

Dones que anaven pel món

Estudi etnogràfic de les trementinaires
de la vall de la Vansa i Tuixent

Joan Frigolé Reixach

Dones que anaven pel món

*Estudi etnogràfic de les trementinaires
de la Vall de la Vansa i Tuixent (Alt Urgell)*

Direcció General de Cultura Popular,
Associacionisme i Acció Culturals

Dones que anaven pel món

*Estudi etnogràfic de les trementinaires
de la Vall de la Vansa i Tuixent (Alt Urgell)*

Joan Frigolé Reixach

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Frigolé i Reixach, Joan

Dones que anaven pel món : estudi etnogràfic de les trementinaires de la vall de la Vansa i Tuixent (Alt Urgell). – 3a ed. – (Temes d'etnologia de Catalunya ; 12)

A la part superior de la portada: Direcció General de Cultura Popular, Associacionisme i Acció Culturals Catalana. – Bibliografia

ISBN 9788439375111

I. Catalunya. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació

II. Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana

III. Títol

IV. Col·lecció: Temes d'etnologia de Catalunya ; 12

1. Curanderes – Alt Urgell
2. Trementina – Ús terapèutic – Alt Urgell
3. Herbes – Ús terapèutic – Alt Urgell
4. Etnologia – Alt Urgell
5. Folklore – Alt Urgell
6. Alt Urgell – Condicions socials – S. XX
394(467.1 UrA)

© 2005, 2006, 2007 i 2009 : Joan Frigolé Reixach

© d'aquesta edició : Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura

Disseny de la col·lecció : Azúa/Ancochea

Fotografia de la coberta : Trementinaires de Tuixent (1918). Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya

Primera edició : juliol de 2005

Segona edició : maig 2006

Tercera edició : juny 2007

Primera reimpressió : desembre de 2009

Segona reimpressió : setembre de 2016

DL B-00000-2016

Imprimeix : XXXXXXXXX

SUMARI

PRESENTACIÓ / 9

LA VALL, DE SEMPRE UN ESPAI DE MOBILITAT / 25

«Les terres només donaven per menjar i els cèntims anaven a fora a guanyar-los» / 27

«Un pam de terra era sagrat» / 35

«Teníem una terreta de no res. Un porc, un ruc i sis canalles per mantenir» / 40

«Dues mesures de blat per una prestada» / 45

«Tots tenien els ramats que es podien fer» / 53

«Els que anaven amb cavall anaven més ràpid i s'emparellaven amb els que anaven amb cavall» / 59

A manera de conclusió / 64

LES TREMENTINAIRES / 69

Del gust a la vergonya: les últimes trementinaires / 69

Trementinaires, «quines van pel món» / 86

«A l'estiu, teníem feina per aplegar les classes d'herbes. I al temps dels bolets, anàvem sense dormir» / 93

«Té set anys i porta un kilo» / 108

«Jo, com que havia anat pel món, sabia lo que era el món» / 115

«Com que eren herbes de la muntanya...» / 133

«Ai, trementinaires! Si em portéssiu un remei» / 156

«Rams amunt, Pasqua a casa» / 165

«Eren dones que haurien fet viure cent fills i els homes no eren capaços per fer-ne viure un» / 173

DE LA HISTÒRIA AL MUSEU / 183

La fi d'un món / 183

Dol per un món desaparegut / 189

La revaloració simbòlica del que és vell / 193

El naixement del Museu de les Trementinaires / 198

La imatge de les trementinaires al museu / 204

De la singularitat a la comparació / 211

EPÍLEG A LA TERCERA EDICIÓ / 213

BIBLIOGRAFIA / 221

ANNEXOS / 223

A la Rosa

Presentació

L'objecte central d'aquest estudi són les dones de la vall de la Vansa i Tuixent que *anaven pel món* venent, principalment, herbes, trementina i altres productes com a remeis per a la gent i el bestiar, com també bolets secs, i que la gent de fora de la vall anomenava *trementinaires*.

Anar pel món comportava desplaçar-se seguint uns itineraris que comunicaven llocs diferents per obtenir uns recursos necessaris que no es podien obtenir al seu món, la vall, i retornar al punt de partida per reiniciar el cicle. Anar pel món comprenia activitats i relacions com ara vendre, captar, ajudar-se mútuament, comunicar-se, guanyar diners i comprar productes i objectes, alguns dels quals encara avui formen part del patrimoni familiar de moltes cases i són un testimoni d'aquest anar pel món de les seves avantpassades.

Des de la posició i la perspectiva d'aquest segment de la població s'examinarà la societat, l'economia i la cultura locals. L'anàlisi de les trajectòries de les dones que anaven pel món revela característiques bàsiques de la societat, de l'economia i la cultura de la vall. Una visió, ni que sigui esquemàtica, del marc social, econòmic i cultural en què vivien és necessària per emmarcar i comprendre aquestes trajectòries.

El marc temporal de l'estudi és el segle xx. Aquest marc no constitueix un límit rígid, perquè algunes trajectòries ens portaran més enrere. S'hi distingeixen tres fases que no sempre tenen una delimitació precisa, però que són clares: el temps en què les trementinaires anaven pel món, el temps en què van desaparèixer i l'actualitat, en la qual el Museu de les Trementinaires de

Mapa 1: Alt Urgell i comarques limítrofes

Tuixent ha convertit l'activitat de les trementinaires en una identitat primordial i l'ha projectada sobre el conjunt del territori.

* * *

La vall de la Vansa i Tuixent (Alt Urgell) està situada al Prepirineu oriental, al peu del vessant sud de la serra del Cadí, que la separa de la Cerdanya, i limita amb el Berguedà i el Solsonès. L'altitud dels pobles és superior a mil metres –la dels de Josa de Cadí i Adraén sobrepassa els mil quatre-cents–, excepte Sorribes, que està una mica per sota d'aquesta altitud. Els pobles de la vall varen ser agrupats el 1973 en dos municipis: el de Josa i Tuixén i el de la Vansa i Fórnols. Anteriorment, Josa del Cadí, Tuixent, Fórnols amb Cornellana i Adraén, i la Vansa eren municipis independents. La Vansa comprenia els pobles i nuclis rurals de Sorribes, Montargull, Sant Pere, Padrinàs, Ossera, la Barceloneta, Sisquer, Colldarnat, els Garrics i Banyeres. La població de fet, al començament del segle XXI, és d'uns cent vuitanta habitants, mentre que la població empadronada és de 315.

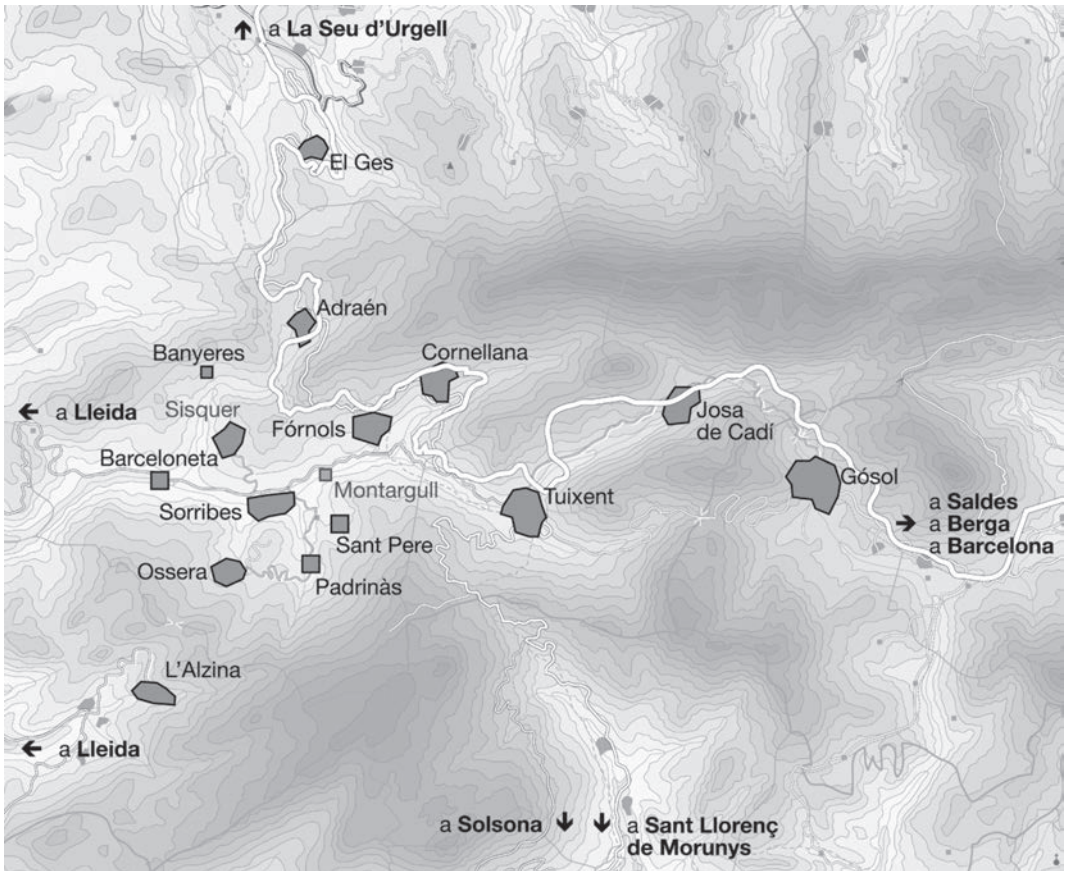
L'estudi vol resituar l'activitat i la identitat de les dones que anaven pel món dins del marc de la societat i l'economia pageses. L'economia pagesa de finals del segle XIX era una economia d'autoconsum en una economia mercantilitzada, és a dir, la pagesia tenia necessitat de diners per comprar terra, pagar impostos, retornar préstecs i salvar un tros de terra hipotecat, comprar allò que no es produïa localment, deslliurar els fills del servei militar o de ser enviats a les guerres colonials, finançar l'emigració a Amèrica, etc. El problema generat per aquesta necessitat i la manca de diners se solucionava parcialment amb les parceries, el pagament dels rèdits de préstecs en gra, el pagament total o parcial de salaris en espècie i el tornajornal. Les activitats productives bàsiques de la vall eren l'agricultura, l'especialització ramadera, primer de bestiar oví i molt més endavant de vaques de llet, i tot un conjunt

d'activitats estacionals, una de les quals era anar pel món. Es tractava d'activitats assalariades o mercantils que implicaven mobilitat, és a dir, sortir fora de la vall. La distribució geogràfica dels recursos ecològics és el que ha afavorit una especialització més gran en la ramaderia, l'agricultura o en determinats conreus.

Érem pagesos, deia l'Angeleta (1912), una dona d'Ossera que va anar pel món. Aquesta identitat també indica prioritat. Quan s'iniciaven les principals tasques agrícoles, calia ser a casa i interrompre, si esqueia, altres ocupacions. La identitat pagesa estava influïda i matisada per la diferenciació de les cases en altes i baixes, segons el patrimoni en terres, una posició social que es reflectia de forma inversa en l'espai, ja que les primeres solien ocupar els llocs més baixos, *el peu*, i les segones, els més costeruts, *el cap*, dels pobles.

La mobilitat tenia un component de classe o de jerarquia social i un component ecològic, però el primer era el més determinant. Les cases baixes, amb terres insuficients, eren les que enviaven més gent fora de la vall, mentre que les cases altes retenien més els seus membres. N'era una excepció el pasturatge transhumant del bestiar oví a què es dedicaven cabalers d'algunes cases altes i que els permetia la formació d'un ramat propi que després s'emportaven en casar-se.

La mobilitat relacionada amb les cases baixes involucrava petits i grans, homes i dones, i fins i tot els animals. Els petits anaven com a acompanyants de pares i mares o de persones que els llogaven per a aquesta funció. Quant als animals, es tractava dels de treball, habitualment vaques, que eren enviades a *pallar* fora de la vall durant l'hivern, fet més o menys habitual en les cases en què la collita era curta i recurs ocasional de les més benestants quan era dolenta o nul·la. La salvació de persones i animals d'algunes cases a l'hivern consistia a estar fora de la vall temporalment. La mobilitat més gran tenia lloc, en efecte, a l'hivern, d'acord amb les peculiaritats del tipus d'agricultura i de ramaderia, però es distribuïa al llarg de tot l'any. El que variava d'una esta-

Mapa 2: Vall de la Vansa i Tuixent i pobles limitrofs

ció a l'altra podien ser els protagonistes. Això també depenia en bona part de la composició de cada grup domèstic i de la seva fase de desenvolupament. A vegades les dones eren les que marxaven mentre els marits es quedaven o viceversa, i a vegades podien marxar tots dos cònjuges, si a la casa hi havia membres de la generació anterior. Les dones podien anar pel món i els homes podien marxar a fer pega o altres feines forestals lluny de la vall. Les dones podien haver estat fora part de l'hivern i els homes, part de l'estiu, per exemple, fent la campanya de la sega amb el començament a Lleida i l'acabament a la Cerdanya.

L'objectiu secundari de l'estudi és descriure i explicar les transformacions de la societat, l'economia i la cultura a la vall de la Vansa i Tuixent –el marc espacial de l'estudi es limita a aquest territori–, tenint en compte els circuits de la mobilitat estacional, la creació de xarxes socials que la relacionen amb altres territoris i la circulació de força de treball, mercaderies i béns en dues direccions: enfora, que freqüentment s'expressa amb el mot *avall*, i endins, és a dir, *amunt*. La gran mobilitat de la població tenia lloc en un territori que estava molt mal comunicat. Es necessitaven cinc, sis i més hores de camí, sovint a peu, per sortir de la vall i arribar a certs pobles. No es van construir pistes no asfaltades, després carreteres, que comuniquen la vall amb l'exterior fins una dècada després de la Guerra Civil, època en què la mobilitat estacional ja havia entrat en declivi.

La situació geogràfica de la vall feia possible que la direcció de la mobilitat estacional fos no solament per l'eix del Llobregat o el pla d'Urgell, per exemple, sinó també cap a territoris veïns més alts o cap als estats veïns, Andorra i França, que apareix no solament com un destí de treball estacional, sinó també com lloc de refugi per als homes per escapar-se de ser enviats a les diverses guerres colonials de finals del XIX i primeres dècades del XX, i per escapar-se de la Guerra Civil, encara que en aquesta els principals amagatalls estaven situats a la vall mateixa (un terme utilitzat és *guardar-se*). Els homes eren un recurs fonamental en un territori que ja experimentava un fort despoblament per l'emigració definitiva a Amèrica i a Barcelona i rodalia. Protegir els homes era assegurar la continuïtat de les cases i de les explotacions agrícoles. Amb relació a Andorra, cal esmentar el contraban de tabac. En certes èpoques, alguns homes tenien fama de dedicar-s'hi amb més o menys assiduitat i algunes dones que anaven pel món, de portar-ne.

La contribució de les dones a l'economia de les cases era important, des del punt de vista tant del treball com de les contribucions dineràries. Els diners provenien habitualment d'anar pel món i de

servir. Atès que anar pel món, és a dir, marxar del poble a l'hivern, només ocupava una època morta o d'escassa activitat agrària, era una manera de guanyar diners compatible amb la prioritat de l'explotació pagesa, la qual era la base de la subsistència i el centre dels interessos de la casa. L'opció de servir, en canvi, calia fer-la compatible amb la prioritat de l'explotació pagesa, de manera que es convertia en una activitat de temporada. L'Angeleta d'Ossera ho expressa en aquests termes: *No ens hi volíem estar gaire* (a les cases en què servien). Filles de diferents cases i pobles, des del començament de segle fins als anys trenta, a l'inici de l'estiu tornaven al poble a treballar per la casa deixant temporalment el servei.

És evident que no totes les noies retornaven a l'estiu a treballar per la casa, ja que les cases *baixes* no tenien necessitat de recuperar la totalitat de la força de treball de les filles que treballaven fora, en especial si en tenien gaires, però és important remarcar el principi de prioritat de la casa i de disponibilitat de les filles. El control laboral de les noies formava part d'un control més general que es posava de manifest en altres contextos també crucials per a la reproducció social de les cases, com el matrimoni.

La incompatibilitat entre servir i ajudar a casa contribuïa de manera més o menys directa al fet que, malgrat que una noia com a minyona guanyava més que com a acompanyant llogada per una dona que anava pel món, anar pel món seguís essent l'opció principal de les noies, fins i tot quan ja es creava una certa opinió desfavorable: *Per què no van a servir aquestes noies, més que no pas fer aquest ofici?*

La divisió sexual del treball transcendia la divisió habitual entre públic i privat, entre espai domèstic i no domèstic. Les dones, solteres i casades, participaven activament en els treballs agrícoles. En Pere (1927) ens ofereix el següent retrat construït a partir del contrast entre dues àrees diferents que coneix:

A la Cerdanya les cases eren més grans, les dones es cuidaven de les

cases, portaven la teca al camp durant la sega, lligaven garbes. A Ossera la dona anava al camp com l'home. Tant segava l'home com la dona; la dona cavava patates, collia patates. L'home i la dona estaven al mateix nivell de pençar. La meva padrina treballava igual que el meu padrí.

Anar pel món era una de les estratègies adaptatives d'una pagesia de muntanya amb una economia d'autoconsum en el context d'una economia mercantilitzada. Les dones eren protagonistes d'aquesta estratègia. N'hi havia d'altres, com *anar a criar*, és a dir, a fer de dida fora del poble, habitualment a Barcelona, encara que també hi havia dones amb fills propis que criaven al seu poble criatures de l'hospici a canvi d'una compensació econòmica. Anar pel món és una activitat més propera en el temps a nosaltres i, a més, ens ha arribat a través d'un filtre positiu, com és la recreació que se n'ha fet per mitjà del Museu. Anar a criar ens remet, com a mínim, a la generació dels progenitors dels vells actuals i, a més, ens arriba envoltat d'estranyesa –deixar de criar el fill propi per criar-ne un altre!– i fins i tot d'una valoració negativa. Però anar pel món i anar a criar eren estratègies adaptatives que es podien alternar. Una mateixa dona, al llarg del seu curs vital, podia passar d'una a l'altra i viceversa.

Una altra estratègia era fer de marxanta, que presentava similituds i també diferències amb anar pel món. No era una activitat tan exclusivament femenina com anar pel món i comportava molta més especialització, ja que unes es dedicaven a la venda de teixits i roba confeccionada; d'altres, a la venda de queviures; d'altres, a la venda de fruita, etc. Sembla que era una alternativa més aviat minoritària entre la població de la vall. L'explicació podria estar en el diferencial de competència exterior que afectava totes dues activitats, inversament proporcional als avantatges i desavantatges que els oferia.

Els grups domèstics adaptaven la seva organització i les seves

funcions a les absències d'alguns mesos de les dones; a més, les dones compatibilitzaven anar pel món o anar a criar, un aspecte de la seva contribució a l'economia de la casa, amb el cicle de procreació i criança dels fills. Aquestes adaptacions es feien d'acord amb la concepció i els valors de gènere dominants, que les dones *negociaven* en els diferents àmbits de la seva activitat laboral.

L'explicació d'aquestes estratègies adaptatives s'ha de buscar en la interacció entre les característiques dominants de l'economia i l'estratificació social local, en la concepció de la casa com una corporació amb un patrimoni indivisible i en les concepcions de gènere i la seva articulació amb un sistema social, econòmic i polític més ampli.

La metodologia bàsica de l'estudi ha estat el treball de camp antropològic, basat en l'observació participant i les entrevistes. Aquest treball de camp es va iniciar al maig del 2002 i va distribuir-se en dues estades d'un mes sencer (agost del 2002 i agost del 2003), una de dues setmanes (estiu del 2004) i un seguit d'estades breus, de pocs dies, al llarg de la primavera i tardor del 2003 i de la primavera del 2004.

Les dades bàsiques de l'estudi s'han obtingut mitjançant entrevistes obertes a dones i homes de pobles de la vall. S'ha intentat convertir les entrevistes en converses i, per això, en la mesura possible, s'han entrevistat diverses persones o s'hi ha xerrat més d'una vegada per tal de fer emergir aspectes nous, informació nova, punts de vista nous i, a més, millorar la precisió i la fiabilitat de les dades. Sobretot s'ha intentat, malgrat les limitacions, compartir moments de sociabilitat amb les persones entrevistades.

S'han entrevistat prioritàriament persones amb experiència curta o llarga d'anar pel món, tal com es detalla més avall. En absència seva, s'han entrevistat familiars seus prioritzant sempre la filiació directa o la convivència a la mateixa casa. També s'ha prioritzat el testimoni dels contemporanis de les trementinaires per sobre dels de persones de generacions posteriors.

El total de persones entrevistades ha estat de cinquanta-nou, de diversos pobles, homes i dones, amb experiència directa d'anar pel món o sense, segons es detalla a continuació.

Pobles de la vall

	Total de dones entrevistades	De les quals han anat pel món	Total d'homes entrevistats	Dels quals han anat pel món
Adraén	4	2	—	—
Cornellana	6	4 (*)	4	—
Els Garrics	2	—	—	—
Fòrnols	2	—	2	—
Josa	6	1	4	—
Montargull	1	—	—	—
Ossera	7	5	3	—
Padrinàs	—	—	3	—
Sant Pere	1	1	3	1
Sorribes	—	—	1	—
Tuixent	6	3	2	—
	35	16	22	1

(*) Uns quants anys abans de l'inici d'aquesta recerca, Carme Bosch va fer una de les entrevistes a una trementinaire originària de Cornellana i resident a les comarques de Girona, la gravació de la qual va dipositar al Museu de les Trementinaires.

Pobles de fora de la vall (Alt Urgell)

Alzina d'Alinyà: un home entrevistat, fill de dona que anava pel món però sense experiència en aquesta activitat.

Canelles: una dona entrevistada amb una experiència comparable, en part, a la d'anar pel món.

Total de dones entrevistades: trenta-sis, setze de les quals amb experiència d'haver anat pel món.

Total d'homes entrevistats: vint-i-tres, un dels quals amb experiència d'haver anat pel món.

Total de persones entrevistades: cinquanta-nou.

El criteri general per adscriure els entrevistats a un poble o a un altre ha estat la localització de la casa a què pertanyen per naixement o la de la casa a què pertanyia el pare o la mare, o la d'ambdós, quan els entrevistats han nascut fora de la vall.

El nombre d'entrevistes ha estat més alt que el d'entrevistats, com s'ha dit, perquè a dotze persones, com a mínim, se les ha entrevistat dues o més vegades al llarg del període de recerca. No s'han comptat les nombroses converses breus amb altres homes i dones de pobles de la vall, que han proporcionat informacions diverses.

Només s'han gravat tres entrevistes, mentre que la resta s'han reconstruït immediatament en finalitzar-les a partir de les notes preses. En el text hi apareixen força fragments d'aquestes entrevistes en què s'han respectat el lèxic i les expressions emprades pels informants i les informants.

La reconstrucció parcial de vincles genealògics de les famílies de naixement o de procreació dels entrevistats i les entrevistades i de grups domèstics de cases veïnes, amb els quals sovint es té algun vincle de parentiu per consanguinitat o aliança, ha permès recuperar la memòria d'un nombre força considerable de persones que anaven pel món i de les circumstàncies que envoltaven les seves vides i el fet d'anar pel món.

Les entrevistes s'han fet a la vall i a la Seu d'Urgell, excepte unes poques a Andorra, Organyà, Barcelona i Sant Boi de Llobregat. Habitualment s'han fet a casa dels entrevistats i les entrevistades, i no sempre han estat individuals, sinó que amb una certa freqüència hi havia més d'una persona entrevistada: filles o fills de dones que anaven pel món (quatre casos), mare i fill, tia que anava pel món i neboda (dos casos), la jove de la casa i un nét de l'àvia de la casa que anava pel món, i diversos matri-

monis (cinc casos), en un sol cas dels quals havien anat pel món el marit i la muller. En casos en què s'han fet unes quantes entrevistes s'han explorat més a fons la memòria familiar i també les experiències comunes i diferencials de les persones que, de forma prevista o no, no han participat en la primera entrevista i que han volgut afegir-se a les posteriors.

Les motivacions i els significats de la col·laboració de les persones entrevistades amb la recerca i amb el Museu han estat diversos, encara que algunes motivacions poden haver pesat més que d'altres i alguns significats poden haver estat més importants que d'altres. Una enumeració breu inclou el sentiment de pietat filial; la idea de justícia, concretada en el reconeixement públic d'una determinada figura familiar; l'orgull o la satisfacció de compartir una identitat vinculada a persones i elements del passat familiar, que les canviants relacions rurals i urbanes i la creació de tradicions han fet atractiva; la voluntat que al Museu hi estigui representada tota la vall, etc. Tot això ha estat molt positiu per al desenvolupament de la recerca, però també ho han estat les manifestacions escèptiques, pessimistes o iròniques d'algunes persones dominades per un fort sentiment de pèrdua causat per la desaparició traumàtica d'un passat proper o pel dolor experimentat en un món que no era ni bell ni just, sinó tot el contrari, i del qual, per tant, pensen que és millor que també en desaparegui el record. Aquestes actituds ens han esperonat a obrir més el focus de la recerca, a relacionar el passat i el present amb referència a les causes i els efectes, però també a examinar com el present filtra la visió del passat, a concedir una atenció més gran a les particularitats i a la seva significació, a evitar les reduccions i a defugir visions complaents. A totes els expressem una gratitud infinita.

El text es compon de tres capítols.

El primer es titula «La vall, de sempre un espai de mobilitat». L'element que en delimita l'horitzó temporal és l'obertura de pistes, carreteres no asfaltades, a la fi de la dècada de 1940 i l'inici

de la següent. Estableix un contrast entre la mobilitat de la gent abans d'obrir-les i la mobilitat posterior de les mercaderies, així com entre les emigracions temporals, una de les quals era la de les trementinaires, i les emigracions definitives posteriors. El capítol presenta una reconstrucció –més esbós que no pas estudi detallat– dels contextos ecològics, econòmics, socials i històrics de les vides de les dones que anaven pel món. Cal tenir en compte les concepcions culturals o simbòliques, associades i interrelacionades amb l'ecologia, la societat i l'economia. Així, la vall és una realitat i una unitat ecològiques, però és concebuda i sentida com un país. Una posició física elevada no comporta forçosament una posició social elevada, sinó més aviat el contrari. La casa és la unitat bàsica de producció, un component de l'organització econòmica, però també és un univers d'obligacions i un focus bàsic d'identitat per als seus membres. Les concepcions culturals específiques de gènere tenen un paper important en la definició d'home i de dona. La mobilitat estacional de persones i animals obeeix a un imperatiu ecològic, però sobretot social, a una posició jeràrquica o de classe social.

A continuació, el capítol segon, titulat «Les trementinaires», presenta les característiques d'anar pel món i les condicions que ho envoltaven, la relació entre dos mons diferents i la percepció respectiva d'ambdós. Anar pel món presenta una gran riquesa de matisos en tots els seus elements, com ara l'acompanyament, la participació del grup domèstic, els itineraris, el transport, el nombre i la durada de les temporades, la logística, l'allotjament i la relació amb les cases, la venda de productes, els guanys, etc. La recerca s'ha proposat copsar i recollir aquesta riquesa de variants, ja que poden ser indicadors de complexitat o de canvi.

Per acabar, el capítol tercer, titulat «De la història al museu», tracta de la recuperació simbòlica per al Museu de les dones que anaven pel món com un aspecte més de la producció simbòlica de la localitat en el context de la globalització, en el sentit de consi-

derar la recuperació o recreació d'un element d'una cultura «morta» no com una reacció tradicionalista o nostàlgica, sinó com una resposta a les forces de la globalització.

Aquest llibre està dedicat a totes les trementinaires i, en particular, a les que ens han explicat la seva experiència, llarga o breu, d'anar pel món: Càndida Majoral, Emília Llorens, Angelina Parramón (†), Margarida Prat, Hermínia Prat, Cèlia Vilaginés, Roberta Obiols, Maria Cols, Lluïsa Ribó, Pepita Ribó, Júlia Vilaginés i el seu marit Marcelino Arnau, Maria Porta, Rosa Aribau, Carme Borrell. A la memòria d'Angeleta Cots i Paquita Ribes, mortes en el curs d'aquesta recerca. També està dedicat a Roseta de Canelles, que no anà pel món, però collí herbes durant molts anys.

Agraïm la informació proporcionada per Josep Andorrà (†); Francisca Argelich; Josep Borrell; Jesús Bregolat (†); Joan Campmajor; Antoni Céspedes (†); Neus Céspedes; Conxita; Teresa Cumella; Josep Daina; Mariano Ferrer; Pere Ginebrosa; Mercè Gispert; Jaume Llorens; Jaume Llorens i Ventura Prat; Pepa, Assumpció i Antònia Majoral; Pere Melsior; Maria Minguell; Núria Obiols; Alfons Obiols i Montserrat; Miquel Omella; Pere Orumí; Núria, Anita i Antoni Peñalver; Lluís Picart; Pepita Planavila; Pere Ponsà; Miquel Porta; Assumpció Puerta; Remei; Pepita Ribera i Joan; Josep Ribó; Ventura Ribó; Teresa i Maria; Melitón Travesset.

Agraïm a Carme Bosch, Fermín Nicolás, Pere Ponsà i Anna Maria Sastre la documentació entregada al Museu i que hem utilitzat per a aquest estudi.

Agraïm a Diego Alias, Teresa Caminal, Daniel Camps (†), Neus Céspedes, Glòria Melé i Lina Sevillano haver-nos facilitat contactes.

Agraïm a la gent de la vall l'acollida i col·laboració.

Clara Arbués, agent de dinamització de la vall, va ser qui va proposar i redactar el projecte de recerca i qui va coordinar-ne l'execució. El seu coneixement del país ha estat bàsic per al des-

envolupament de la recerca. Lina Sevillano, que té cura del Museu, va recollir informació dels visitants. Núria Alamón i Clara Arbués van fer entrevistes a l'agost del 2002. Maria Montero va fer dues entrevistes a Barcelona. Jaume Oliver va consultar, el 2002, els arxius locals per esbrinar els antecedents anteriors al segle xx. Cinta Pujals va col·laborar, el 2002, en la documentació gràfica. Jordi Pasques va fotografiar l'arquitectura i l'hàbitat local. El Consell Comarcal de l'Alt Urgell va col·laborar en la gestió administrativa. Agraïm el suport dels seus membres.

L'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC) va finançar el projecte. Agraïm a Assumpta Esquí, Roger Costa i la resta de membres de la secció el seu suport i la seva col·laboració.

Agraeixo a Lluís Calvo, director de la *Revista d'Etnologia de Catalunya*, la invitació a escriure un text sobre les trementinaires i la seva publicació; a Josefina Antón, de la Universitat de Múrcia, i a Joan Lluís Alegret, de la Universitat de Girona, la invitació a parlar sobre les trementinaires.

Agraeixo a Montserrat Senserrich i a les altres participants en el taller d'ocupació de la Vansa i Tuixent haver-me facilitat els noms científics de les plantes esmentades en el text i que apareixen en l'annex, a Mireya Folch-Serra la informació sobre la seva tesi doctoral sobre les valls de la Vansa i Castellbò, a Clara Arbués la recerca i tria de la documentació gràfica del text, a Ferran Estrada l'elaboració dels gràfics de parentiu i a Antoni Agelet la correcció de l'annex sobre plantes.

Agraeixo a Pere Ponsà, Neus Céspedes, Pepita Planavila, Anna Maria Sastre, Rosita Call, germanes Oromí, Mireya Folch-Serra, Lluís Calvo i Lluís Martínez les fotografies que il·lustren el text.

Agraeixo a Pau Comes, Carles Gascón i Clara Arbués la seva curosa lectura del text i els suggeriments i les esmenes que varen proposar-me i que en la mesura possible hi he incorporat. Faig constar, però, que els possibles errors són únicament meus.

El meu reconeixement als investigadors que em precediren, entre altres, Ernest Costa, Mireya Folch-Serra i Joan Obiols.

La vall, de sempre un espai de mobilitat

A la dècada de 1950 van aparèixer a la vall els camions que transportaven la fusta amb què els pobles van finançar la construcció de pistes, carreteres no asfaltades, que la comuniquen amb algunes comarques properes. A partir de llavors va ser familiar la presència de la *Lletera*, un camió amb dos compartiments que recollia la llet i que també servia de transport de viatgers entre la vall i la Seu.¹ Alguna vegada la *Lletera* va bolcar i les gerres de la llet varen caure sobre algun viatger i el van malferir. La gent de la vall també va veure aparèixer camions que venien a comprar a l'engròs rovellons i altres bolets, i a vendre roba, oli i altres productes. Abans, els venedors ambulants, anomenats *marxants* i *marxantes*, sempre havien anat amb un animal que portava la càrrega, encara que també n'hi havia que passaven pels pobles a peu amb el farcell de roba a l'esquena.

Les pistes van permetre fonamentalment la comercialització a més gran escala d'alguns recursos locals com la fusta, la llet, les patates de llavor, cultivades en les parts més elevades de la vall, i els bolets, *una collita que no se sembra*. Aquesta comercialització en

1. Mireya Folch-Serra, geògrafa que va fer recerca a la vall cap a la fi de la dècada de 1980, descriu aquest transport, que ella feia servir per anar i tornar de Tuixent a la Seu: «Un viatge de tres a quatre hores asseguda en una petita cabina, darrere del seient del conductor, amb capacitat per a vuit passatgers, encara que de vegades n'hi van més. El camió para a cada poble. A la tornada, porta tot tipus de béns als pobles: refrescos, vi i altres mercaderies. En alguns pobles hi ha hostals i petits restaurants que en depenen. El conductor ha fet aquesta ruta com a mínim vint anys i ara ensenya al seu fill a dur el camió perquè el substitueixi. És una feina més aviat perillosa i complicada. Les carreteres no estan pavimentades, tenen sots i són estretes; els barrancs són traïdors. A l'estació plujosa o a l'hivern és com una proesa conduir aquest gran camió, que ocupa tota l'amplada de la carretera» (1990: 205).

Camió carregat de fusta a la pista que circulava per davant del poble de Fórnsols (actual carretera de la Seu d'Urgell). La imatge està presa, doncs, des de la plaça del Quarter. 1955 (aprox.)
Fons: Rosita Call i Oromí (Cal Traginer de Fórnsols)

part es feia *in situ*, sense desplaçament del venedor, mentre que abans aquest es veia obligat a sortir de la vall per portar la mercaderia a vendre.

L'obertura de les pistes va canviar dràsticament l'accessibilitat de la vall, però no va provocar forçosament un augment de la mobilitat de la gent.

Abans de l'obertura de les pistes, el territori de la vall no estava aïllat, ni incomunicat. Era menys accessible i la comunicació era més difícil i penosa, però malgrat això, la mobilitat de la gent era molt gran. Era més gran que després de l'obertura de les pistes, encara que això semblava una paradoxa. Aquesta mobilitat depenia, més que de les infraestructures en si i de la seva qualitat relativa, fonamentalment d'imperatius econòmics, socials i polítics, és a dir, de la interacció entre l'estratificació social, l'economia i la relació de la població amb l'Estat. La mobilitat cap a l'exterior, estratègia adaptativa bàsica de les cases baixes, contrastava amb la mobilitat nul·la

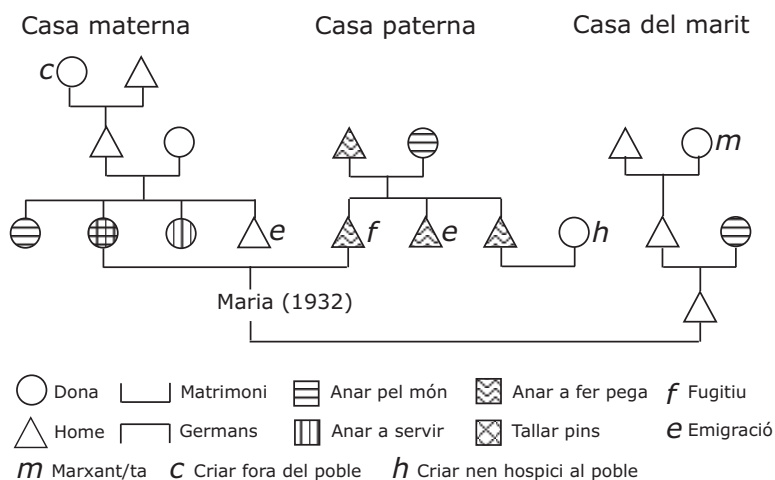
o molt limitada de les cases altes. La pluriactivitat econòmica de les cases baixes sovint anava associada amb l'emigració, mentre que la pluriactivitat de les cases altes es desenvolupava en l'àmbit local.

Això és el que intentaré explicar en primer lloc en aquest capítol.

«LES TERRES NOMÉS DONAVEN PER MENJAR I ELS CÈNTIMS ANAVEN A FORA A GUANYAR-LOS»

Il·lustraré mitjançant uns exemples històrics aquest fenomen de mobilitat, la seva amplitud, característiques i condicions.

El primer cas pres com a exemple està basat en la reconstrucció parcial dels vincles familiars de la Maria i del seu marit:

En aquest gràfic cal remarcar, en primer lloc, la proporció de persones que surten de la vall per raó d'activitats mercantils o assalariades. De vint persones, tretze han tingut una o més experiències de mobilitat. La proporció podria ser més alta si la informació sobre algunes persones fos completa.

Cal destacar, en segon lloc, el contrast entre la casa del pare de la Maria i la del seu marit pel que fa a les activitats i la mobilitat dels homes de la casa. A l'hivern els homes de la casa del seu pare anaven a fer pega fora de la vall, mentre que els homes de la casa del seu marit no sortien de la vall. Això reflecteix diferències quant a l'explotació i els animals que es tenen. La casa del marit era una casa més alta i l'home de la casa no anava a fer jornals. Allò en què coincideixen totes dues cases és la mobilitat de les dones: de solteres van anar pel món o van anar a servir i de casades van anar pel món o van fer de marxantes. Però hi ha una diferència important: les dones de la casa de la Maria, és a dir, la mare i l'àvia paterna, van anar pel món per completar la subsistència que una explotació petita no proporcionava, mentre que les de la casa del marit sortien per pagar uns deutes originats en un temps anterior a elles i que la collita, encara que gran, no podia liquidar.

Examinaré algunes particularitats del cas començant per la casa de la mare de la Maria.

La besàvia materna va anar a criar i va anar amb la família de la criatura al Perú.

La mare de la Maria tenia sis germans. L'àvia materna de la Maria va morir jove i després el seu pare es va posar malalt. La germana gran de la mare de la Maria havia anat pel món llogada per una dona gran, i més tard, arran de la malaltia del pare, es va fer càrrec de l'explotació familiar amb l'ajuda de treballadors llogats; la mare de la Maria, que servia fora, va tornar al poble per cuidar el pare malalt. La germana gran de la mare de la Maria es va casar fora de la vall, en un poble que era a unes vuit hores a peu en direcció al pla. Va anar pel món de casada i la mare de la Maria la va acompanyar una vegada. La mare de la Maria i una altra germana seva, més petita, varen servir en una casa d'industrials. Varen reunir mil pessetes perquè el seu germà petit pogués emigrar a Mèxic i escapar-se d'anar a la guerra d'Àfrica. És una emigració que encobreix una fuga.

El pare de la Maria i un germà seu varen marxar a França per evitar ser enviats a la guerra d'Àfrica. El pare, que era el fill gran, feia el servei cap a 1920 i els seus pares varen pagar una quantitat per reduir el temps de servei, però no en tenien prou per evitar que fos enviat a l'Àfrica. El fill va desertar i va marxar a França. A continuació també va marxar a França un germà petit, abans que no el reclamessin. També és una emigració que encobreix una fuga. Veiem, doncs, que en la generació dels pares de la Maria van fugir directament o indirectament per raons administrativopolítiques tres homes, un oncle matern, un oncle patern i el mateix pare de la Maria. La seva mare va anar a França a casar-se amb el fugitiu acompanyada d'una germana més jove que va casar-se amb l'altre germà. Quan la Maria (1932) va ser batejada, va tenir com a padrins la germana de la mare i el germà del pare, ambdós més joves que els pares de la Maria, que s'havien quedat a França i que van ser representats per altres persones en el bateig.

La sogra de la sogra de la Maria va fer de marxanta de roba de soltera i de casada, una activitat que presenta similituds, però també diferències, amb anar pel món. La sogra sí que va anar pel món.

La Maria no va anar pel món ni de soltera ni de casada, a diferència de la seva mare i de la seva àvia paterna. És interessant comparar la trajectòria de la Maria amb la de tres noies del mateix poble nascudes el mateix any (1932). La primera va anar pel món només un any llogada per una dona gran i més tard va emigrar. La segona va anar pel món amb una germana seva fins als divuit anys aproximadament, és a dir, fins al 1950, i més tard va emigrar. La tercera va anar pel món uns quants anys llogada per una dona gran i més tard va emigrar.

El segon cas està basat en la reconstrucció parcial dels vincles familiars de la Cèlia i del seu marit.

respectivament, varen evitar ser reclutats i mobilitzats durant la guerra (1936-39) fugint un a Andorra i amagant-se l'altre. En un dels pobles de la vall, als nens, tan aviat com eren capaços de parlar, els havien ensenyat a contestar que els seus pares eren a Andorra quan buscaven els desertors.

La mobilitat dels membres de les dues cases es va aturar pels volts dels anys de la Guerra Civil.

Tots aquests desplaçaments *amunt* i sobretot *avall* (des de la perspectiva de la vall) que mostren els dos casos es van donar en un país i en un territori en què no hi havia pistes, sinó camins de bast per anar a cavall d'animals o, més freqüentment, a peu. Aquesta mobilitat era temporal, sovint estacional, i convivia amb l'emigració definitiva, que seria dominant a finals de la dècada de 1950 i a la següent.

L'explicació de les diverses formes de mobilitat que presenten els casos anteriors es basa en la combinació de dos principis: la prioritat de la casa i la protecció dels homes com a garantia de la reproducció de la casa. Des d'aquest punt de vista hem d'entendre la resistència a l'acció de l'Estat, que volia detreure i posar en perill la força de treball i les activitats que havien de procurar diners, necessaris en el marc d'una economia mercantilitzada i que no es podien obtenir en l'àmbit local. Com deia una dona, *les terres només donaven per menjar i els cèntims anaven a fora a guanyar-los*. Es tractava de fer temporades fora, aconseguir diners i béns, i tornar a casa per fer anar endavant l'explotació agrícola, base essencial de la subsistència. A la vall hi havia poques oportunitats de fer feines assalariades; per exemple, les cases altes necessitaven homes per fangar i cavar durant els mesos de febrer i març, que no sempre pagaven amb diners o només amb diners.

Aquests casos mostren clarament dues situacions i condicions de partida diferents: cases baixes que no satisfien amb la seva producció les necessitats de subsistència dels seus membres i cases una mica més altes que tenien deutes, que eren una sagnia

constant per a l'economia de la casa i posaven en perill la seva posició social. Els punts de partida eren diferents, però la resposta era similar: buscar diners fora de la vall mobilitzant una part o la totalitat dels membres de la casa, la qual cosa posa de manifest la gran flexibilitat d'aquesta organització. Les activitats temporals, estacionals o no, que proporcionaven els diners necessaris per a la reproducció social de les cases eren diverses i podien combinar-se o alternar-se de formes diferents en les trajectòries de les persones.

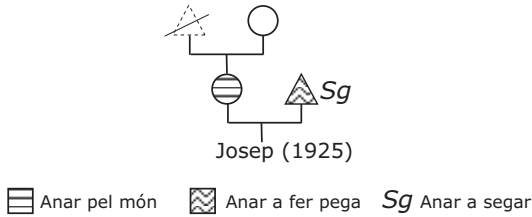
Una cosa a observar és el paper fonamental de les dones en el pagament dels deutes, que constituïen una amenaça molt important per a la integritat del patrimoni i la posició social de les cases, i que podien tenir causes molt diverses, com ara el pagament per reduir el servei militar d'un fill, els dots dels cabalers,² les desgràcies o el joc. En el segon exemple, una de les cases havia arrossegat durant força temps uns deutes que tenien l'origen en els desastres causats per les guerres carlines.

La mobilitat cap a l'exterior provocava una desmembració temporal del grup domèstic. La vida d'aquests grups domèstics era fragmentada, atesa la presència discontinua, alternada, dels seus membres a la casa. Els moments de concentració màxima d'aquests grups domèstics eren Nadal, Pasqua i part de l'estiu i la tardor. El període de dispersió màxima solia ser l'hivern, però el període d'absència era més ampli, perquè hi incorporava parts de les dues estacions anterior i posterior, la tardor i la primavera.

Presentaré tres exemples més corresponents cases molt baixes de diferents pobles de la vall:

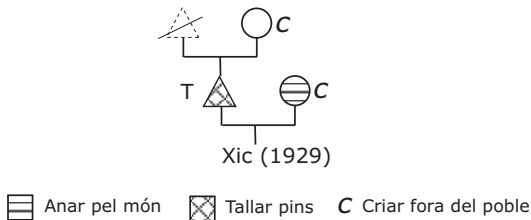
Cas primer: la casa d'en Josep.

2. Germans de l'hereu o germanes de la pubilla.

Els pares d'en Josep es casaren cap a 1912 i s'instal·laren a la casa de la mare d'en Josep, que era vídua. La mare d'en Josep, que de soltera havia anat pel món, de casada va seguir anant-hi fins a 1927, en què el matrimoni i els fills es traslladaren a la Seu. El pare d'en Josep a l'hivern anava a fer pega fora de la vall i des del primer de maig anava a segar des de l'Urgell fins a la Cerdanya i tornava a casa, avançat l'estiu, per segar la seva collita. Durant l'hivern el grup domèstic estava format només per una àvia i tres néts molt petits nascuts en els primers anys del matrimoni.

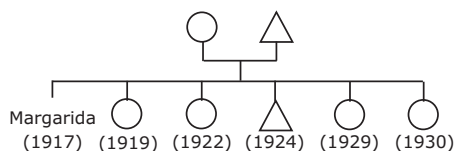
Cas segon: la casa d'en Xic.

Els pares d'en Xic es casaren cap a 1925. El matrimoni va anar a viure a la casa paterna del marit, on només hi havia la seva mare, vídua. La mare d'en Xic, en tenir el primer fill, va anar a criar a Barcelona, cosa que també havia fet la seva sogra. Va deixar el nen amb una dona d'un altre poble de la vall que criava el seu. El pare anava a tallar pins fora de la vall durant l'hivern. L'àvia d'en Xic restava sola a la casa.

Els vells i els fills petits sovint eren els membres més estables dels grups domèstics de les cases baixes. L'existència d'una mare o, més freqüentment, d'una sogra *valenta*, segons l'expressió local, feia possible la mobilitat dels membres adults del grup domèstic.

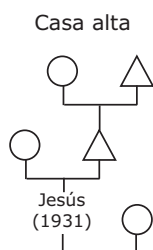
Però la permanència dels fills petits a les cases baixes tenia un límit, com posa de manifest el següent exemple:

Els pares de la Margarida iniciaren el cicle matrimonial sense cap membre de la generació anterior a casa. El seu pare marxava cada any a fer la temporada de la sega, mentre la mare restava a casa. A continuació, la seva mare anava a la verema al Rosselló com a cuinera d'un grup i el pare restava a casa. La mare no anava pel món potser perquè no era de la vall. La Margarida inicià la seva trajectòria laboral el 1929 com a acompanyanta d'una dona gran que anava pel món, l'any següent va anar a la verema amb la seva mare defensant un jornal i el tercer any començà a servir en una casa de Terrassa. La seva tercera germana va seguir un itinerari idèntic, mentre que la segona va començar guardant les vaques d'una casa alta del poble i a continuació va anar a servir. La sortida successiva de les filles grans és força característica de les cases baixes: *Quan se sabien trossar les espardenyas les enviaven a servir*. Això generava distància entre els germans grans i els petits, que no convivia a casa. Un home ho expressava així referint-se a les seves germanes: *Quasi no les havia vistes mai a casa*.

«UN PAM DE TERRA ERA SAGRAT»

Examino a continuació les estratègies adaptatives de les cases altes per mitjà de l'exemple d'una casa de Sorribes, vora el riu de la Vansa, i la reconstrucció parcial dels vincles familiars d'en Jesús, l'hereu de la casa:

Cap de les tres dones no era de la vall o d'una zona veïna. Ningú no va emprendre emigracions de temporada per fer activitats assalariades o comercials i aconseguir recursos per a la casa. Aquests dos punts creen un contrast molt significatiu amb els casos anteriors. Cal completar, però, la referència a l'emigració. Cap a la fi del segle XIX, l'avi d'en Jesús, que era el gran, i altres germans seus no es quedaren al marge de la gran onada d'emigració a Amèrica, que va reduir considerablement la població de la vall. En escrits enviats el 1888 a l'Administració superior es parla d'uns tres-cents habitants emigrats d'un municipi de la vall i d'unes trenta cases ja caigudes i d'altres que amenaçaven ruïna pel fet d'estar deshabitades.³ L'avi d'en Jesús, de solter, havia emigrat a Cuba i posteriorment alguns germans seus també varen

3. Escrits de la Junta Municipal del Cens de Tuixent dirigits el 1888 a la Junta Provincial del Cens citats per Jaume Oliver. Informe de recerca «Tuixén (1854-1935): models de desenvolupament local en conflicte i origen històric de les tementinaires», 2002, quaranta-tres pàgines, no publicat.

Josep Ribó i Obiols, cabaler de cal Petit d'Ossera, que de jove emigrà a l'Argentina i va tornar amb diners.
Arxiu de Pere Ponsà

emigrar i varen retornar per establir-se després a Barcelona, on posaren vaqueries i comerços similars.

En tornar d'Amèrica, l'avi es va quedar a la casa pairal com a hereu. Més tard es va casar amb una noia de Civís, prop d'Andorra. El casament es va concertar amb una sola visita i estava relacionat estretament amb un camp empenyorat per la casa d'en Jesús. Mantenir el camp dins del patrimoni de la casa era fonamental, perquè la propietat de la terra determinava la posició social, però a més, hi havia en joc la reputació de la casa i dels seus homes. El prestador, un home d'una àrea propera, havia llançat el desafiament que en aquell prat s'hi menjaria un gall. Aquest repte metafòric transformava el no-pagament del deute en una derrota més global, ja que hi havia en joc no solament la propietat de la terra, sinó també la reputació de gènere, perquè el gall és un símbol clarament masculí. Per això, quan es concertà el matrimoni i el pare de la núvia deixà els diners per eixugar el deute, aquesta va ser la que es desplaçà al poble del prestador a tornar-li els diners i li va dir que ella seria qui es menjaria un gall en aquell camp. El prestador recuperà els diners, però la seva reputació de gènere quedà afectada en la mesura que el desafiament s'havia invertit de direcció i ell havia passat de menjador simbòlic a ser menjat simbòlicament per una dona. La concertació d'un casament per desempenyorar un camp o una casa no era una estratègia infreqüent.

La terra tenia un valor econòmic, però com hem vist, tenia altres valors associats. En Jesús afirmà: *Un pam de terra era sagrat*. M'ho exemplificà amb dos casos, un dels quals tenia com a protagonista el seu avi patern i l'altre, un germà del seu avi. El seu avi no volia de cap manera que el pare d'en Jesús obrís un pas necessari en una terra que limita amb la casa, perquè no volia que es malbaratés ni un pam de terra. El germà del seu avi tenia una casa propera amb un hort sobre un marge força alt d'un camí. El mur que sostenia l'hort es va obrir i la terra s'escolà

avall. L'home va refer el mur i va recollir tota la terra i la pujà amb cabassos. En Jesús contraposava el gran valor econòmic i simbòlic de la terra amb el del treball: *El treball no valia res*. Hi havia molts treballadors i els salaris eren baixos. Recordava que a la postguerra a casa seva varen fer a pic i pala un camí per anar a una borda i que l'home que el va fer guanyava cinc pessetes diàries i el *gasto*, és a dir, l'alimentació.

La posició social de la casa es basava en la propietat de terres, de dos boscos i de bestiar (vaques, bous i matxos)⁴ i també en un conjunt de serveis i d'activitats que els procuraven ingressos.

El que caracteritza aquesta casa alta situada al fons de la vall és la pluriactivitat en l'àmbit local, sense migració, basada en el diferencial de recursos de la casa, la complementarietat ecològica entre les parts altes i baixes de la vall, i els intersticis del cicle agrícola. Aquesta pluriactivitat, portada a terme pels membres de la casa i també per mossos, exigia una política d'inversions de què esbossaré l'evolució fins més enllà de la dècada de 1950.

L'avi d'en Jesús va fer posar llum i aigua a la casa, en aquest ordre. A mitja dècada de 1930, invertint els diners de la venda de mil pins seleccionats a tres pessetes el pi, va fer instal·lar una bomba per pujar l'aigua del riu a un dipòsit i a un safareig proper a la casa i a l'hort.

Sempre s'havia vist que l'aigua baixava, però mai que pujava. Era la festa major i la gent, en compte d'anar a la plaça, anaven a veure pujar l'aigua. Tothom anava a buscar l'aigua al riu.

Fins que no es va electrificar l'àrea, la casa subministrava algunes hores de llum al dia a cases d'un poble veí. La casa també tenia altres serveis com un molí, un forn de pa, una ferreria i un toro semental. Van arribar a tenir dos parells de bous. També

4. Vegeu la nota 10 (pàg. 61).

tenien matxos per tragar. A la dècada de 1940, tenien set vaques que criaven vedells, que venien, i venien la llet sobrera, uns vint litres diaris, que en Jesús considerava una quantitat molt important per aquella època, a una lleteria d'un poble veí. El 1960 van comprar un tractor, el primer de la vall. Després de la mort del pare d'en Jesús, a l'inici de 1970, van posar vaques de llet, van construir una cort nova i instal·laren una munyidora automàtica. Varen arribar a tenir fins a trenta-tres vaques de llet.

La prioritat era l'explotació agrícola i ramadera, però aprofitant les variacions d'altitud i climatològiques –al poble se segava deu o dotze dies abans que als pobles veïns– i també les èpoques intersticials en el cicle agrícola, en Jesús també feia diverses feines remunerades –el seu pare estava incapacitat parcialment–. Cap a mitja dècada de 1940, començà a fer el transport de les patates de llavor d'Ossera, principalment cap a la Seu d'Urgell, però també cap a Gósol (Berguedà) i la Coma (Solsonès). Aquesta era una activitat que es feia a la primavera. La gent d'Ossera baixava els sacs de patates amb rucs i en Jesús els carregava en els seus matxos; cada matxo portava la càrrega de dos rucs, és a dir, aproximadament cent vint quilos. A la tornada de la Seu, els matxos portaven sacs de guano, adob per a la terra, cap a la vall. El preu del transport de les patates s'establia en una quantitat per quilo, que vers 1950 era d'una pesseta. El viatge durava deu hores.

La casa d'en Jesús tenia parelles de bous per fer feines que exigien molta força com arrossegar pins tallats o arrencar terra; aquesta última activitat formava part d'un conjunt de tasques de què obtenia diners. En Jesús emprà l'expressió *arrencar terra* per referir-se a artigar. Es passava tres mesos fent aquesta activitat a l'època anterior a l'emigració dels anys seixanta, quan havia augmentat de nou la població i probablement la demanda de terra de cultiu era elevada. Un indicatiu d'això és la següent dada: en Jesús recordava que hi havia trenta parelles al ball del tercer dia de la

feita major, quan només hi assistien els joves del poble, i afegí: *Ara no hi ha trenta parelles el primer dia de la festa.* Si la terra arrencada, és a dir, transformada en terra cultivable, era d'un propietari, aquest la deixava cultivar lliure de càrrega durant tres anys. La terra també podia pertànyer al comú del poble i en algun poble qualsevol veí podia sol·licitar un tros per fer un *boigot*, tal com en diuen a Adraén, i menar terra del comú.

Aquestes activitats i altres de similars que feien amb animals, i posteriorment amb el tractor, per a altres cases de la vall constituïen una font suplementària d'ingressos en diners o espècies. Una activitat diferent era el contraban. En Jesús, de jove, va demanar al seu pare que li deixés fer el contraban, perquè veia que *els que feien el contraban tocaven diners i nosaltres no en tocàvem.* El seu pare no li'n va donar permís. Hi podia haver diverses raons darrere aquesta prohibició, però una és que no era una activitat d'homes de cases altes, fortes.

La mare d'en Jesús deia que quan seria vella podria viure de l'usdefruit de les terres. En el present, deia ell, *no podria viure si no hagués cotitzat a la Seguretat Social, perquè l'agricultura s'ha acabat.* Avui a la vall no es pot viure de la terra, però en el passat viure sense terra o amb poca terra era molt difícil.

«TENÍEM UNA TERRETA DE NO RES. UN PORC, UN RUC I SIS CANALLES PER MANTENIR»

En alguns pobles, *el cap del roc* era sinònim de *aridesa*, *duresa*, *pobresa* i fins i tot *mort*, atès que era el lloc triat per alguns suïcides.

Com podien viure aquelles cases del cap del roc sense terra? Aquesta pregunta retòrica d'un membre d'una casa alta de Sorribes, a la part baixa de la vall, posa de manifest algun d'aquests significats negatius. Però *el cap del roc* també podia tenir significats positius, com en aquesta expressió laudatòria per a una dona: *Hauria vis-*

cut al cap del roc i una altra no hauria viscut en un regadiu! Aquests significats sorgeixen del contrast entre la terra i la manca de terra. La terra, factor bàsic per determinar la posició social de la casa, presenta una distribució desigual segons l'altitud. El cap del roc constituïa, per tant, un punt de referència visible per expressar l'estratificació social.

L'estratificació interna sovint s'expressava en cada poble per mitjà d'una oposició similar, també basada en la inversió del criteri d'altitud. El cap i el peu del poble representaven els extrems de l'estratificació social local, tal com posa de manifest aquesta afirmació d'una dona de casa alta: *Les cases del cap del poble vivien de les cases del peu del poble*. Les cases baixes estaven situades al cap del poble, ubicat prop del cap del roc o a vegades al mateix cap del roc, mentre que les més altes eren a l'extrem oposat. La pobresa relativa es concentrava cap amunt; la riquesa relativa, cap avall. L'estratificació social era reflectida no solament per la posició a l'hàbitat, sinó també per l'estructura física de les cases.

Cornellana, 2003.
Foto: Jordi Pasques.
Arxiu: Museu de les Trementinaires.

Les cases del cap del poble eren més petites i a vegades la gent s'hi refereix amb el mot *casetes*.

Tenir terra o no tenir-ne constituïa la diferència, però una altra diferència tant o més important era tenir casa o no tenir-ne. Aquesta estava molt condicionada per un altre factor estructural: la diferència entre ser hereu i no ser-ho. Potencialment formaven part de la gran categoria dels sense casa tots els cabalers i totes les cabaleres. Aquest era un factor que condicionava molt la concertació de matrimonis. Només els hereus, les pubilles i els concos, és a dir, els solters i les solteres definitius, tenien assegurada una casa. Però la posició dels últims era absolutament diferent de la dels primers. La dita *els concos són el pa de la casa* indicava com era d'avantatjós per a una casa comptar amb el treball sense límit i sense salari d'aquestes persones. La relació d'explotació estava condicionada per una relació de parentiu i de pertinença a aquesta entitat reificada anomenada *casa*.

Molts cabalers i moltes cabaleres trobaven casa a través del matrimoni amb hereus i pubilles, però els cabalers i les cabaleres casats entre si havien de trobar casa mitjançant diverses alternatives, com el lloguer de cases petites buides per l'emigració, la masoveria d'un cortal o d'una casa, o l'edificació d'una casa pròpia. Els noms d'algunes cases reflecteixen aquest origen, com *Cal Xic del Daina* (Sant Pere), edificada per un cabaler a mitjan segle XIX, *Cal Xic del Miquel* (Ossera)...

Les masoveries presentaven models diferents: pagament en diners o a mitges. Els masovers que he trobat eren matrimonis de cabalers, excepte un que estava format per l'hereu potencial d'una casa petita i la seva dona, els quals, per desavinença amb la generació anterior, havien estat obligats a deixar la casa. En alguns casos els masovers canviaven dues o més vegades de masoveria i de poble. Aquest és un altre aspecte de la mobilitat dins de la vall. Alguns s'estabilitzaren comprant una casa, mentre que d'altres emigraren definitivament. La posició dels masovers

no es corresponia en tots els casos amb la posició de les cases més baixes, ja que també depenia de la importància de la masoveria.

La frase de la dona de casa alta *les cases del cap del poble vivien de les cases del peu del poble* troba la contrapartida en les paraules d'una dona descendent d'una casa baixa: *Quan aquestes cases més baixetes no tenien feina, llavors anaven a fer jornals a les cases més grosses, però no hi anaven tot l'any. Hi anaven només quan hi havia feina, a segar, a dallar, el temps de les patates...*

L'explotació agrícola en el context d'una agricultura de muntanya no mecanitzada requeria l'esforç de tots els membres del grup domèstic a les cases baixes i una força de treball suplementària a les cases altes. A les cases baixes els sobrava força de treball, a les altes els en faltava. Aquest era un factor d'interdependència.

Quins eren els recursos de les cases baixes? Presentaré algunes alternatives mitjançant exemples de pobles diferents.

Una dona em digué que la casa dels seus pares era una casa petita: *Teníem un escamot de cabres, hortet, camps... Teníem un parell de bous*. Alguns hiverns no tenien res per alimentar els bous i els portaven a *pallar*⁵ a una casa alta de la vall.

Vaig proposar a dues germanes de comparar la casa dels seus pares amb altres cases similars del seu poble i em digueren que la casa paterna era la més humil. Una de les germanes afirmà:

Teníem una terreta de no res.

5. Portar els animals a pallar consistia a portar els animals de treball, que no es necessitaven durant l'hivern, i deixar-los en cases, gairebé sempre de fora de la vall, que els alimentaven amb palla a canvi de fems. Aquesta alternativa era utilitzada sobretot per les cases baixes amb poca terra, però també per les cases altes quan la collita de cereals era dolenta. L'Antoni explicava que el padrí de la casa deia que *quan les vaques tornaven de pallar, les tenien que desencuirar*. Tenien la pell enganxada als ossos i els hi fregaven amb oli. Estaven molt seques, però havien sobreviscut.

L'altra afegí:

Un porc, un ruc i sis canalles per mantenir.

Després afegiren:

Com que no teníem el parell de vaques per llaurar, si li llauraven [al seu pare] era a canvi de jornals. Sembràvem patates, però no teníem clot dels trumfos.⁶

Una altra casa objecte de la comparació tenia un parell de vaques de treball, encara que també tenia poca terra.

Un home va descriure la casa paterna dient que era una *casa mitjana tirant cap avall* i afegí: *Màxim, tenien una vaca [de treball] i un ruc.*

Algunes cases amb molt poca terra formaven ramats d'ovelles que no sortien fora. Una dona els anomenava *ramadets*. Un home nascut el 1929, d'una casa del roc del poble, pràcticament sense terra, m'explicà que el seu avi patern i el seu pare havien tingut una ramat no transhumant fins pels volts de la Guerra Civil. Després de la guerra varen estar sense ramat uns pocs anys, però a ell li agradaven les ovelles i es mirava les dels altres. Aquest home, que des dels setze anys a l'hivern anava a tallar pins fora de la vall, va fer-se gradualment un ramat comprant ovelles velles i fent-les criar, ja que aquestes eren més barates. Havia començat a fer de pastor als nou o deu anys i als dotze havia guardat durant

6. Clot o forat dels trumfos: pou de pedra construït als marges dels camps per guardar-hi les patates fins a la primavera i que tapaven amb pedres i teules per evitar la filtració d'aigua. Les patates es conservaven sense grillar-se. En Mariano Ferrer, traginer de Tuixent, explicà: «A la tardor les enterràvem [les patates] en uns forats prop de coll de Port i a la primavera les desenterràvem per baixar-les a vendre». Jacint Orriols: «Mariano Ferrer, un traginer de Tuixén», *Revista de la Festa dels Traginers*, Balsareny, 5: 5, febrer del 2003.

tot l'estiu mil ovelles que eren de cinc o sis cases del seu poble. Cap a 1952 baixà el seu ramat i inicià una llarga trajectòria de pastor transhumant.

Una casa baixa o *baixeta* era una casa amb poca terra, sovint allunyada, amb pocs animals de treball i amb molt poc bestiar. A vegades criaven una o més *tocines* de cria per vendre els porquets. Les cases es valoraven segons *els cavallons de garbes i els animals*. Els cavallons de garbes reflecteixen les terres de cultiu i la producció de cereals.

«DUES MESURES DE BLAT PER UNA PRESTADA»

Viure de la terra era un ideal, però en molts casos només arribava a ser una realitat parcial.

L'agricultura de l'època anterior a l'obertura de les pistes es basava en el policultiu. El cereal hi tenia un protagonisme destacat. El blat era un element molt important, ja que era essencial no solament per a la subsistència de la gent, sinó també pel seu valor d'ús com a equivalent a la moneda. Servia per amortitzar alguns préstecs i comprar treball. El mateix blat era objecte de préstec: *Dues mesures de blat per una prestada*. Una dona m'explicava que a la tardor sembraven blat forment i sègol. Anomenà el blat tosella, un blat de qualitat, per fer el pa a casa. A la primavera, blat marcenc, civada i ordi. Menjaven blat escairat.⁷ Si feien farinetes eren de farina de blat. Es va passar de fer el pa a casa a fer-se en forns de pa de la vall, on la gent l'anava a buscar a canvi de la farina entregada. Amb l'obertura de les pistes, va començar a venir de fora de la vall, per tal com l'alfals i l'herba per a les

7. Blat al qual s'ha tret la pellofa. Avui es considera un menjar típic. També es menjava blat de moro sense pellofa.

Colla de segadors d'Ossera. Començaven a segar al juny a l'Urgell i acabaven al Capcir i la Cerdanya francesa cap al setembre. Dècada de 1920. Anxiu de Pere Ponsà.

vaques de llet anaven ocupant el lloc del cereal.⁸

La diferència entre les cases altes i baixes es manifestava no solament en la quantitat, sinó també en la varietat de cereals. La collita de cereals, encara no mecanitzada, proporcionava molts jornals als homes de les cases baixes, que aprofitaven al màxim les diferències ecològicoclimàtiques entre zones de dins i fora de la vall per allargar la temporada de sega comptant amb l'ajuda de les

seves dones per a la sega del propi cereal. El qualificatiu de *bon segador* era atribuït amb freqüència a homes de cases baixes, que, això no obstant, podien ser criticats per altres aspectes del treball de la terra.

La sega i els treballs relacionats amb el bosc eren les dues grans categories de feines pagades. El volant, falç grossa, i la destal eren les eines emprades i es convertiren en símbols de les feines

8. «El primer matí a Tuixent em va impressionar per diverses raons. El pa, per exemple, el portaven de la Seu. Els aliments en general venien de lluny, sigui de la Seu o de Gósol. Les úniques collites eren d'alfals o de farratge.» (FOLCH-SERRA, 1990: 205-206)

pagades bàsiques dels homes. Abans de l'obertura de les pistes les tasques del bosc eren, fonamentalment, de temporada, les temporades de les migracions estacionals. Més tard, els boscos locals, amb la fusta dels quals es pagà l'obertura de les pistes, varen proporcionar molts jornals a gent de la vall i de fora.

Les patates, de consum i de llavor, eren un cultiu molt important. És un cultiu que requereix relativament poca terra i a la muntanya aquesta és escassa. És, a més, un cultiu molt ben adaptat. El conjunt d'operacions relacionat amb el cultiu de les patates, com ara fangar la terra, sembrar, cavar, collir, transportar i guardar al clot dels trumfos, exigia força mà d'obra. Prèviament s'adobava la terra fent boïgues o piles (munts de terrossos i argelagues que es cremaven), ja que els pobles alts tenien poc bestiar i, per tant, pocs fems. Les mateixes patates podien formar part de la retribució de la feina de recol·lecció, que sovint es pagava, en part, en diners –un *jornalet*–, més una càrrega de patates.

La importància de les patates de sembra a la postguerra, abans de l'obertura de les pistes, es deprèn del testimoni de l'Alfons, segons el qual l'home de Cal Romà d'Ossera, que tenia hostal i botigueta, un any va fer vint-i-cinc viatges amb els matxos a la Seu a portar patates durant els mesos de març i abril. Dos matxos carregats amb dos sacs de patates cadascun podien haver transportat un total de sis mil quilos, aproximadament. Als pobles més alts de la vall se'n va incrementar el cultiu i s'hi varen especialitzar amb l'obertura de les pistes, com també s'amplià l'àrea de la seva comercialització portant-les a mercats més allunyats. Aquesta dedicació va ser un fet paral·lel i equivalent del que va ser per a altres pobles de la vall la introducció de vaques lleteres i la comercialització intensiva de la llet.

El blat de moro, que també es menjava escairat, era objecte de contractes de parceria tant al secà com al regadiu. L'amo llaurava el terreny i aportava els fems i el parcer plantava, cavava i collia el blat de moro.

El ventall de cultius encara era més ampli i variat. Inclòia les lleties, els pèsols, els cigrons, els fesols, la remolatxa, etc. L'objectiu era satisfer les necessitats del consum familiar i reduir al mínim la dependència de l'exterior. La vall no produïa arròs, que podia ser substituït, però, per blat escairat, ni tampoc oli, el consum del qual es podia reduir usant el greix del porc i la cansalada; la mel local, a més, permetia limitar la compra de sucre.

Les cases criaven animals domèstics menors per al consum i també per a la venda. El porc mereix una consideració específica. Les dones d'algunes cases baixes i no tan baixes feien criar tocines, venien una part del ramat dels porquets i guardaven l'altra part per a la casa. Les cases baixes mataben un porc l'any i fins i tot dos, però venien una part –a vegades la major part– de la carn magra en fresc. El venedor sovint portava la carn a vendre a carnisers de pobles de fora de la vall amb un animal de bast o a peu. Venien la carn per pagar deutes, per exemple, els dels productes de consum que els havien fiat.⁹

Les vaques i els bous eren els animals bàsics per a les feines agrícoles (llaurar, batre, tirar el carro, etc.), mentre que els matxos, les mules, les eugues i els rucs eren més aviat animals per a la comunicació i el transport a l'interior de la vall i cap a l'exterior. La Francisca, d'una casa alta, em feia la següent descripció dels animals de casa seva:

A casa hi havia bous i vaques per treballar i dues mules. El padrí tenia una euga per anar a cavall. Anava a la Seu en l'euga i portava una mula per a la càrrega. Va comprar a la meva mare una màquina de cosir, que va portar de la Seu en una mula.

9. «La Teresita parla de les dues èpoques. Abans de la guerra, la gent podia anar a comprar a la botiga sense pagar al comptat. Els apuntaven en una llibreta i quan mataben el porc, venien la carn i podien pagar el que els havien fiat.» (FOLCH-SERRA, 1990: 239-240)

Abans de l'obertura de les pistes, les vaques anomenades *suiïses* eren molt usades per als treballs agrícoles. Aquestes vaques també les feien criar, la qual cosa permetia vendre els vedells i, a la postguerra, la llet, que encara que no n'hi hagués gaire, tenia força greix, que en feia augmentar el preu. Les dones portaven la llet amb el collader, com quan anaven a buscar aigua, amb una galleda penjada a cada extrem, fins i tot a pobles veïns, on s'abocava en gerres que es carregaven en matxos per transportar-les fins a la fàbrica, que era a Tuixent.

Generalment, les vaques de treball no pujaven a la muntanya a pasturar durant l'estiu –la gent d'algun poble proper a Cadí, però, les hi havia enviat amb un pastor comú–, sinó que pasturaven pels camps dels voltants dels pobles. Havien ser vigilades, tasca que solia ser encomanada als més petits, sovint nenes.

Des d'un punt de vista general, la divisió sexual del treball era força ben definida i rígida. Els homes tallaven el bosc i elaboraven pega, mentre que les dones es dedicaven, encara que no exclusi-

Josep Ponsà
llaurant amb
vaques a
Ossera. Les
vaques porten
el jou de coll,
una forma molt
antiga d'enjovar.
El llaurador
porta a la mà la
gollada, un
bastó del que
penjava una
mena de paleta
plana que
servia per
netejar l'arada
de terra, ja que
sí no, no
llaurava bé.
1953.
Basat en un
text de Pere
Ponsà.
Arxiu: Pere
Ponsà.

vament, a la recol·lecció de productes boscars. Els homes feien la campanya de la sega; les dones no. Però en l'àmbit domèstic, la divisió del treball era menys nítida, més flexible. Si segar fora era feina d'home, a l'explotació domèstica podia ser i era feina d'home i de dona. Llaurar era feina d'home, però les dones a vegades guiaven les vaques que llauraven, i si els homes fallaven per la raó que fos, ho feien elles. Això és el que permetia afirmar a una dona:

Emilia i Antoni amb el matxo i les sàrries venint de recollir pomes. Cornellana, dècada de 1950. Foto: Joan Torres. Arxiu: Família de cal Peret.

Les dones d'aquí sabien fer de tot. La meva padrina i la meva mare havien fet de tot. Les dones havien d'ajudar. Feien la feina de casa i anaven al camp. No paraven mai, aquelles dones.

Calia comptar amb el treball de tots els membres del grup domèstic i qualsevol que estigués diponible podia ser requerit per fer una feina necessària per a la casa i l'explotació. El principi de substitució proporcionava flexibilitat a la divisió del treball i a l'organització domèstica. Una persona d'un sexe podia substituir-ne una d'un altre i una d'una generació, una d'una altra, i vice-versa.

Si ens centrem en els petits, habitualment els nens eren bovers i les nenes, vaqueres; els nens, pastors de ramats que es desplaçaven, i les nenes, pastores d'escamots de cabres pels voltants dels pobles; els nens, vailets i mossos, i les nenes, minyones i acompanyants de dones que anaven pel món. Però els nens podien ser acompanyants de mares o germanes grans que anaven pel món i les nenes, vailetetes. Les adaptacions depenien tant del nombre i de la proporció entre sexes dels fills d'una casa, com de la posició social d'aquesta. L'ordre basat en l'edat semblava més determinant que el sexe, tal com reflecteix la següent frase: *Ser la gran em va servir per rebre*. El fill de la dona precisà l'expressió dient: *L'hi feien fer tot*. Aquest *tot* inclou una pluralitat i diversitat de tasques relacionades amb la casa i l'explotació agrícola.

Les cases molt humils tenien la necessitat de transferir part dels seus fills a altres cases des d'una edat molt primerenca. El treball de nens i nenes era molt barat i és un dels indicadors clars de l'estratificació social local. Quan hi havia nens o nenes llogats en una casa, feien les feines més pesades de les destinades als menors i eren els que disposaven de menys temps lliure. Això contribuïa a reproduir les condicions d'ignorància d'aquesta mainada.

La Maria, nascuda el 1919 en una casa molt humil, va ser llogada quan era molt petita per una casa més alta del seu poble.

Una de les seves feines era guardar les vaques. Recorda que era tan baixeta i les vaques eren tan grans que tenia por que no la trepitessin. Guardava vaques des de l'abril fins a la tardor. A l'hivern anava a l'escola, però durant l'època anterior *no hi havia llibres*, deia, i en tornar a l'escola no es recordava de res. Però aquesta situació era millor que la de les seves germanes, que anaven pel món a l'hivern com a acompanyantes d'una dona gran. Una altra de les feines que encarregaven a la Maria era el transport de fems a camps sovint allunyats i costeruts. La pujaven a una mula carregada amb dos coves plens de fems i la mula ja sabia el camí. La presència de la nena era indispensable per assegurar el resultat d'una operació que estalviava desplaçaments als adults.

La Maria va ser llogada per una casa amb la qual no hi havia cap relació de parentiu. A la postguerra, al mateix poble de la Maria hi havia dues nenes de pobles diferents reclutades a través de relacions de parentiu. En un cas, la nena era neboda de la jove d'una casa alta que només tenia un fill petit i en l'altre, era la filla d'una germana de l'hereu d'una altra casa alta. Totes dues nenes procedien de cases humils o que travessaven dificultats i guardaven les vaques i feien altres feines.

A la Maria Rosa, filla gran de casa seva nascuda cap a finals de la dècada de 1940 en un altre poble, la posaren als set anys a vigilar una vaca que s'havia ferit amb la rella d'una arada. Tenia por de la vaca. No li agradava vigilar-la tot el dia, excepte l'hora que passava a casa per dinar. Havia de vigilar les vaques tot l'estiu fins a l'inici de l'escola.

Un exemple més de les feines que podien assumir els menors, i en aquest cas les nenes, és el següent. Després de la guerra va augmentar el cultiu de blat i els molins, situats al fons de la vall, funcionaven a ple rendiment. La gent portava el blat al molí, on els apuntaven l'equivalència en quilos de pa. La primera vegada que la Francisca, nascuda el 1937, va anar al molí era petita. A

casa seva la varen posar sobre la sella de l'euga, varen lligar una mula a la cua de l'euga, varen carregar dos sacs de blat a la mula i li varen dir: *Tu vés allà on vagi l'euga*. Aquesta la va portar al molí del Batlle de Sorribes de la Vansa, que és a una distància molt considerable del seu poble. Allà varen descarregar-li els sacs, varen donar gra a l'euga i la varen encaminar de retorn. Per a la Francisca, el fet que l'animal seguís el ramal correcte en un enforcall o que els sacs no es desequilibressin *era com donar-ho a sant Antoni*. Com és de suposar, l'euga estava avesada a fer el trajecte i al reclam del gra. El territori no solament era familiar als habitants, sinó també als animals domèstics, la qual cosa facilitava la incorporació dels menors a tasques que semblarien pròpies dels grans i, per tant, a fer més flexible la divisió del treball.

Ni les circumstàncies, ni les actituds, ni les necessitats familiars no semblen haver variat gaire entre els diferents casos i les diverses èpoques.

«TOTS TENIEN ELS RAMATS QUE ES PODIEN FER»

La ramaderia ovina constituïa una especialització variable segons el diferencial de recursos ecològics dels pobles. Un home remarcava: *A Josa hi havia molts pastors, perquè tenen molt bona muntanya a dalt a Cadí*. Els pobles pròxims a Cadí tenien més ramats i més grans que els altres pobles de la vall; per exemple, a la postguerra, a Cornellana hi havia ramats grans que transhumaven, mentre que a Fórnols només una casa tenia un ramat de dues-centes ovelles, que tenien al poble. Potser una expressió ritual de les diferències i de la complementarietat ecològica i econòmica entre pobles de la vall era la processó anual del poble de Cornellana a Fórnols per menjar-hi la llonganissa i la processó posterior del poble de Fórnols a Cornellana per menjar-hi el formatge, coincidint amb la tornada dels ramats.

Els ramats solien marxar a primers de novembre i tornar a primers de maig. Hi havia cases o pastors que retardaven la baixada fins a finals de novembre i fins i tot hi havia qui s'exposava a baixar el ramat amb neu. Les raons no són clares del tot, però sembla que tractaven d'allargar el pasturatge pels voltants del poble, quan els ramats ja havien baixat de Cadí, per aprofitar les herbes locals i, per tant, estalviar en el pagament de les herbes de la plana. Aquest «retard» potser també estava condicionat per la condició de pagesos i la necessitat de disposar de més temps per completar les feines agrícoles de la tardor abans de deixar la vall.

Amb l'obertura de les pistes i els canvis subsegüents en l'economia i la societat de la vall, els indicadors temporals de la transhumància es modificaren en el sentit d'escurçar la temporada d'estada a la vall i allargar la permanència al pla. La baixada s'avançà a finals de setembre i la pujada es retardà fins pels volts de Sant Joan. El sentit de la transhumància havia canviat. Ja no baixaven per tornar a pujar, sinó que més aviat pujaven per tornar a baixar, la qual cosa indica que els seus interessos estaven situats fora de la vall.

A partir de mitja dècada dels cinquanta els pastors transhumants de la vall s'anaren instal·lant en pobles del pla com Breda, Caldes de Malavella, Santa Coloma de Gramenet, etc. Molts s'hi casaren i hi tenien la família, i no a la vall. Els canvis en els indicadors temporals reflecteixen aquests canvis en les vides i circumstàncies dels pastors, que només eren pastors i ja no eren pagesos i pastors com abans. Precisament per aquesta condició doble, en pobles com Josa hi va aparèixer un nombre molt reduït de dones que anaren pel món al segle xx. Les dones de cases amb ramats i terres invertien tota la seva força de treball a les cases.

Una dona afirmava: *Tots tenien els ramats que es podien fer.* L'afirmació assenyala un altre factor que condicionava les dimensions dels ramats i en determinava la quantitat: els recursos eco-

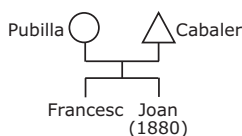

nòmics i humans de les cases. Les cases petites feien ramats reduïts; les més grans, ramats més nombrosos. Però als pobles més allunyats de Cadí aquests ramats no superaven mai un cert nombre i en general no transhumaven. Un home em va explicar que a casa seva, a la postguerra, durant un febrer molt fred se'ls va morir un ramat d'ovelles i cabres que tenien pels voltants del poble. El conlloc era una alternativa de transhumància per a cases amb poques ovelles de pobles on hi havia ramats transhumants. A la postguerra en Jaume i el seu germà baixaven el ramat de casa seva i s'enduien vint ovelles d'una altra casa del seu poble. El contracte era el següent: de tres cries, dues eren per al pastor i una era per al propietari de les ovelles. Si moria una ovella del conlloc, era substituïda (*tapada*) per una ovella jove que es descomptava de la repartició de les cries.

De qui era el ramat? De la casa o del pastor? Cal precisar aquests termes abans de donar una resposta. Un ramat era una riquesa vivent que calia fer créixer per mantenir-ne la qualitat de riquesa viva. La seva reproducció exigia sabers específics, però també una gran inversió de treball.

A la muntanya una ramat podia formar una sola unitat, però en baixar al pla se solia subdividir per adaptar-se a l'extensió de les finques on s'havia comprat el dret de pastura, per crear unitats més homogènies –per exemple, ramats d'ovelles adultes i d'ovelles joves– o per controlar millor els animals i impedir que causessin destrosses en camps i evitar sancions. Si a la muntanya n'hi havia prou amb un pastor per guardar un ramat, al pla se'n podien requerir més per al mateix ramat. En principi, els homes de la casa eren els que es feien càrrec del ramat. Els pastors llogats, temporalment o fixos, complementaven la força de treball de les cases.

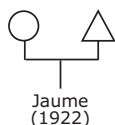
L'anàlisi d'un parell de casos il·lustrarà alguns d'aquests aspectes:

El pare d'en Joan, cabaler d'una casa de Cornellana, es va casar amb la pubilla d'una casa de Tuixent. Ignoro si el cabaler aportà un ramat a la casa, com és el cas d'algun altre cabaler casat amb una pubilla, però sí que sé que el pare d'en Joan feia la transhumància amb un ramat familiar i que en Joan l'acompanyà de petit a comprar el dret de pastura d'una finca d'un poble de Tarragona. Més tard el ramat familiar fou subdivit en tres, que es dirigien cap a Girona, Tarragona i el Vallès, respectivament, i que estaven a càrrec d'en Francesc, el germà gran, d'en Joan i d'un pastor llogat. Sospito que aquesta subdivisió no és de caràcter tècnic, com he esmentat abans, sinó que reflecteix la divisió de la propietat del ramat entre la mare, vídua, i els dos fills. En contrast amb això, la casa i les terres varen ser transmeses després de la mort de la mare íntegrament a en Joan, el fill petit.

Aquest cas podria fer pensar que la divisió del ramat reflectia un principi d'herència divisa, mentre que l'herència de la casa i de les terres reflectia un principi d'herència indivisa. Crec, però, que aquesta no és una interpretació ajustada. Com veurem en el cas següent, és probable que el que confirma la decisió de la mare vídua és el reconeixement dels drets dels dos fills a una part del ramat, perquè el ramat havia estat renovat, mantingut i probablement ampliat amb la força de treball i la dedicació dels fills. El que en aquell moment va rebre en Joan, fill cabaler, no va ser una herència, sinó la part corresponent al seu treball de reproducció del ramat. La part que la mare es reservà per a ella reflecteix amb tota probabilitat el seu dret sobre el ramat original.

Cas segon

En Jaume era el petit de cinc: quatre nois i una noia. La casa paterna –el seu pare era l’hereu– tenia terres i un ramat que transhumava. En èpoques diferents els diversos germans, incloent-hi el gran, havien guardat el ramat. Les desavinences entre el pare i els fills van fer que només restessin a la casa en Jaume i el seu germà segon. A la postguerra, entre 1941 i 1948 aproximadament, en Jaume acompanyà el seu germà segon, que portava el ramat. Cadascun guardava per la comarca de la Selva (Girona) un ramat d’unes cent seixanta ovelles: en Jaume, el de les ovelles grans i el seu germà, el de les joves. El germà segon d’en Jaume va fer el seu propi ramat a partir de les ovelles de casa seva. Més endavant, el pare va vendre el ramat de la casa i el germà d’en Jaume es va endur el seu i es va instal·lar en un poble del pla des d’on va continuar fent la transhumància, que encara avui continuen els seus descendents. Un quant temps després en Jaume va convertir-se en l’hereu de casa seva.

A l’inici el ramat podia ser de la casa, però sembla que era més del pastor que de la casa. El que es reconeix en aquests dos casos és el dret d’un fill pastor a una part dels animals que han nascut i crescut pel seu treball i la seva cura.

Els ramats s’havien de fer reproduir de forma constant amb molt de treball i molta dedicació. Un hereu o un futur hereu que havia d’estar per la casa i per l’explotació no podia, en general, dedicar-hi tant d’esforç ni tanta dedicació. Un cabaler solter, sí. En Jesús, hereu d’una casa alta, afirmava: *El solter feia el ramat. He conegut molts solters vells amb ramat.*

El procés de formació del ramat també reflectia un factor estructural: la diferència entre ser hereu i no ser-ho. A més del cas anterior, en set casos més els pastors propietaris de ramats transhumants dels quals tinc informació eren cabalers que es varen casar. Alguns feren el ramat a partir d'un de familiar, però d'altres el van formar com a resultat de fer de pastors per a diverses cases.

Evidentment, els ramats no solament es feien, sinó que també es podien comprar fets. A la postguerra, un home d'un poble proper a Cadí va comprar fora de la vall un ramat gran a una vídua invertint-hi probablement diners guanyats amb el contraban. Un home de la vall, a la dècada de 1920, va haver de vendre's el ramat quan va plegar de pastor, perquè no tenia descendència, i el va comprar un home de fora de la vall. Els exemples no són rars.

La propietat del ramat, riquesa mòbil, va contribuir, en alguns casos, a l'emigració, abans i després de l'obertura de les pistes. Cap a finals de la dècada de 1910, els dos fills que apareixen en el primer cas explicat emigraren a Barcelona. La venda dels ramats fou un suport per a les noves activitats que varen emprendre. L'un es va instal·lar a Sabadell, on va posar una vaqueria i va mantenir durant un quant temps el ramat, però després el va vendre per posar una vaqueria molt més gran a Barcelona, on es va establir definitivament. Alguns propietaris de ramats que emigraren els mantingueren i associaren a carnisseries que portaven les seves dones. Aquest és el cas de tres pastors establerts a les poblacions de Sant Llorenç d'Hortons, les Planes d'Hostoles i Santa Coloma de Farners, respectivament, àrees tradicionalment receptores de ramats transhumants.

«ELS QUE ANAVEN AMB CAVALL ANAVEN MÉS RÀPID I S'EM-PARELLAVEN AMB ELS QUE ANAVEN AMB CAVALL»

Abans de l'obertura de les pistes, la gent anava a vendre carn fresca de porc, patates de llavor i per al consum, bolets frescos, ous, aviram, formatge, etc., a mercats de pobles situats força lluny de la vall. Deixo per al capítol següent la comercialització d'herbes i d'altres productes a càrrec de les dones que anaven pel món.

Alguns productes, però, també es comercialitzaven a la vall mateixa. A la postguerra, a Tuixent un representant d'una fàbrica d'embotits de fora de la vall comprava carn fresca de porc i ell mateix la portava a la fàbrica. A la mateixa època, també a Tuixent s'hi va establir una fàbrica que comprava la llet dels diferents pobles de la vall.

La comercialització cap a l'exterior es feia per una xarxa de camins rals pels quals circulava la gent a peu o a cavall. Els animals que es feien servir per al transport de mercaderies eren matxos, mules i rucs. La gent transportava els productes sòlids amb bastos, coves i sacs. Els traginers i els hostalers transportaven el vi i l'oli en bots. Per al transport de la llet es feien servir gerres quan la trasportaven amb animals i el collader, del qual penjaven les galledes de llet, quan s'anava a peu.

El viatge a la Seu durava entre cinc i sis hores en cada direcció, depenent de la distància dels pobles. La gent solia sortir de casa i tornar-hi de fosc. El cant del gall era el senyal per llevar-se, i alguna vegada cantava fora d'hora. La Matilde, una dona dels Garrics, va sentir cantar el gall i es va llevar per anar a comprar a la Seu. Es va vestir, va agafar el ruc i va emprendre el camí, però veient que no es feia clar, es va parar a Banyeres a esperar que es fes de dia. Segons la Francisca, d'un poble de l'extrem de la vall,

a les quatre de la matinada sentíem les petjades dels animals de la gent

dels altres pobles de la vall que sortia molt abans de casa seva per anar al mercat de la Seu. Els que anaven amb cavall anaven més ràpid i s'emparellaven amb els que anaven amb cavall, i els que anaven amb burros, amb altres que anaven també amb burros. Pel camí ral es trobava la gent que anava a la Seu o en venien. Avui no coneixes la gent dels pobles més llunyans, perquè cadascú agafa el seu cotxe.

Els viatges afavorien la sociabilitat general entre la gent de la vall, però també reforçaven una sociabilitat específica, segons l'animal utilitzat per al viatge.

Els bolets frescos, en especial els rovellons, ja es comercialitzaven abans de l'obertura de les pistes. L'Emília explicava el sistema de transport:

Carregàvem dos coves de portar els fems amb quinze o vint quilos cadascun a cada costat de l'animal, una cistella sota el bast i una cistella al braç, que anava canviant de braç.

A vegades en un animal portaven els bolets de dos, és a dir, compartien la càrrega. La Ventura explicava que en arribar a la Seu els deien

que no sabien a quant pagarien els bolets, perquè no havien arribat els ramassadors. Esperaven a veure si hi havia molts o pocs venedors de bolets.

Els preus oscil·laven molt. Parla de cinquanta cèntims, una pesseta i dues pessetes i mitja el quilo, a la postguerra. Quan els bolets anaven molt barats o no els en compraven, la gent els abocava al riu Segre. El preu també variava segons que la venda fos a *triar* o a *abocar*. En Jaume deia que a ells els interessava més la segona alternativa,

perquè així hi entrava també la terra i alguna pedreta que portaven enganxada al peu, perquè arrencàvem els bolets.

La Ventura, que havia anat amb el ruc a la Seu i a la Coma (Solsonès) a portar rovellons amb altra gent del seu poble, comparava les seves experiències de venda i conclouïa que el preu dels bolets a la Coma era més estable, segur, per al venedor i que *la Seu sempre ha estat un lladronici*. També basava la seva opinió en la seva experiència de la venda d'ous a les botigues de la Seu. Estrafent la veu deia:

Ai, mira, nena, aquesta setmana ja en tinc, ja me'ls quedaré més barato. Altres vegades, en canvi, sortien a veure si en portàvem.

Probablement aquestes percepcions posen en relleu l'activitat menys i més gran (oferta) d'un mercat i l'altre.

He esmentat anteriorment el transport de les patates de llavor d'Ossera cap a diferents mercats, com el de la Seu, a càrrec d'hommes que no eren traginers d'ofici. A Tuixent hi havia gent que portava a vendre patates a Sant Llorenç de Morunys i a la tornada portava guano per adobar els camps. Però part del transport de productes cap a l'exterior i cap a la vall, quan només hi havia camins de ferradura, el feien traginers d'ofici, locals o de fora, amb un nombre variable de matxos.¹⁰ A la postguerra transportaven a fora productes que es produïen a la vall com patates de llavor, carn magra de porc, mantega i formatge industrials, etc., i cap a la vall queviures, entre els quals destacaven el vi i l'oli, i

10. «Per Sant Andreu, els de Cal Custodi (traginers de Tuixent) mai no faltaven a la fira d'Organyà, on es podien trobar bons matxos, especialment els que baixaven els andorrans, fills d'eugues franceses molt bones; els traginers necessitaven matxos valents, ben fets, plens i ben nuats, no massa alts (set pams, set pams i mig): anaven més bé per carregar.» Jacint Orriols: «Mariano Ferrer, un traginer de Tuixén», *Revista de la Festa dels Traginers*, Balsareny, 5: 5, febrer del 2003.

adob per als camps, com el guano; a la postguerra, també dinamita per fer la carretera. L'activitat d'alguns traginers estava associada amb una botiga o fonda familiar, com és el cas de Cal Custodi de Tuixent.¹¹ Alguns traginers també transportaven des de la Coma fins a la vall i viceversa viatgers que venien de Barcelona o hi anaven.

En les històries de traginers hi apareixen de vegades els lladres o bandolers. L'Esteve, de Cal Custodi, va ser objecte d'un intent de robatori baixant de Coll de Port, és a dir, tornant d'un viatge, quan portava diners d'una venda. Li donaren un cop de garrot, però se'n va sortir tirant-se rostos avall. Els matxos tornaren sols a la casa. També contem que un traginer que era molt baix es va ficar dins del bast d'un dels seus matxos per escapar-se dels bandolers, que varen veure passar els matxos sols per un indret anomenat Tresponts.

El contraban és una activitat que implica mobilitat i també risc, però no vull referir-me tant a aquests aspectes com a un dels productes del contraban amb Andorra: el tabac. Algunes dones que anaven pel món portaven tabac de contraban, encara que la distribució de tabac no centrava la seva activitat comercial. Ho il·lustraré amb la descripció d'un cas.

Es tracta d'una casa baixa de Josa amb terres dolentes. El

11. Per a en Mariano, fill de Cal Custodi nascut l'any 1924, els viatges a Guardiola de Berguedà –nou hores d'anar i de tornar que comportaven fer nit pel camí– i a la Coma (Solsonès) –un trajecte de tres hores en cada direcció– foren els més habituals. En Mariano relatà algunes incidències del trajecte hivernal a la Coma: «El més empipador era quan bufava el torb a dalt a Coll de Port; fins i tot si aquest atacava de valent, els matxos s'hi posaven de cul; el glaç també ens feia patir molt, ja que si un animal queia, sovint per poder-se alçar l'havíem de descarregar i llavors tornar-lo a carregar; en aquests casos, molts dies, abans de sortir, amb el ferrer canviàvem els claus gastats de les ferradures per uns de nous i punxeguts.» En Mariano es recordava dels traginers següents: el Ros i el Santcliments, de Tuixent; el Pinxo, de Gósol; el Quico, de Sant Llorenç de Morunys. (Jacint Orriols, *ibid.*)

matrimoni havia tingut nou fills, però se li'n varen morir dos o tres. La dona havia anat a buscar un nen i una nena de l'hospici de Lleida, pels quals rebia vint pessetes al mes. Quan a casa ja només hi quedava la Maria (1902), la petita, la mare anava pel món venent herbes i tabac del contraban del seu marit. La Maria l'havia acompanyada fins als onze anys aproximadament, quan havia començat a servir. A l'hivern, el pare de la Maria feia de pastor d'un ramat format per les ovelles d'unes quantes cases del poble, que baixava i feia pasturar pels voltants de Sabadell, mentre la mare anava pel món. Tancaven la casa uns quants mesos. A l'estiu, el pare de la Maria feia el contraban anant i tornant d'Andorra. Hi anaven en grup. Portava tabac i també alguns aliments, com *mariquites*, arengades petites. La Maria explicava als

Contrabandistes de tabac davant d'un taller abillats amb gorres de visera, «camises-gec», espardenyes, bastons llargs per caminar i el fardo de tabac a l'esquena. Un dels contrabandistes era de Fómols. Cap a l'any 1900. Fons: germanes Oromí de Cal Cortina de Fómols

seus fills que a casa era una festa quan el seu pare venia d'Andorra.

Però el contraban no sempre acabava bé. Tenia episodis dramàtics, com el següent. Un home de Fòrnols m'explicà que el seu pare, encara solter, havia anat a fer el contraban cap a 1910 amb un veí seu casat. Passaven *rajoles* de tabac picat d'Andorra i a Arcavell, prop de la frontera, els carrabiners els van disparar. El veí va morir i el pare d'aquest home va ser ferit en una cama. A aquests perills cal afegir-hi el d'ofegament en passar pels guals més profunds del Segre i, per tant, menys vigilats i també el de caigudes o estimbades.

El contraban també generava alguna història graciosa, com la d'en Francisquet, que anant de nit es quedà enrere per fer les seves necessitats i després no es podia aixecar perquè la brusa llarga se li havia quedat enganxada en una argelaga. La resta del grup tornà enrere preguntant-se què li devia haver passat i el trobà exclamant: *Deixeu-me anar, que sóc un bon home!* Encara que es tracti d'una anècdota graciosa, que es recordi precisament per això, no deixa de mostrar l'afirmació de la condició moral en un context ambigu. A la vall, fer el contraban no semblava afectar negativament la reputació moral. Era més una qüestió de legalitat que de moralitat. I la legalitat també fou, probablement, un aspecte que pesà en la prohibició de fer el contraban que a en Jesús li imposà el seu pare, com hem vist, ja que encara era o havia estat alcalde a la postguerra.

A MANERA DE CONCLUSIÓ

He agafat com a element delimitador d'aquest capítol la construcció de les pistes i el contrast entre la mobilitat de la gent abans d'obrir-les i la mobilitat posterior de les mercaderies.

Si les migracions temporals d'homes i dones es van reduir i van

acabar desapareixent o canviaren de sentit, com en la transhumància, no va ser com a resultat de l'obertura per si mateixa de les pistes, sinó com a efecte dels canvis en la societat i en l'economia de la vall que aquesta obertura comportà i impulsà. L'obertura de les pistes va fer possible canvis en l'agricultura i en la ramaderia de la vall que eren indispensables per a un desenvolupament agroindustrial d'una àrea molt més gran. El desenvolupament del capitalisme en aquesta gran àrea necessitava incorporar-hi noves zones productores i l'obertura de les pistes permetia la incorporació de la vall de la Vansa i Tuixent a aquest desenvolupament. Però l'Estat no va ser qui va finançar els mitjans per a aquesta incorporació, sinó que van fer-ho els pobles mateixos amb el seu patrimoni forestal comunal. La necessitat d'una comunicació més bona que sentien els pobles els suposà acceptar de bon grat pagar una mena de peatge que va possibilitar l'acumulació de capital pels fustaires, que es quedaren la fusta amb què es va pagar l'obertura de les pistes. La construcció de les pistes, que substituïren els camins de ferradura, va proporcionar jornals als homes de la vall, però també a un gran nombre de treballadors forasters, principalment andalusos i gallecs. Probablement una part d'aquests diners es va invertir en les transformacions agrícoles subsegüents.

El marc temporal bàsic de referència ha estat el segle xx, però els exemples genealògics a vegades m'han fet arrencar de més enrere. No he pretès fer una reconstrucció històrica precisa dels diferents moments o fases que integren aquest marc temporal, sinó mostrar alguns elements generals, algunes tendències de la societat i l'economia de la vall i la seva interacció amb l'exterior.

Puc haver donat peu de forma involuntària a la projecció d'alguna imatge parcial; per exemple, en algun dels casos analitzats apareix la fuga o l'acció d'amagar-se dels homes susceptibles de ser mobilitzats durant la guerra, però no he fet esment dels homes mobilitzats per a la guerra o morts en aquesta, ni de la gent compromesa.

Les referències que tinc de tres pobles de la vall mostren que el fet que els homes en edat militar fugissin o s'amaguessin va ser una situació força freqüent, encara que no exclusiva de la vall, ja que també hi he trobat referències en la reconstrucció de les vides de persones de zones adjacents a la vall. El meu objectiu no és qualificar aquestes actituds des d'un punt de vista ideològic o polític. El meu objectiu ha estat situar el país, les cases i els seus interessos amb relació a l'Estat i a les seves demandes, i situar les actituds d'algunes cases a l'època de la guerra en una perspectiva temporal una mica més llarga, la qual fa percebre aquestes conductes sobretot des de l'òptica de l'autoprotecció. S'ha afirmat que el que distingeix la pagesia no és tant una cultura com una relació estructural. La primera estaria en funció de la segona. En aquest cas, la relació estructural estaria definida, bàsicament, per la posició de la pagesia amb relació al mercat i a l'Estat. L'actitud d'algunes cases altes i baixes d'intentar situar-se al marge de certs conflictes i problemes podria reflectir una estratègia adaptativa de llarga durada i una visió de l'Estat com a depredador dels recursos del país, com la fusta ja en èpoques anteriors, i d'homes, vitals per a la continuïtat de les cases i l'economia. La designació de la vall com a país també reflecteix aquesta relació estructural entre la pagesia i l'Estat.

A manera de resum dels elements centrals d'aquest capítol, destacaré que la mobilitat constituïa un recurs estratègic per a la societat i l'economia locals. La mobilitat i la flexibilitat, com un corollari de la primera, eren els elements principals d'una estratègia adaptativa i de supervivència dels sectors de la població amb poca terra.

Les cases altes explotaven una gran diversitat de recursos i nínxols ecològics com la terra, el bosc i la muntanya. La transhumància dels seus ramats era una expressió d'aquesta lògica. Les cases baixes no podien explotar diferents nínxols ecològics i només podien accedir, per exemple, a alguns recursos dels boscos

i, les zones no cultivades, de forma limitada per mitjà de la recol·lecció. Si en les cases altes la mobilitat afectava ramats i pastors, en les cases baixes afectava la major part de membres. L'estratègia alternativa de les cases baixes era el desplaçament de la seva gent fora de la vall per aconseguir, per mitjà d'un conjunt d'activitats pagades o comercials, els recursos monetaris que requeria una economia mercantilitzada.

El concepte de xarxa territorial i social pot ser útil per concebre l'articulació de la societat i el territori locals amb la societat i el territori generals. No hi havia una xarxa única, sinó moltes xarxes que es podien superposar, desfer, integrar, reconstruir, etc. Els individus i les famílies, segons el seu capital material, social (nombre i distribució territorial de parents, amics, patrons) i simbòlic (bon nom, caràcter, sabers i aptituds específics adquirits o transmesos), refermaven o ampliaven una xarxa territorial i social amb els seus moviments pel territori. Els individus no es movien per un territori sense referències i sense contactes. En molts casos seguien camins fressats per altra gent. Les dides, les minyones, els pegaires, els pastors transhumants, els picadors del bosc, els traginers, les dones que anaven pel món, els que feien el contraban, els que fugien a un altre estat, etc., seguien rutes, camins, referències, llocs, etc., segurs o força segurs. Els moviments de persones, productes i diners es donaven en el context d'unes relacions que els feien possibles i, a la vegada, refermaven aquestes relacions i en generaven de noves.

El territori de la vall era un espai de mobilitat determinada per factors estructurals com l'estratificació social i la posició de les cases, la diferència entre hereus i cabalers, la divisió del treball, la relació de complementarietat ecològica i social entre espais i pobles, i la necessitat de compra, venda i comunicació amb l'exterior. Aquest és el context global en què vull situar les tremen-tinaires i la seva mobilitat.

Dues tremtinaires de Tuixent fotografiades per Josep Maria Batista i Roca prop de Samalús a finals de setembre de 1918, li explicaren que «acostant-se la Festa Major de Tuixent havien volgut sortir per veure si feien alguns quartos».

Fons: Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya.

Les trementinaires

DEL GUST A LA VERGONYA: LES ÚLTIMES TREMENTINAIRES

Les idees de profunditat, continuïtat i discontinuïtat històriques sovint s'expressen mitjançant relacions genealògiques. No és estrany, doncs, que quan l'activitat de trementinaire es percep com una tradició familiar, adopti la forma d'una genealogia centrada en les dones. N'és un exemple el següent relat:

*La meva àvia Francisca (1877-1960) era la trementinaire remeiera del poble de Fórnols, i tota la seva saviesa dels remeis la va passar a la seva filla Antònia (1903-1991). Així mateix, la meva àvia va rebre els secrets remeiers de la seva mare Antònia, la meva besàvia, seguint la tradició ancestral de la seva mare, la Teresa d'Ansovell, casada amb en Josep de Fórnols. La meva tia Antònia (1903-1991) va ser l'última trementinaire de la família.*¹²

Aquest relat genealògic posa en relleu la filiació directa de la banda materna. La linealitat d'aquesta genealogia desapareix, però, tan bon punt es té en compte l'existència de les cases com a cèl·lules bàsiques del teixit social i el fet que molt sovint la dona, en casar-se, deixava casa seva per entrar com a jove en una altra casa, tal com va fer la dona més vella d'aquest exemple, que canvià no solament de casa, sinó també de localitat.

El model de filiació unilineal matrilineal que presenta el relat és massa rígid per un context que es caracteritzava per les adaptacions flexibles de les cases i dels seus membres. Aquest model

12. Extret d'un text que Anna Maria Sastre va entregar al Museu de les Trementinaires.

Família de cal Xiquet de Fómols amb Francisca, mare, i Antònia, filla, trementinaires. Fómols, 1918. Arxiu: Museu de les Trementinaires, donació d'Anna Maria Sastre.

és atractiu per la nitidesa de l'estructura i la projecció d'una continuïtat ininterrompuda cap a un passat reculat i, a més, incorpora un altre element que el fa encara més atractiu: la idea de patrimoni que es transmetia per la banda femenina, un patrimoni específic basat en sabers específics. Les noies podien rebre un capital cultural, addicional als béns materials.

Anaven a treballar a la zona de Vic i s'emportaven la Maria i un germà seu, petits. La Maria va començar a anar pel món com a acompanyanta d'una dona del seu poble i després, als dotze o tretze anys, va llogar com a acompanyanta una nena del seu

Jaume Majoral i Maria Majoral i les seves tres filles. D'esquerra a dreta: Maria, Càndida i Rosa. Cornellana, dècada de 1930. Arxiu: Família de Cal Peret.

poble, la gran de quatre germanes. Després de les «marxes» es quedava a servir a Barcelona fins a l'estiu, que era quan la necessitaven a casa seva.

La Maria es va casar amb en Jaume, hereu d'una casa amb poca terra i sense ramat. En Jaume i la Maria varen tenir quatre filles, una de les quals va morir poc temps després de néixer. Arran d'aquesta pèrdua va anar a criar a Barcelona, però se li va retirar la llet i va passar la temporada d'hivern servint a la fonda que tenien uns oncles seus. Durant uns quants anys també va criar una nena de Barcelona al poble.

La Maria va anar pel món fins a una edat molt avançada, cap als setanta anys. Això va ser possible pel fet que no hagué de dependre de noies de fora de la família en èpoques en què ja escassejaven a causa dels canvis en les formes de vida i la competència d'altres activitats o oficis.

Les tres filles de la Maria començaren a acompanyar-la molt aviat i es rellevaren l'una a l'altra, però la filla petita, la Càndida, va ser la que va anar-hi més temps, perquè havia d'esperar el relleu de la generació següent. La filla gran va anar a servir i es va casar als divuit anys fora de la vall. La Rosa, la filla segona, va ser la pubilla. Va tenir tres filles, l'última de les quals va morir poc temps després de néixer. L'Emília, la primera filla de la Rosa, va ser la primera néta que acompanyà la seva àvia. Va ser el 1941 als set anys i va anar-hi en substitució de la seva tia Càndida, que es quedà al poble per ajudar la seva germana Rosa en el part de la seva segona filla. L'any següent, la Càndida va tornar a acompanyar la seva mare. El viatge va durar més que altres vegades i tots els diners que varen guanyar varen ser destinats a comprar la roba per casar-se, l'aixovar de la Càndida. La seva neboda Emília, una mica més gran, li va agafar el relleu i acompanyà l'àvia fins als setze anys aproximadament, a finals de la dècada dels quaranta. Llavors va ser substituïda per la Maria, la seva germana petita, i poc temps després per la Guadalupe, la seva cosina germana, resi-

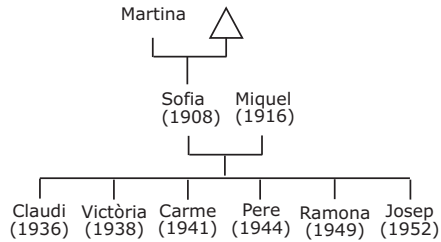
Càndida, filla, Emília i Guadalupe, nétes de Maria Majoral que l'acompanyaren successivament pel món, i Neus, besnéta, amb l'autor d'aquest llibre. Sant Julià de Lòria, 2002. Foto: Rosa Vilaró.

dent a Andorra. Aprendre a cosir formava part de la preparació de la dona per al matrimoni i les noies sovint n'anaven a aprendre durant uns quants hiverns fora de la vall. L'Emília, en deixar d'anar pel món amb la seva àvia, en va anar a aprendre fora i, a més, va treballar per pagar-se les despeses d'aquest aprenentatge.

La Maria va fer un penúltim viatge sola cap a 1955. Les dues nétes petites anaven a l'escola i l'Emília, que s'havia casat, va tenir la seva primera filla. L'últim viatge el va fer el 1956 acompanyada de la seva filla Rosa, que havia quedat vídua el 1954.

La trajectòria d'aquesta dona és excepcionalment llarga, però ho és pel fet que va poder comptar amb l'ajuda esglaonada de sis noies de dues generacions diferents. Hem vist com el canvi d'una dona per una altra –una germana substituïa l'altra, una neboda substituïa una tia, una néta substituïa l'altra– depenia de circumstàncies relacionades directament o indirecta amb el sistema reproductiu. Això també es pot formular com ho feia l'Emília de la següent manera: *El que menys falta feia a casa, anava a acompanyar-la.*

Exposaré a continuació la trajectòria de la Sofia per mostrar les semblances i diferències amb el cas anterior i el paper de certs factors estructurals.

La Sofia va anar pel món des de petita i fins als setanta-tres anys, en jubilar-se el seu marit, en Miquel, més jove que ella i que fou el seu acompanyant en l'etapa final com a trementinaire¹³. Havia començat de petita acompanyant la seva mare i pot-

A la dreta, en primer pla, en Miquel i darrere seu la Sofia amb el jovent d'Osseira durant la Festa Major. Cap a 1930. Arxiu: Pere Ponsà.

ser abans la seva àvia materna. Després va anar a servir a Terrassa.

En Miquel havia acompanyat de petit la seva mare quan anava pel món, perquè no havia tingut cap filla. La mare d'en Miquel també havia fet de marxanta per la vall. El pare de la Sofia havia tingut un ramat no transhumant que va perdre amb la guerra. El pare d'en Miquel treballava al bosc i anava a segar, feines que també faria en Miquel durant una bona part de la seva vida. El 1972, als cinquanta-sis anys, en Miquel Encara encara va ser llogat per tallar pins. Les cases d'ambdós eren baixes.

Després de la guerra, la Sofia va anar pel món amb la seva sogra, amb les dues filles grans separadament, amb noies llogades, amb una dona del seu poble de la mateixa edat i, finalment, amb el seu marit fins al 1982. El marit, que havia estat socialitzat de petit en aquesta activitat, compensava la manca d'altres persones, per exemple, les filles. Les filles acompanyaren la Sofia poc temps. En allargar-se l'etapa reproductiva de la mare i continuar anant pel món, la filla gran va haver d'encarregar-se, amb l'ajuda d'una àvia o altra, dels germans petits en absència dels pares i en especial del més petit, que calia alletar amb llet de vaca o cabra. La segona només hi va anar una temporada a l'inici de la dècada de 1950 i es negà a tornar-hi. Una de les raons que dona en Miquel per anar pel món és que a casa *érem deu de colla: sis fills, els sogres i el matrimoni*.

Hi ha un parell de diferències aparents entre les llargues trajectòries de la Sofia i la Maria com a trementinaires: acompanya-

13. Jordi Pasques, autor d'un vídeo excepcional amb escenes de la vida quotidiana d'aquests trementinaires ja vells, va escriure la següent evocació: «Amb la vostra feina, Sofia i Miquel, que heu fet durant 62 i 42 anys, l'últim viatge l'any 1982, heu après i teniu coneixements de trementinaires, d'herbes i de topants, com pocs n'hi ha. Porteu, allò que se'n diu, un meravellós bagatge històric a la vostra esquena» (1990: 6).

Sofia. Ossera,
1988.
Foto: Mireya
Folch-Serra.
Arxiu de
l'autora

ment esporàdic o permanent de les filles i acompanyament o no del marit. Però també n'hi ha de no tan perceptibles.

El fet que la Sofia anés pel món fins a una època més avançada i en la part final en companyia del seu marit no va ser tant el

resultat d'haver-se situat al marge de l'evolució de l'economia centrada en les vaques de llet com, més aviat, la conseqüència de la impossibilitat d'adaptar-s'hi. A l'inici de la dècada de 1960, en Miquel, la Sofia i els seus fills deixaren el seu poble i entraren com a mitgers d'una granja d'unes trenta vaques lleteres prop de la Seu d'Urgell. La marxa successiva dels fills grans obligà en Miquel, que es quedà només amb el fill petit, menor d'edat, a deixar l'explotació uns tres anys més tard. En vista de la impossibilitat de seguir treballant en l'explotació lletera per absència dels fills, el matrimoni se'n tornà al seu poble i el fill petit marxà a Andorra a aprendre de paleta. Llavors la Sofia i en Miquel tornaren a anar pel món. Aquesta represa reflecteix no tant el seguiment d'una tradició, com un fracàs en el primer intent d'adaptació a la modernitat. La tornada al poble cap a l'últim terç de la dècada de 1960 no comportà, però, quedar al marge de l'evolució de l'economia.

L'emigració massiva de la gent del poble, que una mica més tard quasi en provocaria l'abandonament, els va permetre disposar de més terra i més bona que la que abans havien cultivat. Varen dedicar-se intensament al cultiu de les patates de llavor, que en aquest poble fou l'alternativa al canvi de l'agricultura de muntanya a la producció lletera. El cultiu i la venda de les patates de llavor els representaren l'activitat econòmica principal, a la qual subordinaren anar pel món. Així, en l'última etapa la Sofia i en Miquel es quedaven al poble durant els mesos de gener i febrer fins que a primers de març en Miquel portava a vendre les patates de llavor al mercat de Vic. En tornar al poble, marxaven pel món fins a mitjan abril. Això implicava un canvi de calendari, ja que habitualment les trementinaires iniciaven la segona marxa anual cap a mitjan gener o fins i tot una mica abans. Aquest «retard» reflecteix el protagonisme de les patates, element clau de l'economia moderna en aquell moment. El fet d'anar pel món finalitzà quan en Miquel va començar a cobrar de la Seguretat Social Agrària.

Sofia i Miquel,
els últims
trementinaires
de la vall.
Ossera, 1989.
Foto: Jordi
Pasques. Arxiu:
Museu de les
Trementinaires.

Per cloure aquest apartat, torno al cas anterior. La Maria acabà la seva trajectòria a mitja dècada de 1950, quan la nova economia de la vall estava en una fase inicial de desenvolupament, per la qual cosa no es pot saber com li hauria incidit sobre la vida i l'activitat si hagués estat més jove. La nova economia basada en la venda diària de llet va permetre a la gent dir: *El pa el tenim aquí i no cal anar-lo a buscar a fora*, encara que en un sentit literal el pa venia de fora de la vall, perquè se'n va deixar de fer. La nova economia no permetia a homes i a dones allunyar-se de les explotacions ramaderes i l'allunyament no adoptà, si més no, les formes d'abans.

Els dos casos coincideixen en el fet que no hi va haver continuïtat de l'activitat de trementinaire entre les dones de les seves famílies. Cap filla, néta o parenta no va prendre el relleu ni es constituí en la figura protagonista de dona que va pel món acompanyada per altres persones. Es van donar processos de substitució en l'acompanyament, però cap relleu.

La desaparició de les trementinaires, un fenomen general, no

Maria Majoral,
després de
finalitzar la seva
trajectòria de
trementinaire, fent
assecar bolets
d'ovella.
Cornellana, cap a
1970.
Arxiu: Família de
cal Peret

s'ha d'atribuir a la manca de demanda, perquè a mitja dècada dels cinquanta els exclients d'aquestes dones (part de la ruralia i de les classes populars urbanes) encara compraven herbes i productes remeiers per a homes o bestiar, sinó a un conjunt de factors que intentaré exposar.

La nova economia de la vall va redefinir, almenys parcialment, els rols econòmics d'homes i de dones, cosa que va incidir en aquesta activitat. L'obertura de les pistes també hi va influir, ja que va permetre la vinguda de gent de fora a comprar directament *in situ* herbes remeieres i, al mateix temps, el fet que es creessin en pobles grans propers a la vall magatzems que compraven herbes a l'engròs. Però aquesta manca de relleu generacional que veiem materialitzat en aquests o altres casos també té, a parer meu, causes més antigues i en part diferents, com és ara un canvi d'actitud de la generació més jove, que reflecteix probablement un canvi en les relacions rurals i urbanes. Ho il·lustraré mitjançant

l'exposició d'un conjunt de casos que presenten un contrast pel que fa a les actituds de les protagonistes.

Hem vist com la Maria, nascuda el 1886, finalitzà la trajectòria com a trementinaire a mitja dècada de 1950. La resposta de la seva néta i la seva besnéta a la pregunta si li agradava anar pel món va ser: *Era feliç*. Una actitud similar veiem en el cas de la Matilde, nascuda el 1897 i que probablement començà a anar pel món de casada i finalitzà la trajectòria com a trementinaire cap a 1968, quan es traslladà amb la seva filla, el seu gendre i la seva néta a viure a la Seu d'Urgell. Havia quedat vídua els anys trenta. La seva filla, nascuda el 1925, no va anar mai pel món. La seva néta explicà que a l'àvia

li tirava molt anar pel món. Estava nerviosa, de mal humor, quan s'a-costava el temps de marxar i encara no marxava. Tornava contenta. Considerava que els diners que guanyava eren seus.

L'Àngela, nascuda a la dècada de 1880, va anar pel món fins a l'inici de 1950. Feia temporades molt llargues. La Roberta, nascuda el 1921, va descriure la seva actitud amb els següents termes:

*Li agradava molt anar pel món. Si fos viva, encara hi aniria!*¹⁴

Les trementinaires que van començar a anar pel món avançada la dècada de 1920 i més endavant expressaven, en canvi, un

14. Mireya Folch-Serra, a finals de la dècada de 1980, va conèixer la Sofia (1908-1996) i en va fer el següent retrat: «A la Sofia li encanta explicar les seves voltes i tractes de quan feia de trementinaire. Li agradava la seva activitat comercial i encara avui sent nostàlgia dels temps passats. És intel·ligent i aguda i té un profund sentit de l'humor. La seva experiència li proporciona un aire de tenir món» (1990: 232). Jordi Pasques escriu sobre aquest aspecte: «A l'ampla i valuosa memòria de la Sofia hi ha pobles, gent, fets, dades i anècdotes de gran valor humà i etnològic» (1990: 6).

cert descontentament, potser no tant amb l'activitat en si com amb certs elements que en defineixen la presència i la identitat. El vestit o la visibilitat de certs elements que caracteritzaven les trementinaires, com les llaunes que portaven penjades, eren causa d'una certa resistència o malestar. Sentien vergonya davant d'aquest món pel qual anaven, una vergonya relacionada amb la manera de guanyar-se la vida, el vestit, la identitat.

El 1930 l'Angelina tenia onze anys i la Jardineta, una veïna gran que no trobava acompanyant per anar pel món, la va demanar a la seva mare. L'Angelina volia anar amb ella i estava contenta d'anar avall, però no volia portar penjades a l'espatlla les tres llaunes, la d'oli d'avet, la de trementina i la de l'oli de ginebre: *No volia demostrar que érem dones d'herbes. Em feia vergonya.* La Jardineta, veient la seva negativa, va posar-li les llaunes en un mocador de fer farcells que portava penjant del braç. L'Angelina afegí: *Tenia vergonya de venir de muntanya. Em posava vermella com un pigot.*

La Càndida, la filla petita de la Maria nascuda el 1918, començà a acompanyar la seva mare a la segona meitat de la dècada dels anys vint i continuà anant amb ella fins a la postguerra. Quan li vaig preguntar:

Us agradava, estàveu contenta d'anar pel món?, contestà: Hi havia d'anar. M'estimava més estar-me a casa que no pas anar-me allà. Era obligada de que hi havia d'anar.

El seu descontentament es focalitzava en el vestit:

Perquè no podia anar arreglada i conforme. I estava a les cases, volien que anessin al ball i tot això. Hi havia cases riques i no anava conforme i me'n dava vergonya i m'estimava més estar-me a casa.

No era pel vestit en si, sinó pel vestit en un context benestant o els diumenges i dies de festa en què anaven pel món. L'Emília,

neboda de la Càndida, que la va substituir, no volia anar pels pobles els dies de festa, sinó per la muntanya, ja que als pobles *tots anaven mudats i tu anaves amb la roba de cada dia.*

La Lluïsa, nascuda el 1923, va acompanyar de petita la seva mare, que anava amb una altra dona del seu poble també amb una filla petita. En arribar a Sabadell es varen intercanviar les filles:

Ens feien demanar caritat. Hi havia cases que ens en donaven, però d'altres que ens tiraven la porta als nassos. No era gaire bonic anar pel món i no hi vaig tornar.

La Carme, filla de la Sofia nascuda el 1941, va anar una vegada amb la seva mare quan tenia dotze anys:

Ho vaig passar molt malament. Em semblava que demanàvem caritat. Pensava jo que no estàvem tan necessitats. No volia menjar mai res a les cases.

Potser aquesta percepció de la Carme està relacionada amb la pràctica de les dones grans que descriu l'Angelina parlant d'una època anterior:

Aquelles dones no s'atipaven de mendicar: «No us ha quedat res de menjar?» Demanaven per a la nena, per a la seva filla.

Una retòrica i una pràctica que estan relacionades amb la necessitat de no gastar gens o com menys millor. No era una pràctica nova.¹⁵ Més endavant parlaré de la relació entre vendre

15. En el cens de població de Tuixent de 1898 consta que algunes dones eren fora «*vendiendo pega, trementina y pedir limosna*» o «*vendiendo yerbas y pedir limosna*». Jaume Oliver: informe de recerca «*Tuixén (1854-1935): Models de desenvolupament local en conflicte i origen històric de les trementinaires*», 2002, quarantatres pàgines, no publicat.

i demanar i de les formes de reciprocitat que es donaven entre les trementinaires i la gent que els comprava.

Va aparèixer un canvi amb relació a anar pel món que es va fer efectiu quan les dones nascudes a partir de la segona meitat de la dècada de 1910 van anar iniciant la seva trajectòria laboral els últims anys vint. Aquest canvi va consistir en una reducció de l'etapa d'anar pel món de jovenetes i en el fet que no hi van tornar d'adultes. Les nenes que hi van anar no hi van tornar més tard. Disposo d'informació sobre onze dones de pobles diferents nascudes en aquesta època que exemplifica aquest canvi i que es desglossa així: una no anà pel món de nena, nou hi anaren entre un i quatre anys, i només una hi anà un període de temps més llarg que es tancà definitivament en casar-se. Per a la majoria d'aquestes dones, anar d'acompanyantes omplia un temps en què encara no les volien com a serventes. La Maria (1923) servia a Barcelona i guanyava dues-centes pessetes al mes. Cap al 1946

Primera comunió a Ossera cap a 1926. Les nenes d'aquesta generació anaren pel món com a acompanyantes pocs anys. Arxiu de Pere Ponsà.

obtingué permís per anar a casa seva i una veïna gran la va convèncer d'anar a vendre trementina i oli de ginebre cap al Pallars, perquè allà hi havia moltes ovelles. Segons ella, en un mes varen guanyar dues mil pessetes cadascuna. En preguntar-li per què no va seguir fent de trementinaire, respongué: *Perquè no era una cosa per viure, era una ajuda que tenies a l'hivern.*

Les dones nascudes entre aproximadament 1895 i 1913 –disposo d'informació sobre dotze dones de pobles diferents nascudes en aquest període–també començaven anant pel món com a acompanyants i a continuació anaven a servir un període de temps que podia durar fins a l'edat de casar-se. Però la diferència fonamental amb les nascudes pocs anys més tard és que l'experiència d'anar pel món, per a les més joves, es circumscriu exclusivament a l'etapa infantil o juvenil i acostumava a tenir una durada mínima, mentre que, per a les més grans, podia ocupar tota aquesta etapa i, a més, es podia estendre a l'etapa de casades o vídues. La freqüència amb què reprenien l'activitat d'anar pel món és el que distingeix les dones nascudes al començament del segle xx de les nascudes més tard. Així, el gros de les dones que continuaren anant pel món en les dècades posteriors a la Guerra Civil són dones del primer grup d'edat, algunes de les quals eren vídues, com la Matilde (1897), la Remei (1902), la Paquita (1910), la María del Gravat, etc. Algunes van acabar anant-hi soles. La Càndida, que acompanyà de soltera la seva mare abans i després de la guerra, digué amb relació a les dones del seu poble:

Només era jo que voltava aixís, només era jo. N'hi havia d'altres que marxaven, però moltes marxaven soles.

Fins i tot la mare de la Càndida, que sempre va comptar amb acompanyants, va haver de fer una sortida sola cap a mitja dècada dels anys cinquanta:

Ja era gran; va fer una marxeta curta, perquè ens varen escriure que els hi faltava gènere i que per favor baixéssim a Arbúcies. I mai més l'hem deixat anar, ni després va anar sola... Si no hi ha companyia, no es pot anar sola per aquest món de Déu...

A partir de la dècada de 1920, a les trementinaires sense filles o que no hi podien comptar cada vegada els va ser més difícil trobar nenes com a acompanyants, ja que altres activitats, sobretot urbanes, oferien sous més alts i un atractiu superior. Cal tenir en compte, a més, que l'activitat de les trementinaires, que ocupava pràcticament tota la tardor i l'hivern, impossibilitava l'escolarització de les nenes. La Margarida i l'Hermínia, que de petites, cap a finals de la dècada de 1920, varen acompanyar un any cadascuna una dona gran del seu poble, afirmaren que no hi havia cap més noia de la seva edat que anés pel món. En un altre cas, les dues filles grans i primeres d'una casa, nascudes, respectivament, el 1923 i el 1924, varen anar pel món –la segona només un any–, mentre que les dues filles últimes, nascudes, respectivament, el 1934 i el 1938, no hi varen anar. L'Angeleta afirmà:

Aquelles que varen sortir més joves ja no hi varen voler anar, clar que no. Era pesat, allò.

La disponibilitat de nenes va esdevenir un factor crític per a la continuïtat de les trementinaires. Les que trobaven duraven molt poc, a vegades una sola temporada, i això va fer difícil la transmissió i la continuïtat de l'activitat. La Guerra Civil va accelerar aquesta tendència tal com indica l'afirmació de la Francisca: *De la guerra cap aquí no hi va anar ningú d'Adraén pel món.*

TREMENTINAIRES, «QUINES VAN PEL MÓN»

A la vall s'usava l'expressió *anar pel món* per referir-se a les dones que anaven a vendre bolets secs, herbes, olis i trementina. L'Angelina, que va anar dos anys com a acompanyanta, va esmentar diverses expressions locals:

Aquella ha marxat avall, seguir món, a vendre herbes, ja marxen o ja han arribat les dones de les herbes,

però va concloure que l'expressió més usual era *quines van pel món*. Una neboda de l'Angelina va dir que no havia sentit mai anomenar-les *trementinaires* i que la primera vegada fou quan recentment havia visitat el museu de Tuixent. Segons la Càndida, *nosaltres divem marxem pel món. Marxàvem de casa, però a fora no ho divem, això*. Aquestes eren expressions locals que tenien significació en l'àmbit local.¹⁶

Els verbs *rodar*, *voltar* i similars apareixen associats amb *anar pel món*. En el grup de les que anaven pel món a vegades s'estableix un contrast entre les que *rodaven* i les que *no rodaven*. Les primeres anaven de masia en masia i de poble en poble recorrent el territori: *Com que anàvem de casa en casa, anàvem rodant*. La Sofia i l'Emília, dones d'èpoques i pobles diferents, es referiren amb l'expressió *anar a fer lladrar gossos* a aquest recorregut per masies i petits nuclis rurals. Les segones, les que no rodaven, es concentraven en alguna gran ciutat o ciutats. L'àvia de la Francisca anava a vendre bolets i herbes al mercat de Sant Antoni de Barcelona. Passat Nadal marxava del poble amb la seva filla petita (1911). Segons la Francisca, la seva àvia no deia *anar pel món*.

16. El terme *trementinaire* ja devia ser d'ús corrent en l'àmbit local cap a finals de la dècada de 1980: «Estic fascinada pel tema de les "trementinaires". Sembla que tothom amb qui he parlat al poble recorda haver tingut una àvia, una mare o una tia *trementinaire*» (FOLCH-SERRA, 1990: 229).

Anar pel món estableix un contrast entre les dones que tenien necessitat de sortir de casa i les que no, però també entre les que tenien la capacitat i l'habilitat per fer-ho i les que no. *Anar pel món* també fa referència a un tipus de mobilitat que implicava el traspàs d'un límit no solament físic, sinó també moral. Segons en Frederic, nét de trementinaire, quan les dones passaven Coll de Port en direcció avall deien: *La vergonya es queda aquí*. L'esfera moral que la vergonya protegia s'acabava simbòlicament allà o, dit d'una altra manera, l'expressió els recordava que entraven en una esfera regida per les lleis del mercat i que, per tant, calia adoptar uns valors i comportaments orientats per l'esperit de guany per sobre d'altres consideracions. Calia canviar de xip, com es diria avui.

Fora de la vall les anomenaven *trementinaires*, un terme que s'ha generalitzat i convertit en dominant; per exemple, un capellà d'un poble de l'Urgell es dirigia a dues dones de la vall dient: *Ja arriben les trementinaires, quin fred ha de fer!* Algunes dones afirmaven, però, que rebien aquest nom de Berga en avall coincidint amb l'inici de la seva activitat. La Càndida explicà així l'arribada de la seva mare a una casa per reproduir el diàleg entre una dona i el seu marit: *Peret, sabeu qui hi tinc, a baix? Qui hi teniu? Hi tinc la Maria, la Maria trementinaire*. Però la Càndida no s'identificava amb aquest terme fins que no hi hagué el moviment de revalorització patrimonial d'aquesta activitat del passat: *Ara sí que en sóc, de trementinaire*.

Trementinaire és un terme que associa la dona amb una de les substàncies que portava i venia: la trementina. Tota la informació que he recollit sobre les trementinaires fa referència a comprar-ne en drogueries. La trementina no era, per tant, com en el cas dels bolets i de la majoria de plantes i herbes –encara que també hi havia excepcions–, un producte recol·lectat, sinó comprat. El terme *trementina* és usat de maneres diferents per la gent i presenta una certa ambigüitat. A vegades fa referència als ingredients bàsics que són necessaris per produir-la, la pega grega i l'essència de trementina, que compraven en drogueries per elaborar elles el producte

Parada d'embotits
i herboristeria en
un mercat.
Foto: Alexandre
Merletti Guaglia.
Col. Merletti /
IEFC
Barcelona, 1935

final. Altres vegades, fa referència al producte que compraven fet. En el primer cas, cada dona elaborava la trementina barrejant els esmentats ingredients bàsics. Segons l'Emília (1934), la trementina ha de ser igual que la mel. El fullet del Museu de les Trementinaires fa notar que la trementina exposada «data de 1953 i encara “fila” com la mel”» i afegeix que «cada trementinaire fabricava la trementina a la seva manera i se'n podien trobar de diferents textures, colors i fluïdesa» (BEIROA, 16).

L'Emília explicava sobre la procedència de la trementina:

La padrina no comprava la trementina a la Seu; la comprava sobretot a Moià i a Sant Celoni.

La raó era que considerava que la de la Seu estava mal elaborada, mentre que la d'altres llocs, en especial la de Sant Celoni, era bona, fluida. Per conservar la clientela calia proporcionar-li el millor producte. L'Emília també explicava:

Aquí [en una casa de l'itinerari] amb una olleta la padrina feia la trementina, si n'hi faltava. Ningú ho sabia.

L'Angelina, que va anar d'acompanyanta, em digué que compraven la trementina a Can Vidal i Ribes, una drogueria de Sabadell, però elles deien que se la feien. Les dones compraven els ingredients en drogueries de localitats properes a la vall com la Seu d'Urgell o Berga, però també en localitats allunyades, com és ara Moià, Sabadell, Sant Celoni, Tàrraga, Girona i altres. Habitualment les dones que anaven pel món recorden bé els noms de les drogueries en què compraven, sigui la trementina, sigui els ingredients per fer-la. La possibilitat de poder-la comprar lluny de casa feia que poguessin satisfer de manera flexible i ràpida la demanda, sense haver de tornar al punt de partida. El secret amb què rodejaven l'origen del producte, usant fins i tot la mentida si era necessari, era fonamental per protegir el valor afegit que elles conferien al producte. Aquest valor afegit es basava en la diferència entre les característiques culturals de la muntanya i el pla, entre el camp i la ciutat, i en la transferència de les primeres als productes que portaven. Elles eren muntanyenques i venien productes muntanyencs. El secret els permetia explotar aquesta diferència a favor seu.

Les dones transportaven la trementina en recipients metàl·lics anomenats *llaunes* que podien contenir uns quants litres de trementina. Venien la trementina pesant-la amb una romana petita i el preu solia fixar-se per referència a l'unça, que equival a 33,3 grams.¹⁷ La venda d'aquest producte, però també dels altres, els permetia obtenir guanys per mantenir la casa i l'explotació familiar. El terme *trementinaire* evoca la seva inserció en el mercat i la posició especialitzada que hi tenien. Aquesta especialització està relacionada amb les aplicacions curatives de la trementina, un producte amb un ampli ventall d'aplicacions en situacions força

17. «Correspondències de les unitats de pes de la romana amb les unitats de pes actuals: 1 unça = 33,3 grams; 1 lliura = 400 grams = 12 unces; 1 quilogram = 2,5 lliures = 20 unces.» (BEIROA, 15).

Llaunes on les trementinaires portaven la trementina. Tuixent, 2002.
Foto: Jordi Pasques. Arxiu: Museu de les Trementinaires.

corrents com ara cops, torçades, punxades, picades d'insectes, erupcions cutànies, refredats i altres. Era, segurament, un producte força eficaç, relativament barat i, per tant, amb una bona acceptació entre les classes populars rurals i urbanes. Un altre producte important era l'oli de ginebre, que tenia molts usos en la cura del bestiar.

Les trementinaires s'havien de mantenir elles mateixes durant períodes llargs lluny de casa, la qual cosa les forçava a comprar el mínim imprescindible i a estalviar¹⁸ per garantir el màxim de beneficis. Tractaven d'obtenir l'alimentació i també l'allotjament per mitjà de la caritat o la reciprocitat. Podríem dir que el manteniment de la casa es feia mitjançant el mercat, mentre que el seu manteniment es feia mitjançant la caritat i la reciprocitat. En elles coexistien dues actituds diferents i una podia fer ombra a l'altra,

18. Per això evitaven pagar l'impost municipal d'entrada sobre els productes que portaven. Ho indica la informació proporcionada al Museu: «Les trementinaires passaven per Sant Pere de Terrassa per estalviar-se el burot del pont».

però es tractava de dues actituds necessàries i complementàries: comprar i vendre segons les lleis del mercat i, al mateix temps, demanar menjar i allotjament, i fins i tot a vegades usar les acompanyantes petites per captar. Per necessitat, com a mesura de protecció i també per despertar una certa actitud favorable envers elles, les trementinaires *feien lo pobre*, com em deia una dona.

Anar pel món reflectia la posició de les cases. Les cases en què hi havia molta feina no enviaven ningú pel món, mentre que les cases en què hi havia poca feina hi enviaven algú. Les primeres podien viure amb les terres i els altres recursos que tenien; les segones no podien viure amb el que tenien. La gent que no podia viure havia d'anar pel món. *Sempre, la pobra, tres o quatre mesos pel món*, deia una dona d'una casa alta d'una veïna humil. L'esment de l'estratificació social confereix a l'expressió una certa connotació negativa que també «contamina» el terme *trementinaire*. Aquesta connotació encara provoca avui una certa incomoditat a algunes persones que varen anar pel món, malgrat la revaloració posterior.

També hi havia altres denominacions menys freqüents o generalitzades. Segons una informació oral de Josep Serra, historiador, recollida per al Museu, a l'inici de la dècada de 1950 al Lluçanès les anomenaven *pegaires* o *pegataires*. En una dedicatòria del llibre de signatures del Museu de les Trementinaires apareix la mateixa denominació: «Des de la Segarra hem visitat el Museu de les Trementinaires fent honor a aquelles dones fortes i valentes que van travessar muntanyes, valls i planes; allà en dèiem les pegaires. 23/02/03». La gent també podia referir-s'hi amb denominacions geogràfiques genèriques com, per exemple, *muntanyenques* o específiques relatives a algun poble de la vall o d'alguna comarca propera com *tuixentes*.

«A L'ESTIU, TENÍEM FEINA PER APLEGAR LES CLASSES D'HERBES. I AL TEMPS DELS BOLETS, ANÀVEM SENSE DORMIR»

Anar pel món era una empresa individual i col·lectiva alhora. El protagonisme de les dones en aquesta estratègia econòmica no es pot dissociar de la contribució del seu grup domèstic.

La preparació de les mercaderies no era una feina simple. La recol·lecció implicava feina, perquè calia desplaçar-se per un territori muntanyós, enfilar-se, arrencar, portar a sobre, etc. Però amb la recol·lecció i el transport no acabava la feina. Pel que fa a les herbes, calia assecar-les penjant-les cap per avall, trinxar-les, classificar-les, posar-les en bosses, etc. Pel que fa als bolets, la urgència de les operacions de manipulació posteriors a la recol·lecció feia que també calgués treballar tota la nit per deixar preparats tots els bolets frescos collits durant el dia. Això implicava un sobreesforç per al grup domèstic. Tot el grup domèstic participava en les tasques prèvies a anar pel món, com la recol·lecció o preparació d'herbes i bolets, i a part del transport, i feia feines substitutòries en l'àmbit domèstic, com són cuidar-se dels fills petits i fer la feina de casa, quan les dones, principalment les joves i les filles de les cases, anaven pel món. Unes dones anaven pel món i d'altres restaven a casa, si n'hi restava cap; la qüestió era que cada grup domèstic adaptava la seva organització i els rols dels seus membres a la seva circumstància. Fins i tot en un cas, un cabaler casat amb una pubilla d'una casa baixa, una posició simètrica a la de la jove, va anar sol pel món uns quants anys poc temps després de casar-se.

Una de les dones que l'Angelina va acompanyar i el seu marit *aplegaven herbes i omplien coixinetes amb cada herba tot l'estiu.*

A la postguerra, en Pere, que tenia sis o set anys, anava amb els seus pares a collir te de roca, corones de rei, salsufagi i orella d'ós, que es fa en cingles i roques altes. Anaven amb un burret a

buscar corones de rei i qui pujava a arrencar-les era el seu pare. En tornar en portaven dues saques. També portaven àrnica, hisop, sajolida, orenga i flor de corner, que anava molt buscada i no se'n trobava gaire.

La Dolores, que abans de la guerra anava a vendre a Barcelona i s'hi estava fins a mitjan maig, tenia les seves tres filles a casa, que collien herbes i bolets. La Pepa (1914), la gran, agafava les seves germanes i amb dues burres anaven a aplegar bolets. Es necessitaven cinc coves de bolets frescos per fer-ne un de secs. La Pepa una vegada va pujar a collir una corona de rei i després no sabia com baixar, perquè la roca era alta.

A casa de la Càndida, la recol·lecció i la preparació de les herbes la feien la mare i les filles. Al temps dels bolets el seu pare a vegades n'aplegava, però sobretot eren elles les que ho feien. Digué:

A l'estiu, teníem feina per aplegar les classes d'herbes. I al temps dels bolets, anavem sense dormir. La nit a enfilar. No dormíem gaire, no.

El bolet d'ovella (*Thicholoma albobrunenum*), també conegut amb el nom de *fals carlet brunenc*, el més comercialitzat en sec, era sotmès a una sèrie de manipulacions, entre les quals destaquen les de pelar, tallar a trossos ben petits, enfilar i assecar. Aquestes operacions convertien un bolet molt abundant, força gros i tòxic en comestible. I no solament això, sinó que la forma, el color i l'aroma que tenia al final del procés permetien fer-lo passar per un bolet molt més valorat, el *moixeró*, com en diuen a la vall, o *moixeró*.

La següent anècdota mostra la contribució de les criatures i també una certa resistència. La Carme (1941) de petita anava a aplegar bolets amb la seva germana gran. A vegades de tornada, com que el cistell pesava molt, els llançaven per un barranc i en arribar a casa deien que no n'havien trobat. La Carme també

recorda que fins a mitjanit enfilaven bolets d'ovella formant anelles i després les penjaven.

El pare de la Maria (1932) tenia asma i estava molt delicat de salut i per això la seva mare, el seu germà i ella, petits, eren els qui aplegaven bolets, que després la seva mare vendria pel món.

A vegades els homes tenien més traça a enfilars els bolets que les dones. La Cèlia em digué que mentre ella enfilava una tira de bolets, el seu marit n'enfilava tres. Des de petit ho havia fet molt a casa seva i hi tenia molta pràctica. Aquest matrimoni i la seva filla aplegaven bolets i de nit els tallaven petitets i els enfilaven. La filla digué que per això ara no li agrada anar a buscar bolets.

Les dones que anaven pel món sortien de la vall caminant i portant a sobre la totalitat o només una part dels productes que venien. Això era possible perquè enviaven, per mitjà d'alguna agència de transport ubicada fora de la vall però propera, paquets i saques a certes destinacions on després anaven a buscar-los o perquè a vegades compraven certs productes, com hem vist, en algunes localitats de l'itinerari.

Els anys trenta, la Maria (1923), la seva mare i una altra dona anomenada també Maria (1886) i la seva filla Càndida (1918) sortien juntes del poble i *els pares ens venien a portar amb un burro com una motxilla, per dir-ho aixís, fins a la Coma*. Després, elles agafaven un cotxe de línia fins a Berga, on començava la ruta a peu. Però la Càndida també relatà, amb relació a una etapa posterior:

Amb la meva mare passàvem Coll de Port, cap a la Coma i per sota Sant Llorenç arribàvem a la carretera i cap avall. Encara que hi hagués neu [a Coll de Port], com que hi passaven els matxos del Custodi,¹⁹ sempre hi havia camí. No ens havien hagut mai de traginar res. Sempre hi havíem anat per les nostres cames i havíem passat bé.

19. Traginer de Tuixent.

Anaven per la província de Barcelona, incloent-hi la ciutat de Barcelona, i després per la de Girona. La Maria i la Càndida ho portaven tot amb elles. No tenien cap casa on poguessin deixar una part de les mercaderies, ni tampoc les hi enviaven des de casa. Portaven comí gros en bosses grosses que venien pel Moianès per al bestiar cavallí. Els bolets, *sempre enfilats*, que feien una olor com si fossin moixernons, els venien com a tals en botigues de Barcelona. Portaven trementina, oli d'avet i oli de ginebre. Compraven el comí gros i l'oli d'avet a la Seu, i la trementina i l'oli de ginebre a Moià i a Sant Celoni. Portaven les herbes en coixineres i aquestes en una coixinera gran. Més tard, quan la Maria no anava acompanyada per la seva filla Càndida, sinó per una néta petita, el seu marit les acompanyava amb un matxo fins a la Coma. El fet que les acompanyessin o no amb un animal depenia, probablement, de l'edat de l'acompanyant i del pes que podia portar.

Quan les dones feien la ruta de l'Urgell, solien enviar per ordinari les saques amb els bolets i les herbes a Tàrrrega, una localitat que moltes vegades servia com a punt de partida dels itineraris per la comarca. Abans de la guerra ho feien així la Pepeta d'Adraén i l'Àngela d'Ossera, dues dones grans que portaven acompanyants joves. A la postguerra immediata, la Roberta va anar pel món una vegada amb la seva cunyada. Varen facturar moltes saques de bolets a l'agència de Tàrrrega. La seva cunyada portava catorze arroves –una arrova equival a 10,400 quilograms— de bolets secs i ella, set. Quan anaven a vendre, portaven els bolets en una saca amb nanses penjada a l'esquena. També van vendre trementina i oli d'avet que havien comprat a la Seu. També en compraren en una drogueria de Tàrrrega. En aquest viatge no portaven herbes, només bolets, trementina i oli d'avet. Quan varen acabar la venda dels bolets, se'n varen tornar. La Roberta va remarcar la importància dels bolets, als quals es dedicaven la seva sogra i la seva cunyada gairebé exclusivament.

Trementinaires de
la vall de la Vansa
i Tuixent.
Probablement,
dècada de 1920.
Arxiu: Museu de
les Trementinaires.

La mare de la Pepita (1924) anava pel món amb una altra dona i portaven moltes herbes: til·la, te de roca, sajolida, corner, hisop, salsufragi, herba prima, etc.; *anaven carregades d'herbes*. Un tragi-

ner local transportava amb els matxos les saques fins a la Coma, on les facturaven a Manresa. A la Coma les dues dones agafaven un autocar i més avall de Berga, el carrilet.

El grup domèstic a vegades participava en el transport dels productes i en alguns casos també en l'aprovisionament posterior.

L'Esteve i la Teresa, poc temps després d'haver-se casat cap a 1890, anaven dues vegades l'any a peu a Barcelona amb un ruc que portava la càrrega. Després el marit se'n tornava al poble i la Teresa es quedava i venia per Barcelona i ciutats properes. El pare d'en Josep portava, abans de 1927, les saques d'herbes i bolets amb un burro fins a Berga, on la seva dona i l'acompanyant agafaven el tren. L'Angelina va acompanyar al llarg d'una temporada, que va durar més de mig any, una dona gran a l'inici de 1930 i el seu marit li va enviar cinc o sis saques d'herbes per ordinari. A la postguerra, la mare d'en Pere venia herbes i bolets en mercats de Barcelona. N'hi enviava unes quantes saques per ordinari i més tard es feia escriure una carta per al seu marit per demanar-li més productes i aquest anava un parell de vegades amb els animals a la Seu i li facturava més saques.

El pare de la Maria (1923), que anava amb la seva mare a l'inici de 1930, no solament les acompanyava fins a la sortida de la vall, sinó que posteriorment els enviava saques de bolets. La Maria relatà:

Allavors es venien molts bolets que en deien moixernons, però no eren moixerons [nom local], eren bolets d'ovella.

La Maria va esmentar la consigna de l'estació de Granollers com un lloc on elles passaven a buscar les saques. Per arribar-hi, les saques havien de ser portades amb un animal a la Seu i enviades per autobús a Puigcerdà, des d'on les facturaven a Granollers.

La substituta a casa d'una dona que anava pel món era freqüentment la seva sogra, és a dir, la *padrina* de la casa. La pre-

sència d'una sogra encara *valenta* permetia resoldre més o menys satisfactòriament la qüestió de les tasques domèstiques i la criança dels fills durant l'absència temporal de la jove de la casa. Si la padrina era massa vella o no es podia valdre, calia la participació d'altres parents com algun fill o alguna filla de la dona que havia marxat o el seu marit. Si no hi havia padrina, el marit havia de cuidar-se més dels fills. Presentaré alguns exemples que mostren diverses adaptacions dels grups domèstics per afrontar aquesta situació.

La Paquita (1910) anava pel món amb la seva mare, la qual deixava els fills més petits amb la padrina. Quan els pares de la Cèlia (1916) sortien tres cops l'any a fer de marxants de roba, ella i els seus germans quedaven a càrrec de la padrina, que anomenaven *la mare vella*.

La Pepita (1924) explicà que una vegada era a casa seva amb el seu pare –la seva mare era fora– cuidant la germana més petita (1934), que li deia mama. Aquesta es va cremar en una mà i la Pepita es va posar a plorar. El seu pare la va curar tallant les butllofes i posant-hi oli barrejat amb calç viva. Quan la mare va tornar, la nena tenia la mà totalment curada. Quan els pares de la Carme (1941), que anaven tots dos pel món, eren fora, la padrina i la filla gran es feien càrrec dels més petits. Dormien tots al llit amb la padrina. La germana gran va criar el més petit.

La Maria (1898) anava a vendre a Barcelona amb una tia seva i deixava la seva única filla a casa –la padrina ja era morta–, perquè es fes càrrec dels dos germans més petits i del seu pare.

La Maria (1919) era molt petita quan la seva mare anava a la verema i, com que no hi havia padrina, el seu pare era qui els cuidava. La Maria recorda que *tremolaven quan la mare marxava*. El seu pare tenia molta feina. Volia que ella se senyés correctament i ella no ho feia bé, de manera que li pegava. La manca de padrina també es feia sentir quan la mare tornava, ja que anava al camp amb el seu marit. Tancava les filles –les tres primeres eren

nenes– en una habitació que donava a una eixida i elles treien el cap per la finestra per veure si tornava la seva mare.

L'Antònia (1851) no tenia la sogra a casa, perquè era una cabalera casada amb un cabaler. La seva filla gran era afillada i tenia, a més, dues filles i un fill, que era el petit. La primera, quan ja era grandeta, es quedava a casa per encarregar-se de la casa i dels homes, mentre l'Antònia marxava amb les dues altres filles, perquè deia que *volia saber què menjaven i on dormien*.

La Lluïsa (1923), que era la filla gran, va anar dos anys a acompanyar la seva mare abans d'anar a servir, i una vegada hi va anar amb la germana que la seguia. La seva mare havia dit que se les emportava perquè, si no, a casa potser no els donarien menjar. La Lluïsa s'emocionà en dir això. A casa seva eren onze i la seva mare, enduent-se-les, no solament evitava que passessin gana, sinó que també alleujava la pressió sobre els que restaven a casa.

En Lluís (1930), que era el petit, recordava que quan la seva mare anava pel món amb una filla i l'altra germana era fora de casa, el pare era qui el cuidava. Recordava que una vegada la seva mare va tornar, varen matar el porc i va tornar a marxar.

La Maria (1932) recordava que quan la seva mare era pel món, el seu pare li feia la trena per anar a l'escola. Tenia vuit anys i no se la sabia fer. A casa també hi havia una padrina vella que asseguda al banc donava instruccions a la Maria i al seu germà, tres anys més gran que ella, sobre la manera de pelar les patates i fregir-les.

A l'hivern els homes que restaven al poble feien o refeien les parets dels bancals, collien argelagues per fer foc per a la matança del porc, tallaven boixos per al jaç del bestiar, feien boïgues, etc. Una dona afirmava, això no obstant, que el seu pare li explicava que a l'hivern els homes no treballaven gaire, escalfaven el seient i jugaven a cartes.

La dona casada que anava pel món, sovint la jove d'una casa, havia de compatibilitzar els rols procreatiu i productiu en el grup

domèstic. La col·laboració del grup domèstic era bàsica per aconseguir aquesta compatibilització. Si no, la dona s'havia de restringir durant un quant temps el moviment i l'activitat comercial. La composició del grup domèstic, el nombre de fills i els intervals entre els naixements són factors importants a tenir en compte. També cal considerar les característiques específiques del sistema reproductiu, que, tal com l'entenien les dones de les cases baixes, era un sistema força flexible. La dona embarassada seguia anant pel món a vegades fins poc abans del part i podia tornar a marxar pocs mesos després del part.

El 1933 la Maria (1898) va deixar a casa la seva filla, que l'havia acompanyat entre els set i els deu anys, i va sortir acompanyada per la seva mare, perquè, relatava la filla de Maria (1923),

aquell any la meva mare es va trobar en estat de la meva germana. Tot i estar en estat hi va anar, i va tornar a casa que la meva germana va néixer el 13 de gener i ella va estar dos mesos fora. Va marxar amb set mesos de gestació i va tornar de la Seu d'Urgell a peu amb dos o tres pams de neu, que la meva àvia la volia fer quedar a l'hospital: «Maria, queda't aquí, estàs molt avançada». I ella no s'hi va volguer quedar. Va anar cap a casa, a caminar cinc hores. Van trobar un senyor que era del poble que havia baixat a la Seu amb una euga i li va dir: «Vols pujar o et vols agafar a la cua de l'euga?». A cavall no hi va anar, perquè estava molt grossa; doncs s'agafava a la cua de l'euga.

La Teresa va tornar al poble de la seva segona sortida anual per Pasqua i va tenir el fill el dia cinc de maig de 1927.

La Pepita (1924) i la seva germana Lluïsa (1923) anaven amb la seva mare cap a Camprodon en la sortida d'abans de Nadal, quan va començar a ploure amb molta força i es varen haver de refugiar en una petita cova. La Pepita i la Lluïsa sabien que la seva mare estava embarassada i patien per ella. La seva mare va

parir una nena en tornar al poble, al desembre de 1934. De les inclemències climatològiques en parlava una altra dona amb una llarga experiència:

Ho passàvem de tota manera, perquè a vegades plovia i calamarsa, per allà al març. I de fred, sí. I neu també n'havia aixafat per aquells plans cap a Moià. I cap a Arbúcies també unes calamarsades que havíem de córrer per arribar a casa.

La Roberta (1921), que no havia anat mai pel món, hi va anar després de tenir la primera filla, nascuda al març de 1944. Va marxar acompanyada de la seva cunyada a l'inici de 1945. Va ser l'única vegada que va marxar. A l'inici de 1946 la seva cunyada li va dir de marxar, però la Roberta no hi va anar perquè estava *massa grossa*, és a dir, estava de nou embarassada. La seva sogra deia: *Tota dona endreçada als set mesos ha de tenir la mudada*. La Roberta va parir pel març d'aquell any. La seva cunyada, que també estava embarassada, va anar a portar herbes i bolets a una dona del poble resident a Barcelona que els revenia i va parir una mica més tard, pel maig.

El sistema reproductiu era en si mateix un recurs i una font de recursos i per això no és estrany que en una determinada època tingués prioritat sobre el sistema productiu.

L'alletament de la criatura era bàsic per a la seva supervivència, però podia ser escurçat o la mare podia ser suplida per una altra dona que estigués alletant. La mort del nadó, cosa no infreqüent, determinava l'oportunitat de criar una altra criatura. Cal recordar que no hi havia tirallets i era molt difícil alleujar la pressió de la llet per altres mitjans. Un exemple dóna la mesura d'aquesta dificultat: a la postguerra, una dona va perdre una criatura acabada de néixer i per poder-li llevar la llet li varen buscar un gosset que ella va criar. Quan una dona perdia la criatura, podia adoptar dues alternatives: anar a buscar una criatura a l'orfenat per criar-la al poble a canvi d'una retribució o fer de dida fora de

la vall. Algunes històries de nens trets de l'orfenat o obtinguts per altres conductes i criats per matrimonis de cases baixes se situen al segle XIX i al començament del XX.

En Pere i l'Antònia, ambdós cabalers, varen tenir el primer fill a la dècada de 1880 i va morir poc temps després. L'Antònia, per mitjà d'uns parents, va anar a buscar una criatura a Barcelona. Una mare soltera treballadora li va confiar una nena encara bebé. Al cap d'un any, l'Antònia tornà a baixar, però la situació d'aquella dona no havia millorat i l'Antònia s'endugué definitivament la criatura. Abans de tornar, en va anar a buscar la fe de baptisme a Santa Maria del Mar, on la seva mare havia dit que estava batejada, però no l'hi van trobar i el capellà va dir-li que bategés la nena al poble. Ho van fer i la van inscriure amb els seus cognoms, com a filla. Aquesta nena després va acompanyar l'Antònia pel món. Va ser considerada com a germana pels fills posteriors del matrimoni i com a tia pels seus descendents.

La Francisca i l'Agustí, d'una casa molt baixa, varen tenir nou fills, l'últim dels quals va ser la Maria, nascuda el 1902. Se'ls moriren dos o tres fills, algun de grandet, ja. La Francisca va treure un nen i una nena de la *inclusa* (orfenat) de Lleida i rebia vint pessetes al mes per cuidar-los. Les seves nétes deien: *La iaia no en va tornar cap*. Al noi li digueren *tiet* tota la vida. Quan ja era gran, el seu pare biològic el va localitzar i ell li va dir que els seus pares sempre havien estat i serien l'Agustí i la Francisca, que l'havien criat, i que no en tenia d'altres. El pare de la nena va pujar a buscar-la quan tenia vuit o nou anys. Ella no volia marxar i la Francisca va anar a acompanyar-la fins a Guardiola de Berguedà. La nena es va llevar de nit a la fonda on s'havia allotjat amb el seu pare, va caure en baixar per l'escala i es va desnucar. Quan la Francisca ho va saber, es va afectar molt. La Maria (1886) va criar una nena de Barcelona al poble, després la visità portant-li un vestit i unes sabates, però no va poder veure-la més, perquè en la segona visita no la trobà. Deia de la pena que va sentir: *M'ha arrenecat deu anys de la meua vida*.

Esposa d'un advocat amb la seva filla, criada per una dida. Barcelona, finals del segle XIX. Foto d'estudi: Audouard. Arxiu de Pepita Planavila (Cal Pallarola, Montargull).

Però no era imprescindible que es morís un nadó perquè la dona anés a criar una altra criatura. Fer de dida és una activitat que apareix amb una certa freqüència en els relats sobre les vides de dones de cases petites o baixes que es casaren a finals del XIX i també a l'inici del XX. Quan la mare, per decisió personal i del grup domèstic, deixava la seva criatura per anar a criar-ne una altra, solia anar a alguna casa acomodada a la ciutat. En aquest cas, deixava el seu fill o la seva filla a les mans dels de casa, perquè l'alimentessin amb llets animals o li buscava una dida, una

Llúcia Capdevila,
de cal Pallarola de
Montargull, dida
de la nena.
Barcelona, finals
del segle XIX.
Foto d'estudi:
Audouard. Arxiu
de Pepita
Planavila (Cal
Pallarola,
Montargull).

dona que estigués alletant el seu nadó. En algun cas, una dona també posà el seu fill a dida per poder seguir anant a vendre a Barcelona i no per anar a criar.

L'Esteve va néixer el 10 de novembre de 1905 i era el petit de tres germans. La seva mare el va posar amb una dida a Gòsol.

Maria Salvadó,
 de Cal Romà de
 Fòrnols, a la Fira
 de Sant Ponç.
 Fons: AHCB
 Foto: Pérez de
 Rozas.
 Barcelona, 1939.

Anava dues temporades l'any a Barcelona a vendre. L'Esteve estava mort de gana i en perill de morir quan la mare el va treure de la dida. És possible que això fos a mitjan maig de l'any següent, un cop finalitzada la Fira de Sant Ponç (11 de maig) a Barcelona, on tenia parada.

La Remei (1900), en tenir el primer fill cap a 1925, el va posar amb una dida i va anar a criar a Barcelona. Només hi va anar una vegada. Això mateix havia fet la seva sogra en tenir el primer fill, una nena. La Dolores, contemporània i veïna de la Remei, va anar a criar a Barcelona en tenir els dos primers fills, que eren noies. Les dues dones anaren pel món durant quasi tota la seva vida.

La Maria va tenir tres filles, la primera el 1911. En morir-se-li la segona va anar a criar a Barcelona, però va tornar-hi en tenir l'última.

El judici de les generacions posteriors sobre aquesta activitat solia ser negatiu –Júlia (1921) ho considerà un *pecat mortal*– si implicava deixar el fill a càrrec de la sogra i sobretot si implicava portar-lo a una dida.

Nena criada a Cornellana per Maria Majoral. Barcelona, cap a 1909.
Foto d'estudi. Arxiu: Família de cal Peret.

«TÉ SET ANYS I PORTA UN QUILO»

Les dones que anaven pel món solien anar-hi amb una altra persona, però si no en trobaven cap, també hi anaven soles. La parella sovint estava formada per una mare i una filla o un fill. D'una relació de trenta-cinc persones nascudes al segle xx que de petites varen anar pel món, vint-i-nou eren nenes i sis eren nens. Les nenes acompanyaren les seves mares, encara que algunes també van acompanyar altres dones; hi va haver nenes, però, que únicament van anar amb altres dones. Dels sis nens, cinc acompanyaren la seva mare i un, una germana gran.

Les dones casades, quan no podien disposar de fills petits, sigui perquè no havien arribat a una certa edat o perquè ja l'havien ultrapassat, podien buscar no una criatura, sinó una altra dona com a acompanyant. Aquesta podia ser una dona del mateix grup d'edat, de la *mateixa joventut*, veïna, i probablement també emparentada amb ella, ja que l'endogàmia matrimonial multiplicava els vincles de parentiu entre la població de la vall. Podia ser una dona emparentada per aliança, com una cunyada o una sogra. Aquest últim supòsit no era gaire freqüent, atès que la sogra solia substituir la jove en la cura i criança dels fills petits quan aquesta era absent. En un cas conegut, la jove i la sogra varen anar juntes el primer any de casada de la jove i només aquest, abans de parir el seu únic fill el 1927. Tant la sogra com la jove havien anat molts anys pel món separadament. Hi va haver un conflicte entre les dues dones que va tenir repercussions posteriors i que sembla que estava relacionat amb el control dels diners guanyats.

L'associació entre dones que anaven pel món solia ser igualitària. Podien repartir-se els guanys a mitges o proporcionalment a la quantitat de productes que cadascuna havia aportat. Aquest sistema estimulava la col·laboració i evitava els conflictes derivats de la competició. La Leonor (1910), que va anar pel món després de la guerra successivament amb tres dones del seu poble fins que

la seva filla va tenir edat per acompanyar-la, s'hi repartia els guanys a mitges. La Roberta, que hi va anar després de la guerra amb una cunyada seva, explicà que en finalitzar la venda dels bolets secs varen fer tres pilons de monedes i la seva cunyada se'n va quedar dos i ella, un, ja que la primera havia portat el doble de bolets que ella. En canvi, els guanys de la venda de la trementina i de l'oli d'avet, que havien comprat conjuntament, se'ls repartiren a mitges.

L'associació de dues dones també es podia basar en la complementarietat d'habilitats retòriques, de coneixements i caràcters. Hi havia dones que mostraven més habilitat a enraonar i donar explicacions que d'altres. Alguna de les companyes amb qui havia anat la Leonor (1910) es limitava a portar la càrrega mentre que ella era la que enraonava amb la gent. Algunes dones havien de fer l'aprenentatge, sobretot si eren dones forasteres casades a la vall que tenien necessitat d'anar pel món. Aquest va ser el cas de la Dolores, nascuda cap al 1899 en un poble prop de la Seu i casada a la vall cap al 1922. No havia anat mai pel món i va fer l'aprenentatge amb la Rosa, una dona de la vall que vivia a Barcelona i que a l'estiu pujava a aplegar herbes. La Dolores baixava a casa de la Rosa i anaven pel món. La gent deia: *Ja té bona mestra, la Dolores*. Més endavant va anar pel món successivament amb quatre dones, una de les quals, anomenada Pepa, tenia molta *palica* per vendre. Més tard, la varen acompanyar les seves dues filles grans de petites. Una vegada que anava pel món amb la seva filla gran es va ajuntar amb la Felipa, que també hi anava amb la seva filla, i en arribar a Sabadell s'intercanviaren les nenes.

Les filles o, en cas de no tenir-ne, els fills petits acompanyaven les seves mares dins d'uns límits d'edat que no sempre es poden precisar. L'Esteve, el petit de tres fills, va acompanyar als set anys la seva mare viuda que anava a vendre a Barcelona i la rodalia. Es va perdre a la plaça de Catalunya anant darrere la seva mare.

No havia vist mai ni els llums ni els cotxes. Era cap a 1912. La seva mare el feia anar a buscar un plat de menjar a un convent. Alguns anys més tard, baixant per la Rambla amb un ruc carregat d'herbes en direcció a la Fira de Sant Ponç, l'Esteve va dir a la seva mare que no hi volia anar més. La negativa del fill va ser, probablement, el motiu de l'emigració de la família a Mataró i posteriorment a altres localitats.

La Maria (1902), la filla més petita de casa seva, va acompanyar la seva mare entre els vuit i els onze anys. A partir d'aquest moment es llogà com a mainadera d'una casa d'un poble proper, però fora de la vall.

La Rosa (1936), filla única, acompanyà la seva mare, la Leonor, per primera vegada als set anys. La gent deia *té set anys i porta un quilo*. Era un quilo d'oli d'avet. La principal sortida anual que feien durava uns quinze dies.

A les filles o als fills no se'ls pagava res, però sí a les nenes llogades. L'Angelina (1919) va acompanyar una veïna seva força gran quan tenia onze anys. La veïna va demanar-la a la seva mare i va pagar-li deu pessetes al mes. L'Angelina cobrava cinquanta pessetes al mes uns quants anys més tard servint a Barcelona. La Margarida (1917) va acompanyar solament un any una dona gran que no tenia filles i no va saber què va donar aquella dona a la seva mare, que era qui havia fet el tracte. La feia passar per les cases preguntant si volien comprar trementina, herbes, etc. Una vegada li féu demanar caritat al capellà d'un poble: *El capellà em va donar deu cèntims i ella se'ls va quedar*. Demanar caritat també apareix en un relat sobre una nena que havia anat pel món cap a 1910, quasi vint anys abans que l'anterior. La dona que l'havia llogat *la feia mal passar i ella demanava caritat per menjar, però aquella dona li va prendre tots els diners mentre dormia*.

L'Angeleta (1912) va acompanyar, encara que no de forma seguida, una dona que més tard seria la seva sogra fins al primer

any de casada, a la postguerra. El tracte també l'havia fet la seva mare:

Li donava un tant a la meva mare. Ja no me'n recordo. Pots pensar què em donava.

L'Angeleta explicà així la seva tasca com a acompanyanta:

Em feva portar les llaunes, l'oli de ginebre. L'ajudava una mica: em feva passar per les cases a veure si volien herbes. Feva la meva explicació: que era bo per això, per allò, aquella herba.

Més enrere en el temps, sembla que la retribució bàsica de l'acompanyant consistia en un vestit. Això és el que la Maria (1886) va comprar a una acompanyanta joveneta cap a finals del XIX.

Anar pel món en parella tenia unes quantes funcions: la transmissió de l'ofici, per la qual cosa a vegades es qualificava l'acompanyanta d'*aprenenta*; la protecció de la reputació de la dona, més que la seva seguretat; la divisió de la càrrega que portaven i també, segons la composició de la parella, la divisió entre les tasques de reclam i de venda. La presència de nenes, que les dones solien fer passar per filles encara que no ho fossin, feia més fàcil demanar i obtenir menjar i caritat.

Anar pel món acompanyades era un ideal que no sempre es feia real. Algunes dones que anaven soles eren vídues. La viduitat era una raó que podia forçar dones grans a anar o tornar a anar pel món, i els desajustos de població podien deixar-les sense acompanyants. Altres dones eren difícils d'aparellar a causa del seu caràcter o de la seva reputació. Una dona que anava sola em va ser definida amb l'expressió *lleugera de cascos*. Mentre anava pel món, sembla que feia algun avortament.

L'únic home de qui sé que va anar pel món hi anava sol.

No hi ha referències a la inseguretat en els relats explicats per

Maria Tarrés
trementinaire
de cal Birot
d'Ossera. 1920.
Arxiu de Pere
Ponsà.

les dones que anaven pel món o en els que en parlen. Algunes jovenetes havien passat por, però el context d'aquesta por tenia a veure amb les condicions en què dormien per la proximitat d'animals o amb circumstàncies diverses com, per exemple, que un home amenacés amb una forca una trementinaire i la seva acompanyanta fins a adonar-se que no era la que en una ocasió anterior l'havia enganyat. L'acompanyanta va quedar tan impressionada que va convertir posteriorment l'incident en ensenyança moral per als seus fills.

Les dones preniën precaucions, sobretot amb relació als diners i al canvi de les monedes

per bitllets. Portaven els diners amagats en diferents parts del cos. Una els guardava dins de les mitges, que eren negres; una altra, en una bosseta de roba lligada a la roba interior amb una agulla imperdible... Evitaven canviar les monedes per bitllets a les botigues, llevat que fos la d'algun parent emigrat, i les canviaven al banc, perquè no sabés ningú els diners que portaven. L'Angelina (1919) deia de les dues dones que va acompanyar:

En feien, de cèntims! A vegades anaven a un bosc i comptaven els cèntims i els «descanviaven» per bitllets, no a les botigues, perquè no ho sapigués ningú, sinó al banc i els portaven en una bosseta de roba lli-

gada a la roba interior amb una agulla imperdible.

La Margarida, quan anava cap al Penedès, canviava la moneda, que era de plata, per bitllets en una carnisseria de Sant Llorenç d'Hortons, propietat d'un oncle del seu marit. Amb aquesta precaució preservaven la imatge de pobres, representada amb els vestits i els accessoris amb què portaven les mercaderies i amb el fet de demanar menjar i fins i tot caritat. *Fer lo pobre*, com en deia una dona, era, segurament, la millor forma de protecció i no solament era pura aparença, sinó també una actitud interioritzada. Les històries de violència que els explicaren i que posteriorment elles explicaren solien tenir com a protagonistes filles de cases de pagès més o menys fortes que havien estat assassinades per un mosso, que algun foraster havia intentat segrestar, etc., però mai cap noieta que anés pel món. Semblava que la violència o el perill amenaçava més els sedentaris que els que es desplaçaven pel món.

La Guerra Civil va interrompre les sortides de les trementinaires. Després de la guerra, algunes ja no tornaren a anar pel món, d'altres sí que hi tornaren i fins i tot d'altres ho feren per primera vegada. Una d'aquestes, la Roberta, que va anar pel món un any amb la seva cunyada a la postguerra immediata, explicà que

Teresa Ribó, trementinaire, de cal Petit d'Ossera, a l'edat de dinou anys. Anava pel món amb Maria Tarrés. 1920. Arxiu de Pere Ponsà.

no havia tingut por quan anava pels pobles de l'Urgell, si bé tenien la precaució d'allunyar-se dels grups d'homes o de reunions de gent.

La guerra sembla assenyalar un canvi en la percepció de les condicions de seguretat. L'Angeleta explica:

Amb la guerra se'n va anar tot... I no hi vàrem tornar més. Perquè després de la guerra potser tampoc no hauríem sigut gaire fiades, allà baix. Potser ens hagués passat alguna cosa, sap? Hi havia més maleantes. Però llavors no, no ens passava. No ens havia passat mai res. Sempre anàvem a les mateixes cases a dormir i ja ho sabien, ja els coneixíem.

Malgrat la declaració sobre la inseguretat, l'Angeleta va tornar a anar pel món fins un any després de casar-se, ja gran, a l'inici de 1950. L'Emília, que acompanyava la seva àvia després de la guerra, recordava que dormiren en una casa d'Arbúcies d'on havien robat el vedells. Ella sentia por i demanava a la seva àvia que anessin a dormir a una altra casa. Recordava que es feien molts robatoris per aquella zona, però a elles no les van robar mai.

La referència a la Guàrdia Civil és escassa. La Montserrat (cap a 1920) de Montargull, que hi va anar fins al 1955, explicava que cap a mitja dècada de 1940 la Guàrdia Civil les va aturar a prop de la Nou de Berguedà, perquè els maquis havien fet saltar una piona de la llum, però no les varen detenir, perquè no hi havia cap home amb elles. La Roseta (1914), que vivia fora de la vall però a la mateixa comarca, a la postguerra anava a la Seu d'Urgell a vendre ous, gallines i herbes medicinals. Portava saques d'herbes a una intermediària. Per anar a la Seu es necessitava un salconduit que la Guàrdia Civil solia demanar a la palanca de Noves. Segons ella, els guàrdies no entenien el *moviment* d'herbes medicinals.

«JO, COM QUE HAVIA ANAT PEL MÓN, SABIA LO QUE ERA EL MÓN»

Les trementinaires copsaren tot anant pel món un conjunt de característiques importants de la societat en què es movien: la religiositat molt estricta en algunes cases grans, l'explotació dels concos i mossos, la precarietat d'alguns masovers, la manca de control sobre els diners de certes senyores urbanes, la pobresa de certs sectors de la població que no els permetia ni comprar els seus remeis, la marginalitat dels captaires, el tarannà diferent entre les cases que les tractaven com a mossos (*No et donaven el pa bo*) i les que les tractaven com a hostes...

Les trementinaires adoptaven, quant a l'allotjament i la subsistència, una estratègia diferent de la d'altres dones que es desplaçaven pel territori, com les marxantes. Les trementinaires s'allotjaven en cases i les marxantes, en hostals. L'allotjament de les trementinaires se situava més en l'àmbit de la reciprocitat i el de les marxantes, en el de la relació comercial, és a dir, pagaven el seu allotjament i el de l'animal en què transportaven les mercaderies. La Cèlia (1916) i la seva mare, marxantes de roba, feien tres sortides l'any, corresponents a la primavera, l'estiu i la tardor, cap al Pallars i s'allotjaven en hostals, però l'única vegada que varen anar pel món, un hivern amb unes parentes, es varen allotjar en cases. La Cèlia notà la diferència: *Encara que sopessis a la casa, havies d'anar a dormir a la palla*. La Roseta (1914), que vivia en una zona propera a la vall, de casada va anar sola a vendre fruita i roba per pobles de l'Alt Urgell situats més a l'interior que el seu, fins i tot a algun poble de la vall de la Vansa, i s'allotjava en hostals quan no podia tornar a casa seva el mateix dia. Com veiem, la direcció que seguien ambdues marxantes era cap amunt, cap a parts del territori més altes i més allunyades de les vies de comunicació. La Sofia, l'última trementinaire, contraposava la seva manera d'allotjar-se, sempre en cases, amb la d'un marxant de la vall que s'a-

llojava en hostals, però que després se n'anava sense pagar. Aquest home s'havia guanyat la fama de boig.

Quin és el perquè d'aquestes diferències de comportament? La raó no sembla pas estar en la posició de les cases de les marxantes, ja que en els exemples esmentats no hi havia diferències importants respecte a la posició de les cases de les dones que anaven pel món. La raó de la diferència probablement està en algunes característiques d'ambdues activitats. Les marxantes de roba venien a ser agents comercials de botigues o magatzems de pobles grans que els proporcionaven a crèdit teles i peces confeccionades, com camises, les quals anaven a vendre per nuclis rurals allunyats i mal comunicats. Les marxantes no portaven res per intercanviar, sinó estrictament per vendre. Es tractava de productes tèxtils fabricats industrialment, no artesanalment, o fets a casa, com els mitjons, que moltes dones a la vall feien per als homes de casa seva o d'altres cases. El caràcter estrictament comercial de l'activitat de les marxantes elimina els elements de reciprocitat que acompanyen l'activitat de les trementinaires. Demanar allotjament i/o menjar, és a dir, posar de manifest la condició de persona pobra o necessitada els hauria debilitat la posició comercial davant la possible clientela o potser l'hauria dissuadit de comprar, ja que la gent no solament els comprava roba de cada dia, sinó també per mudar i per fer els aixovars, és a dir, coses de més prestigi. El model de relació era el de vendre i comprar. A vegades les marxantes també acceptaven el pagament en espècie per tal d'ampliar la venda, però es tractava de coses fàcilment convertibles en diners, com certs productes elaborats del porc, i que oferien la possibilitat de guanyar en la transacció. L'allotjament en hostals no hauria estat possible, d'altra banda, si no haguessin estat força nombrosos i mòdics, tal com eren a la vall.

Les trementinaires eren acollides en cases, però alguna vegada també passaven la nit al ras. La Remei (1902) acompanyà de petita una dona que recorria la costa de Tarragona i *a vegades la feia*

dormir sota un garrofer. Ignoro el context d'aquesta decisió. Una raó podria haver estat el rebuig de la demanda d'acollida per la gent. No en conec cap cas, però n'apareixen indicis en dos casos. La Lluïsa (1923) i la seva mare varen anar més amunt de Ripoll, on hi havia una dona del poble que hi residia, per passar-hi la nit, però les va agafar la pluja i no pogueren passar el riu. Es feia fosc i varen anar a parar a una casa on d'entrada no volgueren acollir-les. Finalment, les varen deixar dormir en un paller aïllat on varen passar molta por. La mare d'en Pep (1924) li explicà que en un poble de l'Urgell no les volien acollir i la dona gran va anar a buscar l'alcalde i li va explicar la situació. L'alcalde les va portar a una casa on les deixaren dormir a la cort de les mules. L'amo de la casa els digué que no s'espantessin si a la matinada sentien entrar el mosso a donar menjar als animals. En aquests exemples la relació i el coneixement previs entre uns i altres eren nuls i, per tant, la distància era màxima.

El desconeixement de certs hàbits de vegades podia ser la causa de la negativa a l'acolliment. La Pepita (1930) relatà que la seva àvia, en arribar a les cases grans del Solsonès, havia de dir *Ave Maria Puríssima*, i no cap fórmula laica, si volia que l'acollissin. Ella ho havia experimentat i ho deia als fills. En aquestes cases al vespre resaven el rosari i *els concos de la casa, cansats de treballar, s'a-dormien i feien una cantarella quan la son els vencia*.

Alguna de les condicions d'acolliment dels exemples anteriors, com dormir a la palla, també apareixen en altres casos que no mostren cap indicatiu de rebuig o de resistència a l'acolliment. La referència freqüent a dormir a la palla indica, en primer lloc, la importància dels pobles i de les cases de pagès en els itineraris de les trementinaires. Segons la Roberta, ja deien:

A les capitals no cal que hi vagis, la gent no estan de punyetes. Anàvem per pobles petits i cases que tenien bestiar. En Miquel deia que la seva clientela sobretot era *la pagesassa*.

Dormir a la palla podia fer-se de moltes maneres i té conseqüències diferents segons les èpoques. Abans de sortir, la cunyada de la Roberta la va advertir que dormirien a la palla, a la vora de l'estable de les mules, i que no tingués por. La Roberta recordava que a Ivars d'Urgell un xicot els va deixar el seu llit i ell va dormir a la palla. Segons l'Hermínia (1922), *tota la nit se sentien rosegar les bèsties*. L'Angeleta (1912), referint-se als pobles de l'Urgell, digué:

Sempre teníem que anar a les palleres a dormir a la palla i, si plovia, malament rai.

A la Lluïsa (1923), una germana seva més petita i la seva mare les varen fer dormir en un pallier en una casa de Prats de Lluçanès. L'amo els portà un drap que varen estendre sobre la palla. Durant la nit sentien soroll d'animals que es movien i ella i la seva germana estigueren quietes, mortes de por. No digueren res per no preocupar la mare i la mare tampoc, per no despertar les filles. Al matí comprovaren que es tractava de conills porquins i no de rates, com es pensaven. L'Angelina (1919) explicà que el primer dia de la seva primera sortida pararen en una casa de Maçaners i la dona gran li va dir:

Ho trobaràs agre. Avui dormirem en saques de palla, en un jaç. L'Angelina afegí: Tan bé que estava a casa! Vàrem dormir en un racó de la sala, sobre tres saques de palla que vàrem omplir. Anàvem de casa en casa. «Avui anirem a tal casa». Ens posaven a la taula amb ells. Tot de franc.

Varen baixar cap a Terrassa i Sabadell i s'allotjaren en una casa de pagès gran de Sant Quirze del Vallès, on dormiren sobre saques de palla dins de la casa. Anaven a peu a Sabadell, Sentmenat, Matadepera, Castellterçol, etc., i tornaven a dormir a la mateixa casa.

Dormir a la palla reflecteix no solament una presència nombrosa de cases de pagès, sinó també el nivell de confort de les cases, la qualitat de la relació entre les trementinaires i la gent de les cases que les acollien, i el costum local.

En Pere (1927), després d'explicar-me que la seva mare (1901), quan anava pel món, havia dormit la majoria de vegades al paller i només unes quantes en un matalàs, afegí que quan ell feia el servei militar (1949), els seus companys que eren de l'Urgell dormien a casa seva a la paller. Aquest costum tampoc no era desconegut a la vall, ja que en alguna casa tots els homes, vells i joves, dormien entaforats a la palla. Sembla, però, que aquesta forma de dormir havia estat més generalitzada entre els solters de certs pobles i certes cases de pagès. Les trementinaires sovint devien ocupar a les cases que les acollien una posició similar a la dels nois d'aquestes cases.

El temps va convertir aquesta forma d'allotjament en obsoleta. La Sofia i en Miquel, que anaren moltes vegades junts durant el període 1940-1980, explicaren que per l'Urgell, que recorrien abans de Nadal, dormien a la palla i per la província de Girona, que recorrien a l'hivern, *primer també dormíem a la palla, però més tard, en llits*. Una informació proporcionada per Roser Presta al Museu confirma l'anterior: «A la Vall d'en Bas, Sofia i Miquel s'allotjaven a la Badia de Sant Esteve d'en Bas. De vegades arribaven xops i la mestressa els deixava roba i mitjons secs, sopaven amb els de casa, els hi preparava l'habitació dels nois –aquests dormien en matalassos a terra en una altra habitació– i els hi posava llençols nets. A canvi, Sofia i Miquel mai no els cobraven res. Els esperaven amb molta il·lusió, perquè els hi explicaven històries del poble i de la vall. Els hi tenien molta estima i admiració». L'expressió *no els cobraven res* és simètrica de la formulada per la Càndida, *no ens cobraven res*, i reflecteixen la importància de la reciprocitat en les relacions entre les cases i les trementinaires. Més endavant analitzaré amb més detall aquesta qüestió.

La Càndida explicà que

hi havia gent que s'ajuntaven els seus fills a l'habitació i ens deixaven l'habitació [dels fills] per nosaltres. Això va passar moltes vegades.

Els canvis en la concepció i en la infraestructura del confort domèstic i en els costums convertiren el fet de dormir a la palla en un signe d'una forma de vida enderrada, superada. La identificació entre les trementinaires i el fet de dormir a la palla els donà una connotació negativa. Haver dormit o no a la palla fins i tot es convertí *a posteriori* en una qüestió polèmica. Així ho percebia la Càndida (1918), que silencià el fet d'haver estat trementinaire durant una època:

No ho havia dit mai, jo, que hi havia anat. Més aviat no deia res, perquè com que deien que a vegades les trementinaires les feien anar a jaços de palla, i coses com me va contestar a mi aquella dona [una participant en una exposició sobre trementinaires a Girona], em va dir: «Trementinaire! Quin fart de dormir a la palla!». Dic: «No, no hi he anat, a dormir a la palla». Diu: «Sí, perquè les dones que passaven allà, les hi feien anar, a dormir a la palla». Pues jo no volia que sapiguessin tampoc que fos trementinaire, perquè jo no hi havia anat mai [a dormir a la palla].

L'ideal d'allotjament de les trementinaires segurament coincidia amb l'afirmació de la Roberta:

A cada poble teníem una casa per dormir.

Les trementinaires de llarga trajectòria, com la Sofia i la Maria, podien consolidar xarxes de cases per allotjar-s'hi i estrènyer les relacions amb els seus membres, expressades mitjançant el llen-

guatge de la reciprocitat, tal com apareix en el relat l'allotjament de la Sofia i en Miquel. Aquesta xarxa de cases permetia planificar millor les rutes i desplaçar-se amb més tranquil·litat i seguretat. La Cànida afirmà:

A les cases només hi dormíen una nit. Ja sabien on anirien a dormir la propera nit.

Les trementinaires, més probablement les de trajectòria llarga que la resta, comptaven amb una xarxa de cases on podien estar-se un temps més llarg. L'Emília, néta de la Maria (1886), recordava un conjunt de masies de l'àrea d'Arbúcies on anaven a vendre o a dormir amb la seva àvia: Villacrosa; Peret Corona; Riudecós; Can Pascol, masia de senyors i masoveria; Can Blanc, masia i dues masoveries –aquí s'hi quedaven un dia i la seva àvia repassava la roba de la casa–, i Mas Palau, sobre Arbúcies –*com germans*, va dir l'Emília–. Quan s'estaven a Arbúcies posaven al mas Palau, on dormien vuit dies. L'Angeleta, que acompanyà la seva futura sogra, recordava que arribaven fins a la ciutat de Lleida:

Hi estàvem una setmana, a Lleida. Hi teníem una casa de pagès i hi anàvem a dormir i menjar.

Li vaig preguntar:

I els donaven sopar?

L'Angeleta:

Oh, si ens el portàvem, sí.

L'Angelina, que acompanyà una dona que va anar pel món

tota la vida, explicà que s'allotjaven durant quinze dies en una masia de Sant Quirze del Vallès i una temporada més llarga en un pis de Terrassa, des d'on també recorrien els pobles dels voltants.

Les trementinaires no solament s'allotjaven en cases de pagès rurals i periurbanes, sinó també en habitatges urbans, sovint de gent treballadora, convents, cases de parents o de gent del poble que havia posat negoci a Barcelona i la rodalia, fins i tot en alguna pensió de Barcelona. En l'últim cas es tractava d'una dona que anava sola i que venia exclusivament en un mercat de Barcelona. La Teresa anava a vendre a Barcelona i la rodalia amb el seu fill Joan (1891), quan era petit. La Mare i el fill dormien en convents de monges de Barcelona. La mare feia anar el fill a buscar un plat de menjar a un convent, mentre ella venia al mercat.

Les trementinaires obtenien l'alimentació, força frugal i en la qual el pa tenia un protagonisme destacat, de les cases en què s'allotjaven i dels seus clients, encara que també compraven algun aliment. La petició i l'oferiment d'aliments, dimensions diferents de la reciprocitat, eren molt importants per a elles. La compra d'aliments, per contra, era una acció esporàdica i limitada.

La Maria, que no havia anat pel món però sí la seva mare i la seva sogra, deia:

Aquestes dones durant el dia menjaven eixut. Es portaven el pa i per sopar es feien una sopa de pa amb el suc de la verdura de la casa on estaven.

La Margarida explicava que a les cases on paraven els deixaven fer la sopa. L'Angeleta explicava:

De vegades la meva sogre diva: «Miri –pesava les herbes–, n'hi he fet una miqueta més, em donarà una llesqueta de pa?» I no ho negava ningú i ja en teníem per dinar o sopar. I visquíem així. Val més així que robar i fer mal. I per dinar, la meva sogra moltes vegades, sap que

compràvem?, una arengada. I anàvem a una casa que venguessin i ens févem fer una amanida i una arengada i aquelles llesquetes de pa que ens donaven i ja havíem dinat. Misèria tanta que vulgui! Si ho haguéssim tingut que comprar i haguéssim tingut que anar a la fonda, no ens haguera pas resultat, no ho hauríem pas pogut fer.

L'Angelina, que havia acompanyat dues dones amb llarga experiència, deia:

Allà on es trobaven demanaven a la gent, ja veien segons les cases: «No tindríeu pas res per aquesta nena?»

L'havien allixonada i llavors ella deia: *La meva mare ha de menjar, també.* Sovint donaven un platet a cadascuna, que menjaven a la porta mateixa. Pels carrers de Sabadell, on no les coneixien compraven un pa i anaven a una botiga i s'hi feien posar unes sardines. L'Angelina també explicà que per Anglès i la Cellera (Girona) només els donaven farro (farinetes de blat de moro) per sopar i esmorzar, i que a ella no li passava. La mestressa deia: *Ja li farem una altra cosa, a la nena.*

La Roberta explicava que per l'Urgell demanaven: *No us ha sobrat pas res per dinar?* Si els en donaven poquet, ho tornaven a preguntar en una altra casa. Sopaven a la casa on dormien i menjaven una olla de verdura picada i mitja arengada. La Lluïsa explicava que la seva mare acostumava a dir:

«No tindríeu res per aquestes nenes?» Quan baixàvem a la tardor, menjàvem raïms de les vinyes.

No sempre els calia fer *una mica de pena*, com deia una dona, perquè la gent els donés menjar. L'Angelina recorda que a Manresa hi havia unes casetes amb hortets on els deien: *Veniu, que us amanirem un tall de pa amb tomàquet.* O els amanien un pla-

tet de tomàquets. La neboda de l'Angelina, que hi era present, comentà que al poble no se'n menjaven quan es volia. La gent, en reconèixer la mare de la Càndida, les invitava: *Entreu, que farem la torrada*²⁰. Hi havia cases en què s'allotjaven on les feien sopar a taula amb ells i la Càndida, que era joveneta, sentia vergonya i hauria preferit menjar sola a la cuina.

La informació donada al Museu per Josep Serra ens proporciona el contrast de la visió que la seva clientela tenia de les dones que anaven pel món: «Les trementinaires, també Sofia i Miquel, dinaven a Can Plangiber de Prats de Lluçanès –era festa major, es feia un bon dinar–, sopaven i dormien a la Sala de Santa Creu de Joglars, Olost de Lluçanès».

Un aspecte important quan s'anava pel món eren les condicions d'higiene.

En Miquel i la Sofia comentaven les condicions de vida en el passat. En Miquel deia:

Lo que havíem patit en aquest poble, no pas poc ni gaire! La Sofia: A peu i mal calçats. En Miquel: Quan anàvem jo i tu [després de la guerra], no anàvem mal calçats ni mal vestits, quan anaves amb la teva mare, sí.

Amb el pas del temps el confort millorà pel que fa al vestit i al calçat, però això no va suposar un canvi automàtic en les condicions d'higiene. La Sofia:

20. Sobre la rebuda i l'hospitalitat a les cases, la Sofia explicà que quan li oferien vi, «com que no era educat refusar-lo, el vessava discretament. Un dia un nen d'una casa la va observar i va dir-li: "En aquesta casa no llencem el vi".» (FOLCH-SERRA, 1990: 231). La Lourdes explicà al Museu la següent anècdota: *Als anys vint en una masia de la Guàrdia de Sagàs (Berguedà) donaren a unes trementinaires pa sucuat amb vi i elles demanaren també el porró. Els digueren que en el pa ja hi havia vi i elles contestaren que el pa s'havia begut el vi i no elles.*

Una camisa, la rentàvem. En Miquel: Jo m'afaitava pels camins en un torrent. Portava la màquina d'afaitar.

A l'Angeleta li semblava recordar que portaven alguna muda, però no quedà prou clar. Sobre la rentada de la roba, deia que a vegades quan passaven un riu rentaven la roba. L'Angelina deia que es rentaven la roba en els safareigs d'algunes cases. No es recordava de la roba que portaven, però li semblava que portaven la mateixa durant la temporada. L'Hermínia deia que portava un vestidet, *el mocador d'abric* sobre les espatlles i mitges negres. No recordava si es rentaven la roba. La Càndida (1918), que va anar pel món amb la seva mare abans i després de la guerra, donà un testimoni més precís:

No en portàvem cap, de vestit, i havíem d'anar a rentar el que portàvem. El que portàvem el rentàvem i tornar-nos-el a posar. Ja està. [el rentaven a les cases on s'estaven, però també al riu] Una mica de cada manera. Amb un foc ho havíem escalfat i ho havíem eixugat.

Una parenta seva, present en la conversa, insistí: *No portàveu gaires mudes?* La seva resposta fou: *Cap*. La Càndida tenia una visió molt aguda de les diferències en el vestir pel fet d'allotjar-se sovint en cases grans de masovers i també d'algun gran propietari i de tenir familiaritat amb les filles d'aquests, que a vegades volien portar-la amb elles al ball.

La raó d'aquesta limitació en el vestir és que anaven prou carregades per portar un farcell amb una muda. Es tractava d'un pes que s'havia de traslladar i que aniria en detriment de la quantitat de mercaderies que havien de portar a sobre. Aquestes dones estaven acostumades a portar el collader (pal llarg i corbat que es posava a l'espatlla per penjar-hi recipients) per anar a buscar aigua a la font, cosa que feia més suportable portar les llaunes penjades al coll, i estaven acostumades a anar a peu, però no

podien portar més pes del necessari quan es tractava de rutes tan llargues. La mobilitat imposava limitacions que sobretot afectaven les condicions de vestir i d'higiene.

A partir dels records de la gent i de l'observació de les poques fotografies de què disposem podem fer-nos una idea de la manera com anaven vestides les trementinaires: brusa o vestit de màniga llarga, faldilles força llargues i amples i un davantal, de vegades doblegat i subjectat a la cintura, de manera que formava una mena de bossa. La roba era variada: podia ser tant clara com fosca, llisa o estampada, de quadres o de ratlles... No totes ni sempre duïen mocador al cap.²¹

Segons la seva néta, la Maria (1886) portava

sac i faldilles –el sac era com una brusa ampla–. Les faldilles pesaven molt, ja que tenien almenys cinc metres de roba. La padrina portava sempre el mocador al cap. No se'l treia mai.

Una de les joves de la Sofia (1908) recordava que quan la varen ingressar a l'hospital no es va voler treure de cap manera el mocador del cap. Era en un llit tot blanc amb el mocador negre al cap. La mare de la Maria (1923) portava sobre el vestit un mocador lligat a la cintura amb un nus gros al darrere, perquè la bossa gran d'herbes que portava penjada a l'esquena *no baixés tant*

21. Sobre les característiques del vestit, l'Anna, nascuda cap a 1924, recordava una trementinaire jove i maca que anava vestida molt fosca i amb un mocador al cap lligat darrere el coll; la Ramona, d'una casa de Casserres on s'allotjaven, va explicar que la seva indumentària era fosca i que duïen mocador al cap; l'Assumpta recordava que les que passaven per Collbató *vestien faldilles arrufades fins als peus*; en Josep deia que passaven un cop a l'any pels pobles de la vall de Boí pels volts de 1943 vestint *faldilles llargues i fosques*; l'Àngels explicava que cap als anys cinquanta li feien por perquè *anaven molt fosques*. Un testimoni complementari recollit també el 2002: en Josep, de vuitanta-tres anys, d'una masia del Montseny, recordava: *Anaven vestides amb aquell sac i faldilles i amb aquell mocador al cap*. Testimonis de visitants del Museu recollits en el període 2000-2002.

i no li fes mal. Per les fotos sembla que aquesta solució era força estesa. La Rosa, que acompanyà la seva mare després de la guerra, contraposà la figura de la seva mare i la seva, netes, amb la de

les altres que anaven brutes i volien fer pena. Per això les enviaven al paller. A nosaltres no.

Les diferències eren que elles portaven un davantal de farba-lans sobre el vestit que es treien en entrar a un poble. La seva mare no portava mocador al cap ni coixinera penjada a l'esque-na, sinó un mocador de fer farcells al braç. El davantal se'l rentaven.

Les trementinaires corresponien a l'hospitalitat de les cases de moltes maneres: amb la donació de béns materials i immaterials com remeis, receptes, menjar, informació, consells, etc., però també amb la donació de treball i serveis.

Una variant força freqüent de la reciprocitat de les trementi-naires consistia a donar del que duien:

Al marxar de la casa –digué Rosa–, la mare els hi donava del que portaven: «Us ho dono pel que hem dormit». L'Angelina assegurà: Al matí els donàvem un rajolí d'oli de ginebre. Segons l'Emília, la gent que les acollia no ho volien de cap manera. Deien: «Et tenim aquí per voluntat pròpia i no volem pas res». Però una cosa o altra sempre els hi donàvem.²²

22. Amb relació a l'allotjament, en Lluís va dir que era *a canvi d'herbes i remeis*; segons la Carolina, *els hi arreglaven el preu de les herbes i remeis* que els compraven; la Pilar va insistir en el mateix: *Els hi arreglaven el preu dels seus productes*; en Josep, d'una masia de Guardiola de Font-rubi (Baix Penedès), va donar un testimoni diferent: *No volien cobrar perquè les havien allotjat; finalment els hi donaven deu cèntims*; una dona de la Vall d'Aran en va presentar una altra variant dels anys trenta: *Es quedaven a dormir a l'hostal Barberà de Salardú. No pagaven, sinó que intercanviaven remeis*. La gent de la Vall d'Aran comprava trementina, pega negra i oli de ginebre. Testimonis de visitants del Museu recollits en el període 2000-2002.

Les trementinaires, en ser acollides, també treballaven per a la casa d'una manera natural, perquè els era familiar. Compartien amb els hostes pagesos el concepte de «casa» i la presència de les trementinaires a les cases de pagès servia per augmentar-ne la força de treball disponible, encara que fos per molt poc temps.

Alguns exemples il·lustren els treballs per a les cases de les trementinaires i les seves acompanyantes. La Cànida (1918) deia que quan arribaven amb la seva mare a una casa de pagès, ella solia pujar al carro i anar amb els de casa a

buscar herba, aufals, remolatxes. I quan arribàvem, escatàvem, arreglàvem [els animals] i anàvem a sopar. També anava a buscar rama pel bestiar; els donàvem alzina i coses d'això. Això era per les vaques. Només els hi donaven la fulla de l'alzina. Jo sempre me n'anava a ajudar la casa.

Aquesta referència a les fulles d'alzina indica una estratègia per fer durar com més temps millor la reserva d'herba seca.

La Remei (1902), la Dolores i en Pep, germans, acompanyaren de petits dues dones que els varen deixar vuit dies en una casa, on els feien collir carabasses.

L'Angelina (1919) explicà que eren ben rebudes perquè ajudaven a fer feines de la casa com anar a buscar un cove d'herba, ajudar a l'hort, espellonar blat de moro o esbrancar fesols secs. Amb relació a la feina feta per l'Agustineta, la dona gran que acompanyava, relatà el següent:

Ens vàrem estar vuit dies en una casa a la vora de Granollers perquè plovia i la senyora de la casa desitjava que hagués plogut més. L'Agustineta va fer una apedaçada de roba: llençols, pantalons, mitjons! Llavors s'apedaçava.

Ambdues dones havien sortit de Barcelona i anaven cap a Girona. El lloc del relat era un veïnat de vuit cases de pagès en què l'apedaçament de la roba formava part d'una economia domèstica orientada per l'estalvi. El relat posa en relleu un altre aspecte de la relació entre una dona gran i una acompanyanta joveneta:

L'Agustineta em va ensenyar a apedaçar mitjons i a fer mitja i cada vespre em feia fer unes passades de mitja i em vaig fer un jersei.

L'Angelina recordava que en una casa una noia soltera li va fer un davantal i que al poble no n'hi havia cap de tan maco.

La Càndida explicà que quan plovia es quedaven a la casa que les havia acollit:

Triàvem mongetes, feiem mitja, cosíem. Apedaçar, no gaire. Encara estaven contents que ens quedéssim.

La Càndida i la seva mare també s'allotjaven en un convent de monges de Cardedeu, on la seva la mare tenia una cosina monja. Al convent les esperaven per fer la matança del porc i també els feien fer bugada. Sembla que la durada del servei no estava relacionada, en aquest cas, amb impediments climatològics, sinó més aviat amb la voluntat de les monges.

Angelina Parramón, que de nena havia acompanyat la Jardineta i l'Agustineta, trementinaires de Josa, en un homenatge al seu germà Laurentí Parramón "Tino". Josa, 2003. Foto: Joan Frigolé. Arxiu de l'autor.

La durada de l'acolliment però també la posició humil de la casa que les acollia determinaven altres formes de reciprocitat, com l'aportació de menjar per les trementinaires. L'Angelina explicà que anant amb la Jardineta s'allotjaren força temps al pis d'una dona de Terrassa que la Jardineta coneixia.

Era una dona que tenia molts crios i el marit era carboner i marxava de dilluns a dissabte. La dona a vegades anava a fer feines per les cases i nosaltres li feiem el dinar. Li feiem tota una olla i no miràvem prim. Li feiem també companyia.

En aquest pis tenien una habitació per a elles. La Pepa explicà una situació similar. La seva àvia i la seva mare (1889) s'allotjaven a Lleida en una casa humil, la d'un ferroviari, i elles els portaven menjar. Podria tractar-se d'aliments recollits mentre anaven venent per la ciutat i la rodalia.

A vegades la reciprocitat adquiria una simetria quasi perfecta. A Tàrraga, centre important per a la logística de les trementinaires, hi havia una casa que acollia diverses trementinaires d'Ossera durant la temporada de tardor-hivern. Durant l'estiu, la mare i la filla d'aquesta casa pujaven a Ossera i s'allotjaven cada dia en una casa diferent.

Aconsellar i fins i tot mediar també era un servei que alguna trementinaire podia prestar a les cases on s'allotjava i que probablement tenia com a base la imatge neutral de la trementinaire, com a forastera i aliena a les qüestions o als problemes objecte de consulta, i la confiança generada per una relació repetida al llarg dels anys. La Pepita (1930) explicà que la seva àvia havia estat consellera d'algunes cases en qüestions relacionades amb el matrimoni dels fills i de les filles. El marit de la Pepita aportà l'observació següent:

No veies el que els clients ens explicaven quan anàvem a vendre [però

no anaven pel món] i no ens incumbia? Quan tens la confiança del client, t'expliquen coses.

La confiança era un aspecte molt important en la relació recíproca entre les cases i les trementinaires. En Miquel i la Sofia deien: *Teníem molta confiança en les cases on anàvem*. Així, encara que altres trementinaires se'ls avancessin, la gent els deia: *Ja esperarem que aquells passin*.

Les relacions entre les cases i les trementinaires a vegades preniën com a referència el parentiu. La Càndida afirmà:

Hi havia cases que ens estimaven com si fóssim de família. Ens estimaven molt.

En general, les relacions entre les dones i les cases es circumscriïen a l'etapa d'anar pel món i finalitzaven quan aquesta s'acabava. Però la memòria de la relació es podia reactivar en qualsevol moment i donar origen a relacions amb funcions diferents. Un exemple d'això són dues relacions que tenien l'origen en la de l'Antònia (1851-1921) i les seves filles amb dues cases: la d'un humil ferroviari de Lleida i la d'uns grans propietaris de Lloà (Priorat).

La família del ferroviari, fugint dels intensos bombardeigs de la ciutat de Lleida durant la Guerra Civil, es va refugiar a Barcelona, on foren acollits per descendents de l'Antònia. Més tard, una parenta de l'Antònia, en casar-se, va anar a viure a Lleida, on no coneixia ningú, i la família del ferroviari la va acollir.

La memòria conservada separatament per una néta de la trementinaire i per un descendent de la casa de Lloà, que l'atzar va reunir, culminà en una recreació simbòlica de la relació entre les seves avantpassades. L'element distintiu que havia permès identificar-les era l'afecció d'ambdues a fer ganxet i el fet que la trementinaire portava a la propietària de Lloà mostres noves de ganxet cada vegada que hi passava. La néta de la trementinaire, nas-

cuda a Barcelona, va encarregar al poble d'origen de la seva àvia una mostra de les herbes que portaven les trementinaires i les va regalar al nét de la mestressa de la casa de Lloà.

Jo, com que havia anat pel món, sabia lo que era el món, digué la Càndida (1918). El contacte amb les cases permetia a les trementinaires ser testimonis de diverses relacions de jerarquia i poder, que reflectien una estructura social principalment agrària, encara que no exclusivament.

La Càndida relatà alguns aspectes que havia copsat en les condicions de vida de captaires, mossos i masovers. Amb relació als captaires:

Hi havia unes cases, cases riques que tenien el puesto pels pobres, però no us penseu puestos bons, eh? Sempre tenien un tanca amb fustes, una fusta, passaves la mà aixís, escltxes, una mica de palla allà... i allí tenien que passar a dormir la nit, gelant, i amb el gel. Llavors hi havia unes corrues [de pobres]. Els veies passar mig despullats. Llavors veies els llocs on anaven a dormir allà amb aquelles quatre pallotes que hi havia. Veies les cases allí, no tenien ni porta.

El record de la Càndida sembla tenir una base tàctil. Segons ella, només les cases grans tenien aquestes construccions tan elementals perquè els pobres hi passessin la nit. Respecte als mossos de les cases de pagès, recordava:

A la plana de Vic, que allà hasta pels mossos els hi feien un pa diferent. Ells el menjaven prou bo, però als mossos els hi feien un pa dolent i pels pobres. No et donaven el pa bo. Havien pastat, mal pastat. Però ells se'l pastaven bo, però per aquests feien una pastada dolenta. Jo pensava: aquests pobres mossos treballant i fotent-los aquest pa dolent. Perquè antes els mossos eren molt desgraciats, el que tenia que anar per mosso. Eran mal cuidats. Els mossos dormien a la cort de les vaques i encara hi estaven calents [contrast amb els

pobres], i al paller. Llits, pocs. I jo sé que a tots aquells plans d'allà baix ho feien així. Amb relació als masovers: *De vegades una casa es canviava. Aquella casa ja no hi era. Ja havien marxat, ja n'hi havia uns altres. Com que coneixíem molta gent, anàvem a un altre puesto. A lo últim ja era molt diferent. Els amos els treien. Antes de la guerra, els treien. Després de la guerra no els podien despatxar. Contestà a la meva pregunta sobre qui els comprava més: Moltes vegades compraven més els masovers que els amos. Què n'havien de fer els amos! Gastaven. Ja anaven al metge els amos. I los masovers eren més pobres. I miraven una medecina, per no anar a buscar el metge. I la mare sempre els donava, tenia molts remeis.*

Les trementinaires es definien com a pobres: *Era una casa rica i nosaltres érem trementinaires i pobres*, digué la Càndida. Quan li vaig preguntar si trobaven pobres demanant caritat, l'Hermínia contestà que elles també demanaven caritat, *demanàvem un tros de pa*. Però la seva posició social quedava matisada pel contrast amb els que n'ocupaven una d'encara més baixa i rebien un tracte més desfavorable.

La Teresa, l'àvia de la Pepita (1930), venia embotits casolans, a més de bolets secs i herbes, per cases riques de Sabadell i Terrassa. Sovint li deien que tornés a passar, perquè el senyor no hi era. Ella pensava que les dones no tenien llibertat ni per comprar-se una llançonissa per a elles, mentre que ella era *mestressa dels quartos*. A partir d'aquesta experiència, formulà la següent màxima, que repetia a la seva néta: *No et casis amb una persona rica; ja us ho fareu vosaltres.*

«COM QUE EREN HERBES DE LA MUNTANYA...»

Les trementinaires venien herbes, trementina, pega, oli d'avet, de ginebre, bolets secs, etc. Aquesta relació no pretén ser exhaustiva. Algunes venien, com he dit, tabac de contraban i fins i tot

alguna venia embotits i aiguardents casolans, una iniciativa molt més minoritària que la venda de tabac.

Segons la temporada de l'any en què marxaven, abans o després de Nadal, i de la ruta o la destinació, les trementinaires portaven productes diferents o en una proporció diferent. Abans de Nadal, els bolets secs, que portaven o enviaven per endavant, eren una part molt important del que venien. A vegades els venien a l'engròs a col·legis, restaurants i botigues de la capital, encara que també els venien a la menuda. Les herbes també tenien un gran protagonisme. Les dones que anaven a vendre exclusivament als mercats de Barcelona portaven herbes i bolets. La trementina, la pega i l'oli de ginebre tenien un protagonisme quasi absolut quan les dones es dirigien cap al Pallars i la Vall d'Aran.

Un antic client ofereix una visió de la varietat de productes que venien les trementinaires: «Portaven l'herba escabiosa, per exemple, que diu que fa suar i va bé per netejar la sang i per al xarampió, i orella d'ós per a la tos i les morenes. I també portaven oli de ginebre per fer fregues quan estaves costipat i per treure els cucs de la panxa, i oli d'avet, que cura molts mals, i pega per al bestiar. (...) I també et venien trementina. Anava molt bé per als cops. I també per a les picades o les feridetes que s'infectaven» (GARCÍA; BASSI, 2002: 96-7).

Quan enviaven per diferents mitjans de transport bolets i herbes, aquests anaven envasats en sacs. Quan els transportaven elles mateixes, els portaven en bosses grans penjades a l'esquena. L'Angelina deia de la dona gran que va acompanyar:

L'Agustineta portava una coixinera de roba grossa i dins ple de coixineretes cadascuna amb la seva herba.

Portaven la trementina i els olis en els recipients metàl·lics anomenats *llaunes*. Una visió des de fora: «Jo era un vailet i havia sentit parlar de les trementinaires com d'unes persones estranyes,

que solien arribar a la vesprada engiponades amb faldillots, fardells i una mena de motxilles voluminoses on hi portaven tot tipus d'herbes, olis i remeis» (Collell; Escudé, 2000: 32).

Examinaré a continuació els principals productes que portaven, els seus usos i la seva procedència. No pretenc pas fer-ne una descripció tècnica ni exhaustiva, sinó més aviat explorar la memòria i la visió que en tenia i en té la gent.

En primer lloc, les resines o matèries resinoses: trementina, pega, oli de ginebre i d'avet.

Què anomenen *trementina*? A l'estiu del 2004 una dona de setanta-sis anys d'Alòs d'Àneu (Pallars Sobirà) m'explicà al Museu de les Trementinaires de Tuixent que quan en tenia dotze havia anat amb la seva germana i el seu pare a recollir trementina als boscos del Port de la Bonaigua. Utilitzaven una esquella per rebentar les bullofes de l'escorça de l'avet i recollir la trementina de gota en gota i després la transvasaven a una ampolla. Aquesta descripció és de la recol·lecció del que a la vall s'anomena *oli d'avet*; altres testimonis de gent del Pallars recollits pel Museu confirmen aquesta denominació. A casa seva no anaven a vendre trementina, sinó que una dona de Manresa pujava a comprar-los-en.

Segons Josep Rebés, de la drogueria Ca la Paca, de la Seu d'Urgell, la trementina pura és l'oli d'avet. Marcel·lí Tarrés, d'un poble proper a la vall, que havia estat pegaire, considerava que la trementina era l'oli d'avet i qualificava d'artificial la trementina feta amb pega grega i aiguarràs. Es tracta de dos especialistes diferents que mitjançant les categories «pur» i «artificial» i els seus contraris delimiten una classificació precisa dels productes.

A la vall, la resina d'avet s'anomena *oli d'avet* i s'ingeria com a remei per a la bronquitis. *Trementina* fa referència a un derivat de la resina del pi roig usat com a remei extern.

Per contrast amb aquest testimoni de recol·lecció de l'oli d'avet situat cap a 1940, no conec cap cas de recol·lecció de resina de pi

roig a la vall. No fa pas gaire un equip de televisió va voler iniciar un reportatge sobre les trementinaires de la vall amb imatges de la recol·lecció de la resina del pi roig. Varen demanar a una dona que havia acompanyat la seva àvia pel món, que fes una incisió en un pi i ella va contestar que no ho havia fet mai. La recol·lecció de la trementina és descrita per Fermín Nicolàs en un quadre que va elaborar i que conté informació i fotografies de dues trementinaires de la família de la seva esposa: «La trementina es recollia amb un pot que es col·locava al pi, lligat a la soca d'on rajava gota a gota la trementina». Ernest Costa, que a l'inici de 1980 va passar per la vall i va parlar amb la Sofia d'Ossera, escriu sobre la trementina: «A la vall de Lavansa, durant el mes de maig, recollien les boles formades per la resina (reïna, resina) secretada pel pi roig. A continuació les bullien, tenint cura que la resina no s'encengués; una vegada líquida, s'hi afegia aiguarràs a fi que no es prengués. Després d'haver bullit una estona més i d'haver-se refredat ja podia guardar-se. El producte resultant era la trementina. A vegades s'obtenia a partir de la pega grega comprada a les botigues» (1987: 119-120).

Aquests textos descriuen més un procediment que no pas una realitat concreta i la manca de context dóna a la informació un

23. La mateixa intemporalitat apareix en altres textos. En un d'escrit per gent de la vall amb un propòsit didàctic s'hi afirma: «També durant aquesta època es fa la recol·lecció de les resines de les diferents coníferes, doncs a l'estiu és quan en tenen més. *Generalment hi havia* gent dedicada exclusivament a fer aquesta feina, doncs calia ser una mica àgil per pujar a les branques més altes dels arbres» (la cursiva és meua). Jordi Pasques escriu: «Dels seus formosos boscos de pi roig en sortien, sàviament recollits i tractats, aquests olis resinosos que les trementinaires venien al llarg de la ruta establerta per la tradició» (1990: 6).

24. Segons Jaume Oliver, la primera referència a l'elaboració de pega i a la recol·lecció de reïna a la vall de la Vansa apareix en un plet de 1816-1818 entre els veïns de la Vansa i el capítol d'Urgell sobre els boscos del poble. Sobre l'extracció de reïna s'afirma que «no es menos pública la recolección de la resina, que da el jugo de los pinos» i aquesta activitat «la hace y la ha hecho el pueblo de Lavansa».

caràcter intemporal.²³ Això no suposa que no s'hagi fet mai la recollecció de la resina del pi roig a la vall, sinó que se n'ha perdut el record gairebé del tot.²⁴

Els components bàsics de la trementina són la pega grega i l'essència de trementina o aiguarràs. El fullet del Museu de les Trementinaires assenyala un tercer component: «Cera groga, oli d'oliva o seu d'animal» per «elaborar així una trementina més fluïxa, aprestada i tanta com n'haguessin de menester» (BEIROA, 16).

D'on procedien aquests productes? Costa esmenta la compra de la pega grega. El fullet del Museu de les Trementinaires diu que la trementina era elaborada «a partir de les matèries primeres comprades a les drogueries» (BEIROA, 16). La pega grega i l'aiguarràs eren comprats, mentre que els altres ingredients procedien de l'entorn domèstic de les trementinaires. Les trementinaires recorden bé els noms de les drogueries en què compraven els components de la trementina o la trementina mateixa: Sala (Girona), Botey (Sant Celoni), Vidal i Ribes (Sabadell), Noguera, Quim (Berga), Sord, la Paca (la Seu d'Urgell), entre altres.

Presento a continuació alguns testimonis.

La Maria (1923), que acompanyà la seva mare entre els set i els deu anys i després va anar una vegada a vendre trementina quan en tenia uns vint-i-tres, explicà referint-se a la primera etapa:

A Girona a vegades anàvem a proveir allà sota les voltes a Can Sala, que hi havia una drogueria molt gran. Anàvem a proveir allà pega negra, que era lo que en feien l'oli de ginebre. Amb pega negra en feiem l'oli de ginebre, i aiguarràs. I després pega grega, pega grega que

---

Informe de recerca «Tuixén (1854-1935): models de desenvolupament local en conflicte i origen històric de les trementinaires», 2002, quaranta-tres pàgines, no publicat. En el *Diccionario Geográfico* (1849), de Pascual Madoz, apareix el contrast entre «*la fabricación de pez*» (Tuixent i Josa) i «*la extracción de pez de los pinos*» (Ossera).

en feiem la trementina amb aiguarràs. Ja sabien elles les quantitats que havien de posar. Compraven una olla de terrissa. Quan ens trobàvem en un bosc, doncs allà feiem una mica de foc, feien. Elles ja ho sabien, lo que jo no me'n recordo ara les quantitats que hi posaven. Deien: «Volem fer oli de ginebre, perquè ja l'acabem». I a vegades feien oli d'avet, si és que l'acabaven, però l'oli d'avet el feien més espès que la trementina, molt poc aiguarràs, perquè en general l'oli d'avet el solien arregar allà dalt dels avets, però a dalt de les muntanyes havia de ser avets joves, (...) anava molt buscat, això. Ho penjaven allà i allò anava saltant de gota en gota, però pensi que per arregar-ne una mica així es devia de menester a vegades no sè quants avets. Voltaven per aquells boscos, (...) que allò era oli d'avet curt, que això era per aquesta gent que tenia bronquitis.

Per a l'Emília, d'oli d'avet només n'hi ha un: ni curt, ni llarg. Sugerí que potser l'allargaven amb trementina.

L'Angelina (1919), que acompanyà dues dones del seu poble amb llargues trajectòries cadascuna com a trementinaires, explicà que compraven la trementina a Can Vidal i Ribes, una drogueria de Sabadell, però elles deien que se la feien. Sobre l'oli d'avet deien:

Els homes hi van tot l'estiu a buscar-lo amb una esquella, de gota en gota. La gent deia: Així patiu molt! La dona gran li imposava silenci: Tu, nena, no diguis res. L'Angelina va concloure: Enganyaven.

Una de les dones que va acompanyar feia una pomada i n'omplia unes capsetes de fusta. Era una pomada per als cops i les pelades.

Les capsetes les comprava a la drogueria i també la pega grega amb què feia la pomada.

Per la referència a la pega grega i a les seves aplicacions, es

tractava de trementina o de pomada de trementina. L'Angelina també esmentava una forma d'adaptació flexible a la demanda, que ja hem vist en altres casos:

*I si trobava una ollota, feia foc en un bosc i preparava la pomada.
Venia moltes capsetes.*

La Càndida deia que

*l'oli d'avet és molt car, perquè va de gota en gota. Va molt bé per al
costipat, pel pit, per al bronquitis i per tot. El compràvem a gent de la
Vall d'Aran, que el portaven a la Seu.*

L'Emília (1934) va afirmar que la seva àvia no comprava la trementina a la Seu perquè estava mal elaborada, no era bona, però va admetre que moltes la hi compraven. La seva àvia la comprava sobretot a Moià i a Sant Celoni. A Sant Celoni, a Can Botey, que tenia una trementina bona, fluida.

El següent comentari d'un exdependent d'una de les drogueries: *Els litres de petroli que havíem venut a aquelles trementinaires!* sembla confirmar la sospita de mala qualitat atribuïda a la trementina d'alguna drogueria.

La Rosa i la seva mare, després de la guerra, anaven a Andorra a vendre trementina, oli de ginebre, etc., que compraven a la Seu. A vegades venien tot el que portaven i els en faltava. Llavors passaven per les cases per veure què necessitaven i després anaven a la Seu a comprar-ho.

La Roberta, després de la guerra, va anar per l'Urgell amb una cunyada. En aquest viatge no portaven herbes, només bolets, trementina i oli d'avet, que havien comprat en una drogueria de la Seu i després en una una de Tàrraga.

*Veniam més trementina que oli d'avet, ja que aquest és més car. No
fèiem pegats de trementina, però els hi explicaven com fer-ne.*

Qui feia, doncs, la trementina? La resposta, en part, depèn del camp de referència de la paraula *trementina*, és a dir, si el significat només inclou el producte elaborat o també n'inclou els components. De vegades, la trementina la feien les dones. Això s'afirma clarament en diversos testimonis i el context és similar o idèntic: eren lluny de casa i elaboraven trementina, perquè se'ls havia acabat la que portaven. Altres vegades s'aprovisionaven de trementina en drogueries de poblacions properes, com la Seu d'Urgell o Berga, encara que també podia succeir que la comprassin més lluny, com en el cas de la Maria (1886), que portava al poble trementina comprada a Sant Celoni.

La compra dels ingredients de la trementina i l'elaboració del producte final permetien a cada trementinaire més protagonisme i control del producte final. Cada trementinaire podia crear la seva «marca» de trementina, una trementina única per produir una curació infal·lible. Si comprava trementina elaborada, la seva intervenció era inferior, ja que es limitava a la selecció del lloc adequat per comprar-la; en aquest cas, evitava la de menys qualitat o l'adulterada.

El primer testimoni citat sembla referir-se a una adulteració de l'oli de ginebre i d'avet. Però no n'estic segur, ja que no sé si els pocs anys de la informant no li van permetre estar-ne al cas, si li fallava la memòria de gran o si es tractava més aviat d'un problema de classificació. M'inclino per una explicació basada en un sistema de classificació menys rígid, no basat en l'oposició de categories monolítiques com «pur-impur», «natural-artificial», etc.; per exemple, la dona oposava allò que anomenava *l'oli d'avet curt* al que elaborava la seva mare. Queda clar que l'oli d'avet era una matèria escassa i, per tant, cara. El procediment descrit devia donar un producte més abundant, cosa que possibilitava vendre'l més barat; per tant, estava més adaptat al poder adquisitiu d'un sector de la clientela i molt probablement tenia unes propietats similars, ja que la matèria primera també era la resina.

D'altra banda, les acusacions d'engany eren formulades per les trementinaires, que a vegades es feien ressò d'acusacions de la clientela. L'Emília (1934) explicà que a la seva àvia i a ella les rebien amb el braços oberts, però a d'altres els deien: *No us volem veure, foteu el camp*. Va veure llençar al femer davant seu el que havien comprat a d'altres. Va assegurar que gent de la vall collia cominassa i la venia per comí gros, la qual cosa, per a ella, és un engany. Va dir que algunes feien un viatge o dos i havien de plegar per falta de clientela, de confiança. Les acusacions a vegades anaven dirigides contra algunes pràctiques concretes d'algunes trementinaires. La Maria (1923) ho explicava així:

N'hi havia dues que quasi sempre marxaven les dues, eren molt gitanotes. Feien pegats a la gent, els enredaven. Els en volien un dineral. Els feien pegats de qualsevol porqueria i aquella gent es veien enganyats i, és clar, tu hi passaves i deien: «No, no, no hi volem pas sapiguer res, perquè són unes gitanes, les trementinaires».

La Maria explicava les propietats de la trementina:

Et feies una punxada, tenies una punxa, t'hi posaves un pegat de trementina i allò et desinfectava. A vegades tenies una cosa que se t'havia infectat o se t'hi feia pus i la trementina tirava aquell pus. La trementina era molt bona pel dolor, també.

La idea que *treien cap enfora* també es tenia d'altres productes i remeis. La seva aplicació havia de fer sortir del cos elements com ara punxes, arestes, pus, cucs, sang, etc., sortida que s'interpretava com a signe de curació.

L'Emília (1934) va explicar la relació entre la trementina i l'ungüent de trementina. Es posa una quantitat de trementina en un recipient i s'hi afegeix aigua, es remena bé i després es llença l'aigua. Es repeteix l'operació nou vegades. A la trementina rentada

s'hi afegeix un rovell d'ou, tres cullerades de sucre i una cullerada de greix de porc dolç. Aquest unguent s'aplicava amb una gassa sobre els grans rebentats prèviament per mitjà de l'aplicació de la trementina. L'Emília va explicar que a l'època de la *misèria* (la postguerra) hi havia molts *floroncs* –el seu pare, per exemple, en va tenir set a l'esquena i ella mateixa en va tenir uns quants al cap–, que curaven amb aquest unguent. L'àvia de l'Emília explicava a la gent com es feia l'unguent, però ella no en venia.

La pega era un altre dels productes que venien les trementinaires, però no eren les úniques que en venien, ja que els pegaires, que eren els qui l'elaboraven, també en venien a l'engròs i a la menuda.

Gent de certs pobles de la vall, sobretot dels més alts, i de pobles veïns anaven a l'hivern a fer pega a zones de més avall, com el Bages, el Montseny, etc. La pega s'obtenia de soques velles de pi. A vegades marxaven famílies senceres, però sovint eren colles d'homes sols. Alguna vegada hi anava la dona d'un dels homes per ocupar-se de la intendència. Els pegaires o bé treballaven per a l'amo del bosc tallat, o bé li compraven els drets per explotar les soques. La pega s'obtenia de les teies resinoses, un cop separades de la fusta no apta. Normalment a la vora dels boscos hi havia forns de pega, aprofitats d'un any a l'altre; si no, se n'havien de fer de nous. El foc s'encenia per dalt i la teia podia tardar dos dies a cremar-se tota. Primer s'obtenia la pega líquida o quitrà, que amb una segona cocció es convertia en pega o pega negra, que se solidificava en refredar-se.

La pega, a diferència de la trementina, tenia aplicacions tant curatives per a animals i homes com tècniques; per exemple, els boters la usaven per fer bots; els pagesos, per empeltar arbres; esporàdicament, els llauners, etc. Un exemple d'aplicació animal: «La pega la fèiem servir a casa per curar les cames trencades de les ovelles: encarnàvem la cama, desfèiem la pega i la hi posàvem. Quedava dur i l'animal ja no s'ho treia» (COLLELL; ESCUDÉ,

2000, 32-33). També es feia servir per marcar les ovelles que transhumaven. Aplicada als humans tenia virtuts extractives.

Exposaré a continuació alguns exemples que il·lustren el context social de l'elaboració i venda de la pega.

La Maria (1932), nascuda a Ossera, explicava que el seu avi patern i el seu pare anaven a fer pega al Montseny. Llogaven set o vuit homes. Venien la pega a boters, que la usaven per allisar el pèl de les pells dels bots i fer-los més estancs, i també portaven pega al poble. Van deixar de fer pega abans de 1936. Al poble hi havia dues cases més que s'hi dedicaven. La Roberta (1921) explicava que el seu home de jove havia fet de pegaire, llogat per un oncle seu, que era d'una de les tres cases mencionades per la Maria. Anaven a fer pega cap a Súria. Almenys hi havia una altra casa d'Ossera, no esmentada per elles, que també feia pega.

En Melitón, d'una casa de l'Alzina, era el petit de tres germans nascuts el 1919, el 1921 i el 1924. A l'hivern, la seva mare anava pel món amb el fill gran a vendre herbes, bolets secs, trementina, oli de ginebre, oli d'avet, etc., mentre que el seu pare anava a fer pega i s'emportava els dos fills petits i un mosso. Tancaven la casa i deixaven les dues vaques a pallar en una casa del pla de Cirera (Solsonès). Anaven a fer pega més avall. Estaven tres o quatre mesos fora. El seu pare feia la pega pel seu compte, és a dir, arrendava els drets de fer pega d'un bosc tallat. El seu pare anava a vendre-la a pobles propers els dies de mercat. En finalitzar la temporada, portaven una certa quantitat de pega al poble dins de caixes rodones de fusta que havien contingut arengades.

També elaborava oli de ginebre mentre feia pega. Si trobava uns quants ginebres grossos, obria en un pendent una mena de cova, hi posava un bidó de llauna ple de teies dels ginebres tros-sejats, hi aixecava un mur de pedra al davant i omplia de terra l'espai entre el bidó i la paret. Encenia foc per dalt i les teies s'anaven consumint de dalt a baix. Al cul del bidó hi havia un forat on posava el canó de l'escopeta, pel qual rajava l'oli de ginebre

fins a unes llaunes. Molts dels estris que utilitzava per elaborar la pega i sobretot l'oli de ginebre eren reaprofitats o reciclats.

A finals de la primavera i a l'inici de l'estiu el pare d'en Melitón i el seu fill gran també anaven a Sant Joan de l'Erm a recollir oli d'avet, que la seva dona venia anant pel món.

En Joan (cap a 1916), nascut a Alinyà, entrevistat el 1997 pel Museu, explicava que havia començat a fer pega i oli de ginebre als nou o deu anys. S'organitzaven en colles i el seu pare era cap de colla. Marxaven del poble amb la família per Sant Andreu (30 de novembre) i anaven cap a Cardona, a una casa pairal molt antiga. El tracte amb els propietaris de la finca implicava que els propietaris rebien un percentatge dels diners de la venda de la pega. La pega es comptava en quintars. Un quintar equival a quaranta-un quilograms i mig. De cada fornada en sortien fins a set quintars de pega, uns dos-cents vuitanta quilograms. Portaven a vendre la pega Manresa. En Joan també explicà l'elaboració de l'oli de ginebre. Amb les estelles del tronc del ginebre s'omplia un bidonet, es tombava cap per avall sobre una llosa amb una mica de pendent, es cobria amb fang i es cremava per sobre. Es recollia l'oli en un recipient. En cada campanya de fer pega solien fer uns deu quilos d'oli de ginebre que venien directament a les cases dels voltants.

Segons Albert Fàbrega,²⁵ a l'àrea compresa entre Salo (Bages) i Matamargó (Solsonès) hi havia una desena de forns de pega que havien estat a càrrec de pegaires de l'Alzina d'Alinyà (Alt Urgell). Els pegaires solien desplaçar-se amb la família i habitaven barraques properes a les pegueres. Quan els pegaires treballaven per a l'amo del bosc, la pega de l'última fornada era per al pegaire. Solien transportar aquesta pega al poble i les seves dones anaven a vendre-la a la menuda pel Pallars. També associa l'elaboració de

25. Conferència en el marc de la Festa de les Trementinaires de Tuixent (2003).

l'oli de ginebre amb la de la pega; hi havia la diferència, però, que de l'elaboració de l'oli de ginebre se n'encarregaven les dones i els nens. El fullet del Museu de les Trementinaires també afirma que els pegaires solien elaborar l'oli de ginebre.

Ernest Costa escriu sobre l'oli de ginebre: «Si en la vida pastoral podem parlar d'un remei mític, aquest ha estat l'oli de ginebre. Un oli espès, d'olor penetrant, de color negre, que els ginebraires obtenien per la cocció de la tea de la soca de l'arbret conegut per *ginebre blanc* (vall de Lavansa). A més de trencar les malalties més diverses, fonamentalment servia per a eliminar la ronya» (1987: 117). El fullet del Museu assenyala que *ginebre blanc* significa «ginebre vell», «ja que és més resinós» (BEIROA, 14).

La Maria (1923) va parlar de les utilitats de l'oli de ginebre:

Més abans la gent el feien servir per les bèsties, pels tocinos que a vegades tenien mal als peus, per les gallines... La Montserrat deia que usaven l'oli de ginebre per evitar que s'empestessin els conills i per la ronya. En Marcelino deia que servia per desinfectar. Va ser substituït pel «Sotal» [Zotal].

Només les dones que tenien pares o marits que treballaven com a pegaires tenien la possibilitat de portar pel món productes com la pega, l'oli de ginebre i a vegades fins i tot oli d'avet sense haver de comprar-ne. Les altres havien de comprar-ne, com hem vist més amunt amb referència a la trementina i l'oli d'avet. La Càndida, que no tenia cap home en la família que fes de pegaire, deia: *La pega nosaltres la compràvem a les botigues.*

En Josep, pastor transhumant durant unes quantes dècades després de la guerra, s'aprovisionava de pega i d'altres productes abans de baixar avall amb el ramat.

Comprava la pega al Sobrer d'Ossera, que li deien el Pegaire, que feia pega al pujol del Racó, cap a l'Alzina.

Aquesta informació coincideix amb la d'altres pastors transhumants de la vall i també de trementinaires en el sentit que els pastors no compraven els productes que necessitaven per al bestiar a les trementinaires. Si les trementinaires, en les seves rutes, visitaven pastors als seus llocs d'hivernada, les raons de la visita eren més aviat el parentiu, el festeig o el veïnatge que no pas la venda.

A la vall anomenen *herbes* el conjunt de plantes medicinals que portaven les trementinaires, també denominades *dones de les herbes*. Ernest Costa ha escrit sobre les herbes de les trementinaires: «A l'interior d'una saca o d'un sac, o d'una coixinera gran equipada de braceres, hi posaven una notable diversitat d'herbes, cada una dins d'una coixinereta: te de roca, comí petit, comí gros o marrà, orenga, xicoia, valeriana, menta de gat, ordiga, marreus blancs, herba de mil fulles, aurella d'ós, tabac negre, herba fetgera, espígol, barballó, corona (corona de rei), camamilla, timó, sajolida (herba de Sant Joan, botja, botja blanca, botja de Sant Joan)... i també escarcí (visc), arrel d'argençana i de bardana, pinyes d'avet esgrunades, til·la, flors de corner, d'arç blanc (espinau) i de pi ros, bolets assecats, sobretot moixerons de primavera...» (1987: 120-21). Sembla més que probable que aquesta relació és un compendi de la informació que li varen proporcionar tres trementinaires, una de la vall i dues de fora, esmentades en el llibre.

El meu objectiu, com ja he dit, no és fer una relació similar amb una descripció de cada planta i dels seus usos o aplicacions, sinó més aviat explorar la memòria, sense forçar-la, d'algunes dones que havien anat pel món o de la gent del seu entorn immediat sobre les herbes que venien. No he fet una recerca sistemàtica sobre els coneixements remeiers de les dones, sinó que he recollit la informació que ha sorgit al llarg de les converses. He evitat fer una exploració aprofundida dels seus coneixements, perquè en un cas, com a mínim, una dona va expressar a través d'una intermediària la por de ser «examinada». El que explica

que algunes dones conservin més memòria i hagin parlat més d'aquesta qüestió és, probablement, que hi tenen més interès. D'altra banda, el coneixement de les herbes i els remeis no és pas un patrimoni exclusiu de les trementinaires.

Es pot donar el cas de collir i vendre herbes sense tenir gaires coneixements sobre les seves propietats. Un cas exemplar d'això és el de la Roseta (1914), una dona d'un poble de fora de la vall que per diverses circumstàncies, incloent-hi la llarga invalidesa del seu marit abans de morir, es va veure empesa cap a 1950 a collir herbes per a una compradora resident a la Seu d'Urgell, a la qual portaven herbes moltes dones de la rodalia de la Seu.

La Roseta no tenia un coneixement especial de les plantes, malgrat ser una dona rural i treballar la terra, però la compradora li donava mostres de les plantes que volia que li portés perquè mirés si n'hi havia al seu poble. Collia el que li indicava la senyora que li comprava les herbes.

No ho havia fet mai i s'hi va dedicar durant força temps. Anava a buscar herbes des del matí fins al vespre sola i sense burro, que no hauria pogut passar per molts llocs. En referir-se a l'arrel de sabatot em va dir que aquella dona no li volia dir per a què servia.

Recordava els noms de les plantes que collia, els llocs on eren, les distàncies que havia de recórrer, els estris que calia usar quan es tractava d'arrencar les arrels, la càrrega que portava, les operacions d'assecatge i de neteja que li imposava la compradora, però no sabia per a què servien, ni semblava tenir gaire interès a saber-ho, ni tampoc la compradora no li facilitava informació.

Collia salsufragi per les roques de Cal Marió (Canelles), mill del sol per les vores humides del Segre, pota de cavall pel riu de Perles (només la flor), llúpol per la Bastida. Abans que fessin l'embassament d'Oliana anava més avall de Coll de Nargó a aplegar herbes. L'arrel de valeriana a Coll de Nargó. La pagaven molt

bé. També collia arrels de sabatot, arrels fondes i llargues, per a les quals havia de fer servir un magall que li deixaven en una casa situada entre Coll de Nargó i Organyà. També herba blava i ginebrons. Picava les branques del ginebre sobre una saca i després havia de triar-los, perquè els volien nets. També aplegava reïna de pi, les boletes que fan els troncs. Flor de til·ler, collita que solament dura vuit dies. Tornava a casa amb un feix de rames de til·la perquè les seves filles l'ajudessin a desfullar-les. La til·la pesa poc: per fer-ne deu quilograms havia d'omplir una saca d'aquelles tan grans. A vegades tornava amb sis quilograms de til·la. En parlar d'una granera, feta de branques de corner, va recordar que havia aplegat flor de corner, però que la floració dura poc, del 20 al 30 d'abril. També collia *serpillo* (serpildó), que s'assembla al timó.

La dissociació entre un coneixement pràctic de les herbes, que en permet la recol·lecció, i un coneixement més teòric, el dels remeis, també es posà de manifest quan la Maria, a l'agost del 2003, em donà un brot d'una herba que anomenà *mill del sol*. Em va dir: *És molt bo per curar enfermetats*. En preguntar-li quines, va dir que no ho sabia, que ho sabia l'home de Gòsol que el en feia collir.²⁶ La Maria havia anat pel món de joveneta com a acompanyanta.

L'Angeleta, acompanyanta de trementinaire de petita i de gran,

26. Mireya Folch-Serra ha escrit sobre la Maria: «Potser la curiositat, ella que va sempre amunt i avall, li ve de la seva mare trementinaire. Però a la Maria mai no li ha agradat la idea de fer el mateix. Això no obstant, sap on creixen les herbes medicinals, encara que ja no en culli. (...) Es contradiu i insisteix que no coneix les herbes medicinals. Per deixar-ho clar, em mostra herbes comercials comprades en una botiga naturalista de la Seu» (1990: 235). Aquesta contradicció no és tal, si s'accepta la distinció entre el reconeixement de les plantes i el coneixement de l'ús que se'n fa. Aquest coneixement no és automàtic i depèn, entre altres coses, de la inclinació i l'interès personal. El refús de conèixer-les pot ser un senyal de refús del passat.

manifestà una actitud una mica escèptica respecte a les herbes que venien.

Em feva portar les llaunes, l'oli de ginebre; l'ajudava una mica. Em feva passar per les cases. Diva a veure si volien herbes. I els ho explicava. Feia la meva explicació: que era bo per això, per allò, aquella herba. Encara en venia, eh! En venia pel costipat i per moltes coses, però si anaven bé o no anaven bé... Degueren anar bé, perquè en compraven. I com que eren herbes de la muntanya...

Aquesta actitud es correspon amb la d'una clienta: «Abans passaven les trementinaires, carregades amb unes motxilles i uns sacs i altres coses penjades als braços. Portaven herbes que aquí no hi són, que deien que eren tan bones» (BONET, 2000: 11).

La Maria (1932) no va anar pel món, però a casa seva sempre s'havien arreplegat herbes i a casa en tenien de varies menes. A més, tant la meva mare com la meva sogra havien estat trementinaires. Mostrava força interès per les herbes i me'n va donar força informació:

Les herbes amargues van bé per la tos seca de coll: la brotònica. És molt amarga. El donzell, pels cucs. Herbes fortes i que serveixen per rebaixar la sang: la flor del corner i l'herba de Sant Antoni o cerverola. Són fàcils de trobar al poble. Les dones sempre portaven aquestes herbes. Poden fer un efecte ràpid, hi ha un perill de donar-ne més del compte. No se'n pot beure massa. Les herbes més fortes són també les més delicades, és a dir, cal prendre-les amb més cura. De la corona de rei, es fa servir la fulla. N'hi ha en els rocs propers al poble, però és difícil de collir. És abortiva; per fer expulsar la placenta. Donaven a les bèsties que havien parit una galleda d'aigua d'aquesta herba. També en feien lavatives pel bestiar. Hisop, quan s'està una mica decaigut; la seva aigua es feia servir per desfer la xocolata. El ginebró madur amb aiguardent ajuda a pair i mullar un drap i posar-lo al front va bé pel mal de cap.

M'explicà que una vegada era a l'hort i un insecte li va picar la mà i li feia un dolor molt fort. Va provar amb una herba que no li va resultar i després va mastegar plantatge de fulla estreta, se l'aplicà i la inflamació se li anà rebaixant. També explicà el cas d'una noia amb morenes a la qual la pomada receptada pel metge no li feia efecte i en canvi les hi va curar l'oli d'orella d'ós. Si es fa amb fulles fresques, cal rentar-les, eixugar-les i fer-les bullir amb mig litre d'oli. Han de bullir fins que les fulletes quedin ben *crospides*. Si es fa amb fulles fresques, l'oli resultant és verd fosc, i marró, si es fa amb fulles seques.

La Maria (1923) explicava una aplicació diferent de la corona de rei:

La feien servir abans per la circulació de la sang. Per exemple, en aquell temps hi havia una nena de quinze o setze anys i tenia poca menstruació; deia sempre: «Ai, quin mal de ventre tinc». Comprenien que tenia poca menstruació i li feien aigua de corona de rei.

L'Angelina explicava les herbes que portaven les dues dones grans que va acompanyar: til·la, camamilla, hisop (*pel costipat*) i peucrist (*per les pedres de ronyó i l'enflamació*). El peucrist es fa a Cadí enmig de rocs i cal arrencar les arrels amb una aixadeta. Aquesta herba anava cara. No en donaven gaire als compradors:

En donaven grapadets. Un grapadet, una pesseta. Deien: «Costa molt de collir». Portaven també milfulles, per l'estómac i orella d'ós per al mal de coll. De totes aquestes herbes en venien molt.

La Càndida i la seva mare portaven les herbes en coixineres i aquestes en una coixinera gran. Venien les herbes a pessigades, ja que les portaven tallades menudes, un trinxat. Portaven l'herba prima o salsufragi, que és diürètica, sencera, perquè és curteta. També la venien a pessigades. Duien el comí gros en bosses grosses i tenia molta demanda per Moià, ja que hi havia moltes eugues i

Jaume i Ventura
sostenint una
llauna de
trementina que el
pare de la Ventura
portava quan
anava pel món.
Cornellana, 2003.
Foto: Joan Frigolé.
Arxiu de l'autor.

els anava molt bé quan tenien problemes de digestió. El pesaven, si en volien gaire. Elles el compraven a la Seu. Venia del costat de Civís i de la Vall d'Aran. A la vall se'n feia sobre Cadí, en un lloc difícil, i poc. Collien el comí petit, que també en portaven, als prats del poble. També duien a Barcelona un sac d'escarsí per a l'amo d'una foneria de ferro. Les herbes, a diferència dels productes resinosos, que podien comprar-se pel camí, *quan s'havien acabat, s'havien acabat*.

Segons en Josep (1925), la seva mare aplegava te de roca, corona de rei, etc., però sobretot insistí que aplegava i portava bolets. Els bolets principals eren les mucoses seques i els bolets d'ovella secs. Els enfilaven. També portaven altres bolets, però sense enfilars, només secs. Entre aquests de menys importància en va mencionar uns que en deien *margins*.

Segons la Ventura (1934), la seva mare portava moltes herbes: til·la, te de roca, sajolida, corner, hisop, salsufragi i herba prima.

El pare de la Ventura (1922) va anar a vendre herbes i bolets quan tenia els fills petits. Anava per l'Urgell. Portava orella d'ós, corona de rei, bolets, trementina i oli d'avet. Segons la Ventura,

el seu pare no portava timó, hisop, etc. Sobretot portava herbes de muntanya, algunes de força inaccessibles. Ella no va collir herbes, ni les coneixia.

Per a la Sofia i en Miquel, les herbes més venudes eren l'hisop, el te de roca, la flor de corner, l'herba blanca, l'orella d'ós, el salsufragi i la sàlvia. Venien les herbes a manats. Quan les venien més cares, el manat d'hisop anava a quinze o vint pessetes. La Carme, filla de la Sofia i en Miquel, deia que l'àvia materna els feia aigua de serp blanca per al catarro i el xarampió.

En Pere (1938) va fer la següent relació d'herbes que aplegaven a casa seva i que la seva mare duia a vendre a Barcelona amb els bolets: àrnica, hisop, sajolida, orenga, te de roca, corona de rei, flor de corner, salsufragi i orella d'ós.

El conjunt d'herbes constituït per l'hisop, l'orella d'ós, la corona de rei, el corner, el te de roca i el salsufragi sembla el bàsic. Són herbes característiques de la muntanya que també contribuïen a definir la identitat de les trementinaires com a muntanyenques.

Algunes herbes com l'hisop abundaven, però d'altres com la flor de corner anaven tan buscades que no se'n trobava gaire, segons el parer d'en Pere. Algunes estan a l'abast de qualsevol, mentre que d'altres són més inaccessibles perquè es fan en cingles, roques altes i escletxes, com és el cas del te de roca, la corona de rei i l'orella d'ós. L'escarcí (vesc), encara que no formava part d'aquest grup principal, també és difícil de collir, ja que creix a les parts altes dels pins.

Segons es desprèn dels testimonis recollits, el ventall d'herbes que portaven les trementinaires encara era molt més ampli: til·la, sajolida, orenga, sàlvia, comí, escarcí, milfulles, herba blanca, camamilla, peucrist, donzell, genciana, flor de saüc, escabiosa, serpildó, ceriverola, herba blava, etc.

La varietat i quantitat d'herbes que portava cada trementinaire devia ser variable. Habitualment les venien a la menuda, però

a vegades també a l'engròs; per exemple, la Càndida parlava d'un sac d'escarcí que portaven a una persona per al seu ús personal; en Pere, de saques de corona de rei que venia la seva mare; la Maria, d'una gran quantitat d'herbes que una vegada els frares de Poblet havien comprat a la seva sogra i acompanyanta, etc.

Encara que no anessin a vendre'n directament, moltes cases, incloent-hi algunes de riques, collien al llarg de l'any herbes i bolets. En venien a vegades a dones de la vall, com és el cas de la Teresa, que tenia una àmplia clientela urbana i també a gent de fora. La Remei (1936) de nena, mentre guardava l'escamot de cabres de casa seva, aplegava til·la, te de roca, flor de saüc, etc., per a una veïna que venia aquests herbes a una dona de la Seu. Aquesta, a canvi, li comprava o li feia un vestit i la calçava. En preguntar a en Jesús (1931), d'una casa alta, si ell i els seus germans i les seves germanes havien collit herbes, m'explicà que la seva àvia paterna de vella en collia –va esmentar l'hisop– i venia a un de Barcelona que li va pagar quinze mil pessetes amb un taló que va costar de cobrar.

El coneixement de les herbes estava força difós a causa de la pràctica generalitzada de la recol·lecció, l'assecatge i la venda d'herbes, encara que la venda d'herbes pel món fos una activitat minoritària. El coneixement de les herbes també es difonia a través del consum i d'inculcar-ne els avantatges.

La Conxita, que no va anar mai pel món, explicava que el seu pare li volia fer prendre aigua d'hisop, que descarrega el pit, però a ella la marejava l'olor. No li agradaven les herbes i una veïna, la Maria, ja morta, que va anar pel món de gran i viuda, va ser la que li va inculcar *lo de les herbes*. Una vegada la Conxita prenia una medecina que li havia receptat el metge per al colesterol i la Maria li va preguntar què prenia i per a què. En respondre-li que tenia la sang espessa, la Maria va dir: *Carallot, carallot, deixa't de gotes* i li va donar herba de Sant Antoni, que aclareix la sang. Sempre li parlava de l'herba de centaura i un dia la Conxita, tro-

bant-se a Oliana, va veure una dona que en portava un ram i va dir-li: *Quines flors més maques*. La dona li respongué: *Ai, nena, no ho he collit per flors, sinó com a herbes medecinals*. La Conxita tenia molta fe en aquesta herba, que qualificà de miraculosa i que cal dosificar bé, perquè és forta. Va recordar que la Maria deia que *trencava moltes malalties*.

El coneixement dels usos medicinals de les herbes era desigual. Només alguna gent entre la qual hi havia les trementinaires tenia aquest coneixement, sovint codificat en fórmules, receptes, etc., confiades a la memòria. Però el coneixement que les trementinaires tenien dels remeis també era desigual. Algunes només venien les herbes i altres productes i no elaboraven remeis ni els aplicaven. D'altres ho feien d'una manera molt limitada o esporàdica. A part dels coneixements que poguessin tenir, hi podria influir el temor, si la cura o el remei no funcionava, de ser acusades d'estafadores, cosa no infreqüent. Si, d'una banda, l'activitat de remeieres els podia ampliar el negoci, d'altra banda, els el podia perjudicar en la mesura que es basava en la confiança.

Un home explicava que la seva mare feia pegats de trementina, però no *s'hi dedicava*. Aquest home usava el terme *històries* per referir-se a les trementinaires que es dedicaven a les cures, si bé admetia que aquestes potser feien més diners que les altres.

L'Angelina (1919) explicava que quan anava d'acompanyanta, varen estar-se molt de temps a Terrassa. Un dia varen anar de Terrassa a Rubí a peu –l'Angelina es quedava mirant el tren– i s'hi varen estar tot el dia. *Hi havia una dona que tenia dolor. La Jardineta no feia pegats, no li agradava*. Sembla que per insistència de la dona li va fer un pegat de trementina i després s'exclamava: *No sé què he fet, avui! Massa que ho he fet!*

Algunes trementinaires portaven, a més dels productes esmentats, remeis que normalment es coneixien amb el nom d'*olis*. Un d'aquests olis era el del tifus. Una néta de trementinaire deia que l'oli per *trencar* el tifus era l'únic que duia la seva àvia. Aquesta

en coneixia la fórmula, que es componia d'uns quaranta ingredients, no tots herbes, o encara més segons les versions, i havia curat una dona del seu poble, que estava per morir. Un ermità havia donat la fórmula al pare de la seva àvia. Aquest relat d'origen atribueix una certa aurèola espiritual a la recepta, pel fet que prové d'un guardià d'un lloc sagrat. El relat de la curació del tifus s'estructura en dos temps: la dona està per morir, avisen el metge, aquest es queixa que l'han avisat massa tard i se'n torna al seu poble; l'àvia unta amb l'oli la malalta i aquesta es recupera. El metge es pensa que la dona ha mort i que no l'han avisat per fer la declaració i acusa d'ignorants els familiars. La recepta en qüestió va desaparèixer i només queden fragments de la composició en la memòria de dues dones de la família. La història de la desaparició de la recepta té a veure amb l'escassetat i economia de recursos, que va fer que la llibreta on hi havia apuntada la recepta fos reutilitzada per a altres usos i acabés llençada. Darrere d'aquesta *pèrdua* hi ha diversos factors estructurals, com l'acabament d'anar pel món, la desaparició del tifus com a epidèmia, el canvi en el sistema mèdic, etc.

El coneixement de les herbes a vegades ha perdurat en els descendents de trementinaires que varen marxar de la vall. Anna Maria Sastre va explicar en un escrit adreçat al Museu el coneixement de les herbes que el seu pare, fill de trementinaire i emigrat de jove de la vall, els havia transmès: «El meu pare tenia molta afecció a la natura i al coneixement de les herbes. Era un gran cercador de bolets, en trobava on nosaltres n'havíem buscat i no els vàiem. Així mateix, ens comentà que quan era xic es constipava molt i la mare li donava un xarop que havia fet de la flor de saüc. Quan aquesta planta havia florit recollien el gra i en feia el xarop que li anava bé pel refredat. També coneixia moltes herbes de la muntanya que servien per fer amanides: créixens, verdolagues... Recordava àdhuc les sopes de farigola o timó, que així l'anomenaven, i que tot sovint en menjava. De petit estava molt familiaritzat

amb tot lo referent a herbes; després, de jove se'n va anar del poble però encara recordava molt els noms: l'herba cuquera usada com a tònic i vermífug, l'herba flàmula per curar les ferides, l'herba escurçonera, que guareix la picada d'escurçó, l'herba de les berrugues, l'herba de la gota, l'herba Noè pel mal de pedra, l'herba de les morenes, l'herba de l'estramoni per l'ofec, l'herba de la feridura, l'herba de Sant Joan o pericó, l'herba de Sant Ponç o polioli, l'herba de Santa Sofia, antiescorbútica, l'herba del Peu de Crist, desinflatòria. Hi havia una classe d'herba que feia unes boletes petites fosques, però no recordava com s'anomenava ni per què la feien servir. Em parlà també de la menta, l'herba blanca, la de mil fulles, la de flor blava... A més, de les herbes pel condiment del menjar com eren l'orenga, el fonoll, la sajolida, el romaní...»

«AI, TREMENTINAIRES! SI EM PORTÉSSIU UN REMEI»

Les dones grans que havien acompanyat les seves àvies i mares o altres dones que les duien llogades van ser testimonis de l'aplicació de certs remeis i van sentir parlar de molts d'altres, però no sempre hi paraven atenció, perquè eren massa joves, ni tampoc no podien retenir-los tots, perquè la memòria –sense apuntar-ho– no pot conservar indefinidament els nombrosos detalls sobre la composició i preparació dels remeis.

La Maria (1923), que va acompanyar la seva mare, la qual va morir quan ella tenia onze o dotze anys, deia:

Ara moltes vegades m'he penedit de no haver apuntat allò. Perquè jo encara vaig viure molts anys allà dalt, que no hi havia metge ni hi havia res, i pensava «si haguessis sabut aquells remeis..., si haguessis sabut això que feia la mare..., si haguessis sabut això com ho feia...»

L'Emília, que va acompanyar la seva àvia, es lamentava:

A vegades, ho preguntaries, però a qui ho preguntes? Nosaltres som els vells. Els que ho podrien contestar són morts o són fora.

Els relats dels èxits de les seves avantpassades que presento a continuació són, a la vegada, una evocació d'aquelles dones. Les àvies i mares sí que feien curacions; elles, en canvi, ja no. Hi va haver una ruptura amb el passat.

La Maria (1923) relatà una curació que la seva mare havia fet amb pegats de *tabaco negre*. Segons ella, el *tabaco negre* s'elaborava de la següent manera:

Amb fulles de tabaco feien com una trena, l'anaven cargolant, i allò quan ho tenien tot com una botifarra, que ja estava tot lligat –que a vegades ho lligaven amb un cordill, perquè no es desfés–, allò ho posaven en una conca amb vinagre i allò es tornava negre, ben negre. Ho posaven a macerar molt de temps i després ho treien i ho posaven a escórrer i el tallaven com si tallessis una botifarra. Allò servia per [curar] el garrotillo [diftèria]. Agafaven un tall de tabaco negre, el feien bullir amb una mica de vinagre, el posaven entre dos draps, perquè si no haguera encetat les criatures, els hi posaven aquí al coll, i noi!, allò era cura segura. I quan treien aquell pegat, posar-n'hi un altre.

La diftèria, una infecció aguda que afecta la gola i les vies respiratòries, era una de les causes de mort entre els infants.

La Maria continuà:

Una vegada sé que a Serrallonga, un poblet que hi ha a la vora de Maçanet, hi havia uns pastors del meu poble que hi posaven sempre. Sempre anàvem a veure aquests pastors i sempre ens quedàvem a aquella casa. Es va escaure un dia que hi vàrem arribar, mataven els tocinos i aquella senyora ens va dir: «Ai, trementinaires!, em portéssiu un remei per aquesta neneta que tinc aquí al bressol... Fa dos dies que no mama i se m'ofega». Llavors, si no hi havia metges! No sabien

què fer! I la mare sé què va dir: «Aviam què heu fet?» I llavors va dir: «Porteu-me un ansat». Va fer un tall d'aquella botifarra de tabaco negre, el va desfer amb una mica de vinagre calent. L'hi va posar entre dos draps sobre el coll i d'aquell, i d'aquell, un altre... L'endemà la criatura ja va aixecar el cap i ja va mamar, i ja va estar curada.

La Maria també explicà un altre èxit obtingut per la seva mare amb un remei elaborat *in situ*:

Vam passar, hi havia un senyor allà, que tenia una botiga de roba, i va dir: «Ai, trementinaires! Si em portéssiu un remei... Tinc un ull que l'acabo de perdre. El metge ja no sap què fer-m'hi, i acabo de perdre l'ull. Si em portéssiu un bon remei...» I la mare se'l va mirar. «Mireu, avui no ho porto, però demà tornaré a passar i us portaré un remei, perquè això és una fistula, això que vós teniu aquí a l'ull». Bueno, la mare, jo no sé on va anar. Hi havia aquelles cases de pagès que hi ha aquelles parades al davant... Va collir arrels de pinacal [panical], va collir arrels de plantatge, i arrel de... i després no sé quina altra classe d'arrel collia, que això només es feia per aquestes parades de les cases de pagès. Sé que va comprar un tupinet, no sé si va comprar greix de tocino o de vedella, no l'hi podria dir, però em penso que era greix de tocino. Allò ho va fer bullir tot. I aquelles arrels varen quedar desfetes i varen quedar com una pomada, com un unguent. I l'endemà hi va anar i li va dir: «Vostè cada dia es renti aquest ull ben net amb aigua de timons, i vostè s'hi posi, suqui tot l'ull, a dins i tot, d'aquesta pomada. Si vostè sap l'hora que ha de venir el metge, vostè torni a rentar-se amb aigua de farigola, tot ben net, i es treu tot això». «I això quants dies ho he de fer?». «Fins que vostè ho tingui curat». I aquell home diu: «Mireu, mestressa, si per cas vostè em cura l'ull, quan tornareu a venir, de tota aquesta roba que hi ha aquí, us triaré un vestit per vós i per la vostra filla». I l'any sobre, que hi vam tornar a baixar, ja se'n va enterar si aquell home

s'havia curat: «Ui, sí! No sé pas quines trementinaires –allà on dormia–, no sé pas quines trementinaires van passar que li van portar un remei, que pobre home, perdia l'ull». I hi vam anar. I quan ens va veure, diu: «Trementinaires, vós me vàreu curar l'ull, trieu-vos un vestit –la roba–, trieu-vos de quin us agradi més», que llavors era tot llana. Sé que un vestit marró per la meva mare i un vestit verd per mi de llana, que va ser el vestit que vaig fer la comunió.

La Càndida, acompanyanta de la seva mare fins a casar-se, deia:

No m'hi fixava gaire perquè era jove. La mare tenia molts remeis. Sempre els enviava remeis i ells se'n valien. Entre els que els venia i els demés que els donava –perquè els donava receptes de medecines–, i s'ho feven. Com ara la broncomònica, pues ella els hi donava. Perquè la broncomònica té poc temps, de seguida s'ofeguen i els hi feia fer uns pegats. Els hi posaven al llombrígol i amb aquell pegat que li posaven tenia que treure la sang. Es treia la sang. A vegades dos o tres dobles de drap es mullaven de sang. Quan es veia sortir la sang, estaven escapats, estaven curats. En posaven un a l'esquena i l'altre al llombrígol. I té que sortir la sang. I aquella que s'ofegaven, era fora. Preparen una cassoleta de terra, hi posaven aigüanaf del blanc, amb ceba sacutí, tres gots de ruda, tres de menta i tres de tarongina i un ou del dia, tot fet un pegadet..., i a sobre de tot hi posaven una mica de pell de serp, però no en creu. Ella sempre donava medecines aixís. En tenia moltes, de medecines. Ella per aquesta recepta no els venia res.

Fermín Nicolás explica l'activitat curativa de la Dolores, àvia materna de la seva esposa: «Se sap que amb pegats havia salvat un malalt del poble, quan el metge ja el donava per mort. El metge, després de visitar al malalt moribund, se'n va anar a dinar i en tornar per fer-li el certificat de defunció va veure que el

Historia de la Dolors

La Dolors de Cal Perllindo, era una dona molt treballadora i apreciada per tothom. Al poble de Guixent, quan hi havia malalties contagioses, la cridaven a ella i també s'oferia per assistir els parts de les dones. Sempre ajudava als necessitats.

Es sap que amb pegats havia salvat a un malalt del poble quan el metge ja el donava per mort. El metge, després de visitar al malalt moribund, se'n va anar a dinar i en tornar per fer-li el certificat de defunció va veure que aquell malalt s'estava recuperant sorprenentment; el metge va preguntar si l'havien fet alguna cosa i li va dir que la Dolors li havia posat per l'esquena i el pit uns pegats. Van explicar al metge que ella feia pegats diferents per les diferents malalties i que els posava fins que el malalt li treia el mal de dins. El metge va demanar a la Dolors que li expliqués la manera d'elaborar els pegats i li va felicitar per haver guarit a un malalt amb una pulmonia doble.

Tambe va curar al seu net Ramon Roca Pallasés al cremar-se els ulls. Jugava trequen polvora de les bales de fusell que trobava escampats i amagats després de la guerra. En Ramon guardava les oagues quan era petit, el dia del casament de la seva germana Maria i com no s'entenia la polvora, per la humitat, es va tapar amb una mantila i l'encenè-se li va cremar la cara i els ulls quedat sec.

La Dolors era catòlica, molt devota i creient. A Guixent era una persona molt estimada per les seves qualitats com a persona i també pels remeis tant eficaços que preparava contra el dolor, ferides, nafrós i per moltes altres malalties.

Ella, com les trementinaires de Tuixent marxava a vendre herbes per tots Sants, acompanyada per la seva filla Rosa Pallasé Serra i les seves netes Maria, Pepita i Agustina Roca Pallasé. Anaven a peu i feien la ruta del Maròme. Tenien casso fitxes de tota la vida on eren molt ven rebudes. A les joves les ensenyaven a vendre i a conservar la coïnxença i l'amistat. Tornaven als vols de les festes Nadalengues per mata, els tocinos i fer els embutits.

Fernán Nicolás

7-7-2003

La Dolors

Les filles de Rosa Maria

La Maria amb la seva dona de 1927

Ruta de la Dolors Serra i la seva filla Rosa Pellarés Serra

La Dolors
al Cal
Perllindo.

La Rosa

Agustina

Dolors passejant per les Ramblas
de Barcelona.

1.- Anaven trucant a les portes de les cases i cantant: *Mestressa... jove? Voleu comprar trementina, oli d'avel, uns remeis molt bons pel dolor, la pulmonia, la tos, els nervis...*

2.- Quan s'havia de curar un tall que sangrava, perquè duien de sangnar, primer es senyava amb devoció i es recitava dibuixant la creu sobre la ferida: *Tall fet. Tall vist. Curat tant aviat com les llagues de Jesucrist. Es feia dues o tres vegades. Després es faploca el tall amb teranyines, resant dos Pare nostres a la Santíssima Trinitat.*

3.- L'oli d'avel el portaven en una llauana. Tenien una mida per mesurar una, dues, tres uncies.

4.- La trementina es recollia amb un pot que es cobloca a al pi, lligat a la roca d'on esjava gota a gota la trementina.

5.- Els pegats, especials (estaven) fets de: Trementina, tabac negre picat, canfora(?) picada, farina de llet (de cebes llargues del prat)

6.- La massa picada es ponava en paper d'estrassa i s'aplicava. Feien dom una novena(?) Per el dolor, ulcera d'estómac, nervis, mal d'esquena, pulmonies.

7.- Per curar el mal de panxa es senyava i feia el senyal de la creu sobre la panxa, tot dient: *Amo bo: Mestressa mala: Llit banyat amb poca palla; Mal de ventre de fines sans en terra d'aigu. Aixó es feia perquè nostre Senyor, un cop va anar a una casa on el amo era molt bo i la mestressa molt dolenta i li va tirar aigua al jas(?) de la palla.*

8.- Herbes.

- Corné de feo blanca (?) Per parar la sortida de sang.*
- Maria Lluisa: Pel mal de panxa.*
- Camamilla.- Pel mal d'estómac.*
- Cil-la.- Pels nervis*
- Cimó.- Per desinfectar.*

malalt s'estava recuperant sorprenentment; el metge va preguntar si li havien fet alguna cosa i li van dir que la Dolores li havia posat per l'esquena i el pit uns pegats. Van explicar al metge que ella tenia pegats diferents per les diferents malalties i que els posava fins que al malalt li treia el mal de dins. El metge la va felicitar per haver guarit un malalt amb una pulmonia doble».

La Rosa, que després de la guerra acompanyà de nena la seva mare, explicà que la seva mare havia alleujat els problemes de mobilitat d'una dona d'Andorra que havia estat tractada per diversos metges. Per convèncer la malalta i els seus familiars, els va dir que no hi havia res a perdre provant-ho i que, en tot cas, el remei no li faria cap mal. Li va fer fregues amb escarcí (vesc) i algun altre remei. Arran del bon resultat, a aquella casa cada any els compraven sacs d'escarcí. Probablement la imprecisió en el relat de la fórmula és deguda a raons similars a les esmentades abans.

M. Àngels Bonet va recollir el testimoni d'una dona de l'àrea del Montseny sobre l'eficàcia d'un remei que li havia explicat una trementinaire, de la qual no especifica la procedència : «A la meva filla, quan era molt petita, que encara mamava, li va sortir un bony com un ou de gallina a sota el pit, i no se li rebentava. El metge l'hi va fer rebentar i li va quedar ferida. La ferida se li va curar, però li van quedar dos o tres bonyets, com unes avellanetes, que el metge deia que s'hauria d'operar (va dir que era un quist). Es va ensopegar que va passar una trementinaire, i li vaig ensenyar la nena, i em va dir que li fes un oli fent bullir espígol (*Lavandula latifolia*), romaní (*Rosmarinus officinalis*), arrel d'olivarda (*Inula viscosa*), grans de gavarrera (*Rosa canina*), i soca de carbassera borda (*Bryonia cretica* ssp. *Dioica*) en oli d'oliva. Li vaig anar posant aquell oli (un drapet moll de l'oli, i agafat amb una agulla a la roba per tal que no se li moguéssin) i li van marxar aquelles dues avellanetes que hi tenia» (2000; 13).

És probable que només uns pocs components d'aquest remei –potser la soca de carbassera borda i l'espígol– fossin portats per

la trementinaire i que els altres els obtingués la clienta del seu hàbitat. L'activitat curativa, sobretot l'explicació de fórmules o receptes, no implicava de forma automàtica un augment de la venda dels productes que portaven les trementinaires, perquè a vegades els remeis no estaven compostos pels productes que elles portaven, però si tenien èxit, es reforçava el seu prestigi i la fe en l'eficàcia dels productes que venien.

La Margarida, que de petita acompanyà una dona gran, recordava que li deien: *Aquelll pegat que em vàreu fer, em va anar bé.*

És molt probable que els remeis de les trementinaires, destinats en general *als mals que tenen espera*, com en deia una clienta, fossin més eficaços que els usats per curar mals més greus. També és probable que els clients interpretessin els fracassos com el resultat de la voluntat d'algunes trementinaires d'enganyar-los, cosa que evitava qüestionar el procediment i els seus límits en general. El fracàs s'atribuïa al comportament específic d'unes dones concretes. Les referències als enganys m'han arribat sempre per explicacions d'algunes trementinaires i són relatives a trementinaires d'un determinat poble de la vall que no és mai el seu. Aquesta concreció de les acusacions pot obeir a raons de rivalitat i competència, i també pot ser una manera clara d'identificar i aïllar el problema davant dels clients: les trementinaires no fiables són de tal poble.

La Càndida deia:

De vegades havíem passat en puestos i era del puesto que nosaltres pas-sàvem i els havien enganyat, estaven enrabiats, perquè havien passat i nosaltres no hi havíem passat. Els havien comprat i els havien enganyat. I feien pegats, i feien coses. Feien disbarats. Aquelles no ho feien bé. Feien disbarats. Feien pegats que no tenien cap valitat, que no feien res.

Totes les trementinaires que va esmentar eren del mateix

poble. En Pep (1924) explicava que la seva mare, anant d'acompanyant de joveneta, va viure una situació en què un home d'una casa els va rebre amenaçant amb una forca la trementinaire fins que es va adonar que no era la que buscava. Sembla que la causa de la mala rebuda era que una trementinaire havia dit que curaria amb pegats un paralític, quan, en realitat, l'havia fet sofrir i no havia millorat gens.

L'aplicació d'un remei implica tant una fórmula com una situació. La presència del mal i la demanda del malalt són el que provoca l'actuació de la trementinaire. Sense mal no hi pot haver remei. Per això la Sofia es resistia a aplicar un pegat sobre un braç d'un home només amb l'objectiu de filmar-ho amb vídeo i anava dient: *Sense mal, no t'ho vull posar*. Quan finalment va cedir a les exigències del realitzador, encara repetia: *Si hi hagués mal...*

Finalment, el relat dels fills de la Maria (1902) sobre l'època en què anava pel món a l'inici de la dècada de 1910 amb la seva mare, la Francisca, presenta una acció curativa diferent. Ambdues dones

van parar a una casa de pagès, perquè es van entretenir i no podien arribar a una altra casa perquè era fosc. «Ens donareu auxili, que som trementinaires?» Les varen fer passar i els hi varen donar sopar. La Francisca va preguntar: «On són la quitxalla?» «No en tenim.» «Que fa poc que sou casats?» «Fa quinze anys.» La Francisca li va dir a la dona: «La vull veure.» La va fer estirar en el banc, la va mirar i tocar. Ella es va queixar en un punt. La Francisca li va dir: «Jo t'ho faré una vegada [li va fer un massatge], però després ho faràs tu cada dia i l'any que ve quan torni a passar ja tindràs un nen d'un mes». I tal dit, tal fet. Tu saps el que li van fer quan hi va tornar! Aquella dona tenia la matriu fluixa i no agafava l'esperma. La matriu no tenia prou força.

Aquest exemple afegeix varietat i complexitat a les relacions

entre les trementinaires i els seus hostes i clients. Probablement el consell que li va donar tenia més a veure amb la seva experiència d'haver tingut nou fills que amb el fet de ser trementinaire. No consta que la Francisca hagués ajudat dones en el part al seu poble, però hi ha dos casos documentats de dones que anaven pel món i també feien mig de llevadores als seus pobles; almenys una era apreciada com a tal pel metge. Es tracta de la Dolores, mare de la Ventureta (1934). El metge del poble, després de la guerra, va explicar a un col·lega seu que en arribar al poble la gent l'anava a avisar pels parts i que ell *no n'havia vist mai de tan verdes* i deia a la gent que també avisessin la Dolores, que ajudava en els parts, i hi anaven tots dos.

La Dolores era d'un poble de fora de la vall i va començar a anar pel món i a fer de llevadora després d'haver-se casat. Segons contava la seva filla, *havia aplegat totes les noies* d'una casa. Li regalaven coses com, per exemple, un llençol i una vegada li varen donar deu duros. El fet de parir set fills li havia donat experiència. A més, encara feia altres feines, com l'àpat del dia de l'enterrament, quan l'hi demanaven. Un dona deia que si feia tantes coses era perquè ho havia de menester. És un exemple clar de la pluriactivitat de la gent de les cases baixes.

«RAMS AMUNT, PASQUA A CASA»

El territori recorregut per les trementinaires sobretot era rural, amb àrees de poblament dispers i d'altres de poblament concentrat, amb enclavaments miners i industrials, però també periurbans i, en un grau inferior, urbans, ciutats grans a les quals adaptaven les formes de venda. El territori per on es desplaçaven incloïa la major part de la franja litoral i prelitoral, lloc d'hivernada dels ramats transhumants.

Sembla que les trementinaires feien com a norma general dues

Parada de venda
d'herbes a la Fira
de Sant Ponç
Foto: Alexandre
Merletti Guaglia
Col. Merletti /
IEFC
Barcelona, dècada
1930

sortides anuals en direcció a la part sud-oriental o a la nord-oriental de Catalunya.

El primer desplaçament tenia com a escenari bàsic el pla d'Urgell i comarques properes fins al Camp de Tarragona, mentre que l'altre tenia com a escenari el Berguedà, el Bages, el Vallès, el Maresme, la Selva, el Gironès, el Baix i l'Alt Empordà, la Garrotxa i el Ripollès. Probablement, el Camp de Tarragona i el Priorat eren el límit d'expansió cap al sud, igual que ho era la Franja cap a l'oest, si bé les referències a pobles de la Franja són esporàdiques, com són inexistents les dels pobles del sud de Catalunya. Hi havia una àrea en gran part minera i fabril, delimitada per l'eix del riu Llobregat i els seus afluents com el Cardener, també recorreguda totalment o parcial per les tremeninaires. Barcelona i les poblacions properes també constituïen una àrea específica de venda.

La Maria (1932) explicava que la seva sogra i les dones de la seva època

abans de Nadal portaven bolets cap a Lleida i Tarragona –ella anava a vendre herbes als freres de Poblet– i després portaven pega, trementina, oli de ginebre, etc. cap a Girona, Roses, Olot... Hi anaven perquè hi havia molt bestiar.

Per això la Maria podia afirmar que la seva sogra *havia recorregut Catalunya*.

Ben al contrari, la Francisca (1936) explicava que la seva àvia *a córrer hi anava poc*. Anava a Barcelona a vendre herbes i bolets al mercat de Sant Antoni. Abans de la guerra, com a mínim cinc dones dels pobles de Fórns i Adraén anaven a vendre a diferents mercats de Barcelona, un patró que és definit amb els verbs *no córrer* o *no rodar*. Cap a 1910, la Francisca i la Maria partien de Josa cap a Gòsol i seguien l'eix del Llobregat fins a arribar a Manresa i no passaven d'aquí. Després de la guerra, la Rosa i la seva mare anaven a la Seu d'Urgell, agafaven l'autobús, baixaven a Bassella i començaven una ruta a peu a través de la Segarra que finalitzava a Igualada, on tenien una parenta. La duració de la ruta era d'uns quinze dies. En un altre moment de l'any anaven a vendre a Andorra. Eren rutes relativament curtes quant a l'espai recorregut i el temps esmerçat. Una dona adoptava un to irònic davant d'aquests casos: *Deien que anaven pel món i arribaven fins a Vic!*

Hi havia uns marcadors temporals per a la tornada a casa, excepte probablement en els casos en què tancaven la casa durant l'hivern i en què emigraven animals i persones. La primera sortida de les trementinaires finalitzava abans de Nadal. Feta la matança del porc, les trementinaires iniciaven un segon itinerari sovint cap a la part nord-oriental. La segona sortida acabava per Pasqua, segons la dita *Rams amunt, Pasqua a casa*. Però també hi havia excepcions: algunes dones no tornaven al poble fins a mitjan mes de maig.

Fermín Nicolás ha relatat que les trementinaires de la família de la seva esposa «anaven trucant a les portes de les cases i can-

tant: “Mestressa, jove, voleu comprar trementina, oli d’avet, uns remeis molt bons pel dolor, la pulmonia, la tos , els nervis...”». La Maria, d’un poble del Lluçanès, afirmava que les trementinaires *cridaven i la gent sortia a comprar els seus productes*. La Rosa, de Sant Salvador de Guardiola, i en Josep, de Guardiola de Font-rubí, recordaven *la seva cantarella quan arribaven al poble*.²⁷

És impossible, atesa la seva diversitat, representar tots i cadascun dels recorreguts de les trementinaires. Presentaré una il·lustració dels seus moviments tal com han quedat en el record encara viu.

Algunes dones feien sortides excepcionalment llargues, tal com mostra el següent exemple. L’Angelina, a l’inici de 1930, durant una temporada d’uns nou mesos, del setembre al maig, va fer d’acompanyanta d’una dona gran sense fills. El marit li enviava saques d’herbes per ordinari. Varen recórrer durant força temps, entre altres zones, el Vallès, a partir de dos centres logístics situats, respectivament, a Sant Quirze del Vallès i Terrassa. L’any següent, l’Angelina va acompanyar una altra dona gran. Varen anar a peu des de Josa fins a Barcelona, on dormiren a casa d’unes dones originàries del seu poble. Després anaren cap a la província de Girona, on passaren per Anglès, la Cellera, Girona, Olot, Ripoll, les Lloses, etc. La temporada va ser, però, molt més curta que en el cas anterior.

27. Joan Amades va recollir a Manresa el que anomena *crit tradicional de trementinaire*, que presenta amb la transcripció musical del mestre J. Tomàs: «Trementina, oli d’avet, oli de ginebra, tabaco negre» (*Costumari català*, vol. V, pàg. 354). Una dona d’una masia del Berguedà recordava que *les trementinaires feien rodolins per vendre els remeis i les herbes* (testimoni recollit pel Museu, 2002). Antoni García i Jordi Bassi inclouen en el seu llibre el «pregó de les trementinaires de Tuixent»: «Voleu comprar peguí blanc, peguí negre, / bona trementina, bo el seu esperit! / Comí del xic, comí del gros, comí marrà! / No vos falti argençana, valeriana, / peu de colom, olí de ginebrí! / De tot heu de tenir, tot us pot faltir!» Com que els autors no esmenten cap referència contextual, és impossible saber si es tractava d’un pregó real d’alguna trementinaire o d’una recreació.

En Marcelino (1917) i la seva mare recorrien unes quantes vegades l'any una àrea del Llobregat i del Cardener. Primer anaven a Berga, on s'aprovisionaven de pega grega i aiguarràs per fer la trementina; a la Seu d'Urgell havien comprat altres productes com l'oli de ginebre. Una relació de pobles on venien els productes inclou Vilada, Gironella, Casserres, Navars, Balsareny, Sallent, Prats de Lluçanès, Cardona, etc. Cadascun dels recorreguts solia durar entre quinze i vint dies.

La Júlia (1921) i la seva mare sortien d'Ossera habitualment l'onze de novembre (Sant Martí) per dirigir-se a peu cap a l'Alzina, Ogern i Solsona, on agafaven el cotxe de línia cap a Tàrraga. Prèviament havien enviat sacs amb bolets i herbes a un magatzem de Tàrraga. Recorrien els pobles dels voltants, com Tornabous, Torregrossa, etc., i arribaven fins a Lleida. També posaven una parada als mercats setmanals de Tàrraga i Mollerussa.

En Pere (1927) explicava que la seva mare omplia una saca gran amb bolets i herbes i els enviava per transportista a Súria, on anava a buscar-los quan se li acabaven els que portava en una coixinera gran. Sortien de bon matí d'Ossera, anaven cap a l'Alzina, Cambrils i dormien a l'hostal de Cirera, abans d'arribar a Solsona. La seva mare li havia dit que havia arribat fins a Fraga i també fins a Girona.

L'Hermínia (1922) va anar de molt petita amb una dona gran cap a l'Urgell, d'on recordava el poble de Tornabous, a causa del seu nom, i després només varen arribar fins a Manresa, malgrat que la dona la va atreure dient que anirien fins a Terrassa a veure la seva germana gran, que hi servia.

En Pere (1934) explicava que abans de la guerra la seva àvia materna baixava a l'hivern a Barcelona a vendre herbes i bolets i s'hi estava fins passada la Fira de Sant Ponç, al mes de maig, malgrat que el seu marit volia que tornés abans al poble, perquè ja hi havia feina als camps. Després de la guerra, no va baixar més, però encara enviava herbes i bolets a Barcelona.

En Lluís sabia que la seva mare anava cap a Tarragona i va mencionar el Vendrell.

La Núria explicava que de gran la seva àvia anava al Pallars i, cap al final, sobretot a Andorra (Sant Julià, la Massana, Ordino, etc.).

La Sofia i el seu marit sortien per Sant Martí (onze de novembre) i tornaven abans de Nadal. També anaven pels pobles de l'Urgell. Els corrien tots. A més, arribaven fins a Tarragona, Reus, Valls, etc. Anaven a vendre bolets secs. La segona sortida era cap a mitjan gener. En la ruta travessaven «el Berguedà, la plana de Vic, la Selva, el Pla de l'Estany i el Gironès. Arribats a la costa,

Ruta de la Sofia i en Miquel.

resseguien el Baix i l'Alt Empordà. De la plana ran de mar, cap a terra endins. La Garrotxa, el Ripollès, el Berguedà i cap a casa. Dos mesos a vendre. "Rams amunt i Pasqües a casa", i sempre a peu, de sol a sol» (PASQUES, 1990: 6). Per Rams encara estaven de camí de tornada, però per Pasqua ja eren a casa. La Sofia, tot rememorant la seva joventut, deia: *D'Ossera a Berga a peu hi ha catorze hores, jo les he fet d'anar i de pujar.*

Fermín Nicolàs ha reconstruït els itineraris i els mitjans de transport de dues dones, l'àvia i la mare de la seva esposa: «Sortien de Tuixent cap a Sant Llorenç de Morunys a peu; d'aquí a Berga en cotxe de línia, de Berga a Manresa en el carrilet i d'aquí en tren cap a Terrassa, Sabadell i Badalona. Des de Badalona anaven a peu per la línia de la costa i recorrien els pobles de Montgat, Premià de Mar, Vilassar de Mar, Mataró, Arenys de Mar, Caldetes, Blanes».

La Cànida i la seva mare recorrien només les comarques nord-orientals de Catalunya:

Quan hi anàvem abans de Nadal passàvem per un cantó i quan hi anàvem després de Reis, passàvem per l'altre.

Sortien després de Tots Sants i estaven fora fins al Nadal i tornaven a sortir l'endemà de Reis fins a la Pasqua. Sobre l'itinerari, la Cànida recordava:

Passàvem pel Coll de Port, cap a la Coma i passàvem per sota Sant Llorenç i arribàvem a la carretera i cap avall. La província de Barcelona. També Barcelona capital. Després la província de Girona. A vegades havíem arribat fins a Manresa, però no gaires.

La Cànida esmentava pobles sense cap ordre determinat a mesura que els recordava: Arbúcies, Sant Celoni, Hostalric, Gualba de Dalt, Breda –«jo de Breda coneixia molta gent»–, Riells,

Cardedeu, Palautordera, Castellterçol, Moià, Vic, Navars, Avinyó, Sant Feliu de Codines, la Garriga, Bigues, Granollers, Sant Pol, Malgrat, Arenys, Sant Iscle, Sant Cebrià de Vallalta, Santa Coloma de Farners, Ossor, l'Albó, Mallorquines, Riudarenes, Llagostera, Cassà de la Selva, Tordera, Pineda, etc. Fins passat Gironella (Berguedà) no començaven a vendre.

En Marcelino i la Montserrat esmentaren l'àrea minera del Berguedà, en concret les mines de Fígols, com un dels llocs on les trementinaires anaven a vendre els seus productes.

Hem vist com les dones, mares o no, sovint anaven acompanyades de nenes petites i, menys freqüentment, de nens petits. També hem vist la plurifunció d'aquesta companyia: reduir la despesa alimentària, afavorir l'ajut de la gent, aconseguir respectabilitat mitjançant el compliment de les convencions de gènere, que permetien només a les dones velles desplaçar-se soles, etc. Els llarguíssims itineraris recorreguts a peu devien fatigar aquestes criatures, malgrat que no he sentit cap queixa sobre la duresa dels desplaçaments, sinó sobre les condicions en què dormien o les inclemències del temps. Però els exemples següents posen en relleu algunes previsions o mesures destinades a fer recuperar forces a les criatures o a suavitzar la duresa de l'itinerari.

La Maria (1923), que als set anys anava amb la seva mare, explicava que en arribar a Santa Coloma de Farners la deixava uns quants dies en una casa amb la família de la qual tenia molta amistat:

Em deixava allà reposar tres o quatre dies. En aquell carrer hi havia tres o quatre nens i nenes i jo jugava allà. Ella se n'anava per aquells poblets i sempre tornava a dormir allà.

Molt probablement en aquest cas com en el següent, referit al Montseny, els pobles eren en llocs alts, la qual cosa dificultava el desplaçament.

Un testimoni no identificat relatava una situació similar, però des de la perspectiva de la gent local: «Me'n recordo que una vegada, a Fortuny de Dalt, una dona d'aquestes va dir que era companya de l'altra, que hi parava molt sovint, i duia dugues nenes petites de sis o set anys. (...) I la dona, és clar, havia de fer la volta per les cases i va dir: "Si us fa res, us les deixaré i al vespre les passaré a buscar". Coi, va venir el vespre, es feia fosc, i aquella dona no es presentava. I el cagacalces que tenien! "A veure si no torna, aquesta dona, i ens deixa la canalla aquí...". Però no, no. Es veu que s'havia retardat» (GARCÍA; BASSI, 2002: 97-98).

«EREN DONES QUE HAURIEN FET VIURE CENT FILLS I ELS HOMES NO EREN CAPAÇOS PER FER-NE VIURE UN»

La importància de la contribució de les dones a l'economia de les cases aconseguida anant pel món es palesa clarament en la trajectòria d'algunes trementinaires i en la memòria que n'ha perviscut.

L'Àngela, nascuda cap a la fi del segle XIX, fou una mica el prototipus de la jove que anant pel món allibera de deutes la casa del seu marit i n'assegura la prosperitat per mitjà de la continuïtat de la seva activitat com a trementinaire. Presentaré una mena de retrat moral i econòmic d'aquesta dona basat en les diferents imatges que diverses persones se'n feren, imatges en part difoses per ella mateixa.

La Maria (1932), que de jove la va conèixer, remarcava la insistència de l'Àngela a l'hora de vendre *-m'heu de comprar això...-*, i el fet que no tornés al poble fins que no ho hagués venut tot. La Maria també recordava la simpatia de l'Àngela amb els que passaven a vendre i que animava les veïnes:

Compreu-li alguna cosa, que a nosaltres ens agradava que ens comprassin; a la gent que va pel món els costa molt de vendre. Compreu-li, que sempre falta alguna cosa a la casa.

La Roberta (1921) va explicar que la seva cunyada, que havia acompanyat de joveneta l'Àngela, li havia dit que aquesta primer venia els bolets que portava i després s'estava un parell de mesos venent herbes. Feia una temporada molt llarga. La gent comentava: *Ha d'omplena la casa de cèntims*. Segons la Roberta, la casa on es casà la seva cunyada i la d'Àngela *tenien un pou de diner*. Fins i tot el padrí d'una casa alta de Sorribes, referint-se a aquestes cases, es lamentava: *No és vergonyós que els rics hagin de manllevar els diners als pobres d'Ossera? L'afirmació de la Roberta es basava en el fet que les dones guanyaven diners anant pel món –el marit de la seva cunyada feia, a més, de marxant– i que la família era petita i tenien poc *gasto*. Dit amb altres termes, estalviaven molt.*

La versió que en Jesús (1931), membre d'una casa alta, donà de la trajectòria de l'Àngela fou que quan l'Àngela va entrar com a jove, la casa del seu marit tenia un deute d'unes mil cinc-centes pessetes, quantitat que ella va recollir anant tres mesos pel món. Va liquidar el deute de la casa i des de llavors, li ho havia dit la mateixa Àngela, *no s'havien acabat els diners a la casa*. En Jesús deia que l'Àngela era *molt experta* i afegia que *tot allò que aquestes dones guanyaven era net, perquè demanaven a un lloc i l'altre*.

En Pere, més jove que en Jesús però que a la postguerra fou invitat juntament amb aquest a menjar a casa de l'Àngela, digué que *era la casa que tenia més tiberi*. Una altra persona parlava d'una quantitat important de diners amb què l'Àngela va dotar la filla, viuda, quan es va casar en segones núpcies. Una de les dues joves de la mateixa Àngela va concloure que havia estat una dona que hauria viscut en qualsevol lloc, fins i tot en el més difícil.

Tots aquests records es prenien com a senyals de la importància de la contribució econòmica d'aquesta dona a l'economia de la casa. La imatge d'abundància va ser matisada per la Maria (1932): *Quan en una casa no els falta de res, la gent imagina més del que tenen.*

És clar que no totes les trementinaires tenien o desenvoluparen la mateixa personalitat que l'Àngela, però crec que moltes compartien algunes de les seves característiques; per exemple, l'Àngela no va ser l'única que contribuï a liquidar els deutes de la casa. La Margarida, contemporània de l'Àngela, també va liquidar els deutes de la casa del seu marit anant pel món. Segons en Josep (1925), el seu avi matern

volia vendre i no en sabia. Comprava volants a un de la Vansa per revendre. Es gastava els diners. Tenia deutes. Es va ferir i va morir. Va deixar un deute de dues unces d'or.

La mare d'en Josep va pagar aquest deute anant pel món, molt abans de casar-se cap a 1912. Una unça equivalia a setze duros.

Trementinaires
d'Ossera.
Primera meitat
de la dècada de
1920.
Arxiu de Pere
Ponsà.

Aquest protagonisme econòmic de la dona és reconegut per diversos homes. En Marcelino (1917) explicava que a casa seva tenien dues vaques per llaurar i produïen blat, patates, blat de moro, llenties, pèsols, remolatxes, etc., però especificava clarament que vivien del que guanyava la seva mare fent de trementinaire. Segons en Pere (1927),

*a Ossera tenien feines per viure: els guanys eren pocs. En tenien sort, de les dones. En Lluís (1930) deia que la seva mare portava cale-
rets per comprar. També afirmà: La dona portava els diners. No hi
havia jornal, aquí.*

El seu pare a vegades feia jornals per a alguna casa gran del poble i sovint el pagaven en blat, que també els feia falta per menjar. En Josep, d'una edat similar a la d'en Lluís, assegurava, en canvi, que el seu pare portava més diners amb el jornal al bosc que la seva mare amb la venda d'herbes. Segons ell, les dones, anant pel món, aportaven uns diners complementaris i, a més, s'estalviaven l'alimentació. En Melitón (1924) deia sobre els guanys de la seva mare: *Si podien guanyar una unça d'or, era molt.* Però per remarcar el valor dels setze duros a què equivalia l'unça, també deia: *Uns bous, d'aquells tan terribles, que venien d'Extremadura, per arrossegar arbres, valien vint duros el parell.*

En considerar les aportacions de les trementinaires a l'economia domèstica, sovint s'adoptava una perspectiva immediata, anual. Des d'aquest punt de vista sembla que els diners es destinaven bàsicament a comprar els productes que no es produïen a la vall i que no podien ser substituïts per d'altres, i a satisfer necessitats com vestir i calçar els fills, el *gasto de la casa*, com es deia sovint. També es remarca l'estalvi alimentari, ja que les trementinaires solien menjar el que la gent els donava. Si s'adopta una perspectiva d'un abast més llarg, les contribucions econòmiques de les trementinaires poden tenir implicacions més impor-

tants. Segons un home, la seva mare havia acumulat anant pel món set-cents duros (tres mil cinc-cents pessetes). Va anar-hi entre, aproximadament, 1911 i 1927. Poc temps després, els pares d'aquest home, casats el 1926, van deixar la vall i van arrendar una explotació agrícola a la Cerdanya. Els diners guanyats per la mare varen servir per pagar l'arrendament i comprar nou vaques. Llavors una vaca molt bona costava deu duros (cinquanta pessetes).

Els diners guanyats per les trementinaires de vegades també servien per comprar bestiar, sigui per substituir un animal mort, sigui per introduir un animal d'una altra espècie. La Càndida (1918) deia sobre els guanys de la seva mare, que va acompanyar des d'abans de la guerra:

Fèiem poca cosa, perquè llavors anaves amb unces: ara dos rals, ara una pesseta. Sis rals de les herbes. En fi, no guanyaves gaire. Però mira, teníem el gasto de casa. Si pujàvem algun cèntim, per anar a comprar i després vestir-se. Comprar-se alguna roba, alguna peça, lo que fos. I a vegades, com que després menjàvem molta cansalada, a vegades se'n feia curt, anàvem a comprar-ne. Si s'havia de comprar oli, lo que sigui. I de vegades, com que teníem prou desgràcia que se'ns moria el bestiar, compràvem un altre bestiar, una vaca o un ruc. Teníem mala pata. Hi havia una persona dolenta al poble i ens ho feia perdre.

I en preguntar-li si es recordava dels diners que podien portar a casa:

Sí, tres-cents pessetes, tres-cents cinquanta. Perquè llavors una pesseta era una pesseta.

L'Emília (1934) explicà que en tornar al poble compraven el porquet per a la propera matança.

La Rosa (1936), cap a l'inici de 1950, a la vista del canvi econòmic que havia començat, va dir a la seva mare:

Hem de posar vaques i el que guanyi el pare vindrà de més.

I varen comprar una vaca de llet amb diners guanyats per la seva mare i ella anant pel món aquell any i amb diners que el seu pare va manllevar a un prestador. Elles varen aportar diners per arribar, aproximadament, a la meitat del preu, que va ser de dotze mil pessetes.

Els diners que guanyaven les trementinaires permetien als grups domèstics mantenir un cert nivell de consum, no gaire diferent del de les cases que no tenien necessitat d'enviar les seves dones pel món.

L'Angeleta (1912), en preguntar-li si portaven coses per a la casa en tornar dels recorreguts, va respondre:

No podíem portar pas gran cosa. A vegades un vestidet, una cosa, poca coseta. També ho volíem guardar, perquè si volíem anar a la Seu a comprar... Amb aquells quartets anàvem a comprar arròs, fideus, i lo que sigui.

La Ventura (1922) explicava que quan ella tenia sis o set anys, el seu pare anava a vendre durant dos o tres mesos per l'Urgell i portava algun cèntim per passar l'any, al qual calia sumar els diners de la venda de la carn fresca del porc que mataven. La descendent d'una trementinaire insistia en la mateixa finalitat dels diners:

No havien gastat res en tot l'hivern i portaven uns diners per comprar sucre, cafè, arròs, per comprar un tocino [per criar], per comprar menjar, per viure.

L'Angeleta va considerar el que guanyava anant pel món com una ajuda per a casa seva:

Ah, mira, una ajuda. Una ajuda. Una mica d'ací, una mica d'allà. Era molta misèria, allavors. Misèria.

La Maria (1923), referint-se a la seva mare i a altres dones de la mateixa generació, va dir:

Si portaven tres o quatre-cents durets, que deien llavors, a casa era una ajuda molt gran en aquell temps, mentre que a casa no havien fet cap falta.

Les dues dones usaren la paraula *ajuda* per definir l'aportació econòmica de les trementinaires. Les diferències de to i de significat estan relacionades amb el paper diferenciat de les dues dones: la primera era una acompanyanta llogada, mentre que la segona s'identificava amb el protagonisme de la seva mare, que acompanyava. La Maria establia, a més, una equivalència entre el valor passat dels diners guanyats per aquelles dones i el seu valor actual en milions. Sembla evident que, tot i fer servir el terme *ajuda*, no subestimava la contribució de les dones de la generació de la seva mare a l'economia domèstica.²⁸

A la valoració de la dona expressada per l'amo d'un gran ramat i propietari rural, al qual només li naixien filles i que després de cada part deia a una veïna que ajudava la seva dona: *Teresona, una cantonada de la casa a terra*, que fa referència al pagament del dot per a cadascuna d'elles, s'hi pot oposar la visió i la valoració que

28. Mireya Folch-Serra emfasitza la contribució econòmica de les trementinaires: «Però el que no pot negar-se és el rol econòmic de les trementinaires en la vida dels pobles de muntanya. Gràcies a elles, es podia comprar terra i bestiar i es frenava l'estancament econòmic. Durant un període, varen ser les principals contribuents al fons de les economies de muntanya» (1990: 230).

Cafetera francesa de divuit serveis que Lliberata Viñals va portar en un dels viatges a la dècada de 1920. Aquesta la cafetera la traslladaven a casa dels seus familiars per la festa major o la matança del porc. La Seu d'Urgell, 2005. Foto: Clara Arbués. Arxiu: Museu de les Trementinaires.

la Maria (1923) feia de la seva mare i de les contemporànies de la seva mare:

Era una dona molt activa i molt treballadora, i com que hi havia l'àvia que era encara valenta i ella veia que què feia allà tot l'hivern a casa?, «doncs jo, si marxo dos mesos, estalvio el gasto de casa i a més a més...» Doncs la meva mare, com l'àvia de l'Emília, eren dones que haurien fet viure cent fills i els homes no eren capaços per fer-ne viure un.

Del resultat dels viatges i dels guanys de les vendes de les trementinaires també en depenia

un consum més sumptuari, que també comptava a l'hora de definir l'estratificació social i podia tenir implicacions matrimonials.

La Dolores (cap a 1890) insistia a allargar la seva temporada de venda, perquè *volia que les seves filles lluïssin vestits nous*. Segons la Francisca, la gent es preguntava com s'ho feia la seva àvia perquè *cada any les seves filles estrenessin vestits*. En finalitzar la temporada i tornar a casa, les trementinaires portaven diners i també altres coses, com peces o retalls de roba per fer vestits per a les criatures, comprats a les colònies industrials o en fàbriques tèxtils de l'eix del Llobregat, aliments i fins i tot parament per a la casa, com ara jocs de cafè, peces de vaixel·la, etc. La Núria deia que una de les seves àvies havia portat una cafetera francesa de divuit serveis esmaltada i també les primeres patates que venien de la Gran Bretanya, mentre que l'altra àvia portava d'Andorra mantega,

xocolata, plats Duralex, niló, etc. La Núria explicava també que uns marxants volien comprar la cafetera a la seva mare i li oferien jocs de taula, mantes, etc. Ella s'hi oposà:

No ho vull, perquè és l'únic record que tinc de la meua àvia, que no he conegut.

La Ventureta explicava que la seva àvia paterna havia portat uns plats virolats comprats a Camprodon, i la seva mare, una màquina de cosir:

A la mare li agradava molt cosir, però no tenia màquina, i anant pel món es va poder comprar una màquina de cosir Singer, que amb el matxo de casa varen anar a buscar a la Coma. La mare comprava molts trossos per les fàbriques i sempre tenia en un mundo trossos per fer vestits.

Tenia set fills per vestir. La sogra de la Maria havia portat una sucrera de vidre tallat, decorat: *Tan bonica que era i se'n va trencar la tapa!* També havia portat *estris de cuina, coses que es gastaven de tant fer-les servir, com un tupí de porcellana*. Aquests i altres objectes més o menys sumptuaris ara són valorats i conservats com un patrimoni familiar que evoca la memòria de les avantpassades.

També hi ha coses intangibles que es corresponien amb la visió i el descobriment d'un món diferent del seu i que han restat en el record de les nenes i els nens que acompanyaren les seves mares i altres dones. Són els records de la primera visió dels llums de la ciutat, dels cotxes, del tren, del mar, del sabor de l'aigua del mar, de fruits desconeguts com els plàtans, que no els agraden, del rebuig de les *gormanderies*, com deia la Càndida en referir-se a unes exquisideses que els oferien els seus parents urbans, perquè no hi estaven acostumades. En algun cas, també és l'avorriment de la xocolata, *d'aquella doble d'abans*, de tanta que li'n donaven,

etc. És el record, en algun cas, de la formulació d'un desig: *Jo de gran vull viure aquí*, germen probable de la futura emigració.

El protagonisme econòmic de les nenes, concretat d'una forma destacada en el fet d'anar pel món, sovint suposava la manca d'escolarització, implicava que no anessin a l'escola. Si a les nenes de les cases baixes sovint els privaven la possibilitat d'anar a l'escola, a les que anaven pel món els la privaven més que a la resta.

La mare superiora d'un convent de Cardedeu insistia a la Maria (1886) que deixés a la seva filla Roseta (1913) al convent: *La féu anar per aquest món de Déu, no va a estudi*. Malgrat tractar-se d'una sol·licitud interessada, encaminada a reclutar-la posteriorment com a novícia, reflectia la carència de les nenes que anaven pel món. En preguntar a l'Angeleta (1912), que va anar molts anys d'acompanyanta, on havia anat a l'escola, em va fer un conjunt de consideracions:

Enlloc, mai. I no sé res. No m'havien ensenyat lo castellà, tampoc. No el sé. Sap què fevem? Treballar. Sí que en feven venir algun, de mestre, però pot pensar si feven venir els més bons. Feven venir lo que no volien els altres. Els mestres no s'hi volien estar gaire, en aquest país. Antes, lo meu home diva que anava amb lo capellà, els ensenyava lo capellà. Jo no hi havia anat mai, amb lo capellà. Jo no hi havia anat, a escola, perquè em feven... perquè a lo millor un dia hi anava i a l'altre dia no hi anava. És no fer res. Perquè tot el que aprenia en un dia, ja ho perdia a l'altre, no li sembla? A això s'hi té que anar i prou. Si haguessin posat un d'això, que la canalla teniva que anar al col·legi... Ara no ho farien, això. No ho permeten, ara. És lo millor. Perquè, mira, avui tens que anar a guardar les vaques, ja no hi pots anar. L'altre dia tens que anar a cavar, tampoc no hi pots anar. Això està malament, perquè tot el que aprens en un dia, ja ho deixes a l'altre. Per això no vaig sapiguer.

L'Angeleta no va incloure cap referència explícita a anar pel món en la seva resposta, però la pregunta havia estat formulada precisament amb relació a aquest fet.

De la història al museu

LA FI D'UN MÓN

Cap a la fi de segle, després de la seva desaparició de la vida real, les trementinaires reaparegueren com a figures de museu i es convertiren en un element de la identitat del «país», terme força usat en l'àmbit local.

La recuperació de les trementinaires constitueix la creació d'allò que s'anomena *tradicció selectiva*. Això significa que individus o grups s'apropien selectivament elements específics del passat o s'hi identifiquen i en deixen de banda d'altres.

La recuperació de la figura de les trementinaires i la seva conversió en un bé cultural, patrimonial, i en un símbol d'identitat del país estan en consonància amb les noves possibilitats que ofereix la terciarització de l'economia. Dit d'una altra manera, la conversió d'un element poc valorat en el passat en un de valuós en el present no és deguda a una motivació nostàlgica o tradicionalista, sinó que reflecteix la modernitat i és, en part, el resultat de l'efecte de la globalització, és a dir, una resposta local a forces globals.

El món en què es recuperen simbòlicament les trementinaires es caracteritza per la globalització, que contribueix a l'homogeneïtzació, però que també estimula polítiques de diferenciació. La globalització comporta especialització, que es concreta en significats i usos nous per als territoris i per a les coses i estimula polítiques del que és «autèntic» en diversos àmbits: construcció, alimentació, decoració, producció, etc. Potencia tradicions que solen ser exemples d'elements «autèntics», emfasitza el vessant natural, autòcton, l'element específic de cada lloc.

Quines condicions afavoriren la construcció de la imatge de museu de les trementinaires?

El sistema econòmic centrat exclusivament en la producció intensiva de llet, que s'havia generalitzat a partir de 1955, experimentà una crisi greu a la fi de la dècada dels vuitanta i començament de la dels noranta per causes locals (tancament d'una lleteria)²⁹ i generals (caiguda de preus i reducció de la producció lletera per imperatiu de la política comunitària). L'agricultura i la ramaderia deixaren de ser un mitjà de vida viable per a la majoria. Només unes poques explotacions de cria de vaques de carn mantenen actualment la presència del sector primari. Els antics camps esdevinguts prats en l'etapa de l'economia basada en la producció lletera fins i tot van deixar de dallar-se, totalment o parcial, ja que les vaques de carn, que pasturen tot l'any, consumeixen menys farratge.

Amb els camps desapareguts i els prats en retrocés, el bosc avançava, sobretot a les obagues. Des d'aleshores l'espai rural, la «natura», va ser valorada més que com a factor de producció, pel seu valor com a paisatge i els seus usos en el lleure. Es va donar una terciarització creixent de l'economia en el marc d'unes noves relacions entre el món rural i l'urbà. Aquests canvis creen les condicions per recuperar la figura de les trementinaires, ja que representen i simbolitzen una relació amb el medi, el recurs principal, i amb el món exterior que coincideix amb les alternatives que resten a la població de la vall. Les trementinaires van assumir de nou la funció de portar recursos del món exterior al país, no anant pel món, sinó fent que el món anés cap al seu museu. Ja no portaven recursos per a les cases baixes, sinó per a totes les que s'havien adaptat a les noves condicions de l'economia.

La crisi del sistema econòmic basat en la producció intensiva de llet no va ser pas l'inici, sinó la culminació d'un procés de transformació radical de l'economia i la societat de la vall.

Els primers anys quaranta, amb l'establiment d'una petita

29. L'empresa Lleteries, de la Seu d'Urgell, va fer fallida i va tancar el 1989.

fàbrica de formatges i mantega per un empresari foraster,³⁰ s'havia iniciat la transformació de l'agricultura basada en el policultiu i en el complex ramader especialitzat en les ovelles, els pastors, la transhumància, els treballs del bosc i les trementinaires. Els primers anys cinquanta, el canvi s'havia consolidat i començà la mecanització de la producció agrícola, destinada exclusivament a la producció de farratge per a les vaques de llet. Les parcel·les i propietats massa petites, en terrenys inaccessibles o amb massa pendent per ser treballades amb màquines es van anar abandonant. A les dècades dels anys cinquanta i dels seixanta hi va haver un despoblament accelerat. El següent quadre de l'evolució de la població fins just abans de la concentració de municipis, feta el 1973, mostra la importància d'aquest despoblament:

Població	Any						
	1900	1920	1930	1940	1950	1960	1970
Josa de Cadí	193	157	110	92	67	64	32
Tuixent	344	268	246	221	221	208	148
La Vansa	331	336	550	563	516	286	107
Fórnols*	461	321	304	256	215	183	82

(*Inclou Adraén i Cornellana)

Font: *Gran geografia comarcal de Catalunya*, vol., 16, 1984: 32-35.

El 1975, poc temps després de la fusió de Josa i Tuixent, la població del nou municipi només era de 134 habitants, mentre que la del municipi de la Vansa i Fórnols era de 151 habitants; per tant, el total de la població de la vall era de 285 persones. El despoblament seguia accentuant-se. Ignoro quin era el percentatge de la població resident i quin era el de la població censada, resi-

30. Lecherías de los valles del Cadí (Tuixent). Segons un targetó d'aquesta fàbrica, al febrer de 1946 Maria Enrich d'Adraén va entregar 143,50 litres de llet al preu d'1,20 pessetes el litre (arxiu particular de Cal Torà d'Adraén).

dent de forma contínua fora de la vall. Pot donar una idea d'aquesta proporció el fet que a Josa al començament de la dècada de 1980 només hi habitaven sis persones, mentre que el nombre d'habitants censats era de quinze. Alguns pobles, com Padrinàs i Banyeres –deixo de banda els petits nuclis–, es despoblaren totalment. El primer es recuperà posteriorment, mentre que el segon no ho ha aconseguit. A altres pobles els faltà molt poc per restar deserts, ja que quedaren poques cases obertes i hi restà un nombre molt petit de gent; per exemple, en un moment determinat restaven tres cases obertes a Cornellana, una o dues a Ossera i una a Josa.³¹ L'Antoni, en evocar la impressió que li havia causat aquesta emigració massiva, recorria a la metàfora de l'incendi: *La gent marxava com si s'hagués calat foc*. L'Emília i l'Antoni varen veure tancar vint-i-set cases de Cornellana. Segons l'Emília, *gràcies als que varen marxar, vàrem poder viure, perquè aquí no hi havia vida per a tots. Si no se n'haguessin anat ells, ens n'hauríem hagut d'anar nosaltres*.

Els que es varen quedar van poder ampliar les explotacions gràcies a les terres dels que marxaren, però els desavantatges que van haver d'afrontar van ser molts: quedar-se sense escola, sense veïns, sense inversions en serveis bàsics... El territori es va fer més «arcaic». L'arcaisme resultant d'aquesta crisi és el que va possibilitar l'arribada i arrelament dels neorurals, fenomen social que tampoc no s'explica localment, però que van fer possible les condicions que la crisi generava en l'àmbit local. Els neorurals contribuïren a frenar el deteriorament de cases i pobles, i el des-

31. Mireya Folch-Serra descriu la seva impressió de la festa major de Josa cap a finals de 1980: «La gent va arribar de Lleida, Barcelona i d'altres ciutats. Banquets, teatre, ball, cant, correfoc, missa solemne i, sobretot, l'exhibició del sentiment nacional. L'estelada onejava a la torre del campanar. (...) Després de la festa Josa restarà una vegada més en silenci. Els mesos que vénen només restarà obert un petit hostel en què dos germans venen cervesa, vi i menjar, fins que l'estiu porti de nou aquesta esplèndida gentada de visitants i de turistes» (1990: 206).

poblament de la vall, i també a la dinamització econòmica de la vall amb noves activitats.³²

La crisi del primers anys noranta no va ser de transformació dins del mateix sector, sinó de fi d'un tipus d'economia. La gent en va sortir exhausta i s'adonà que l'agricultura i la ramaderia no tenien cap futur, excepte en uns pocs casos, com hem vist. L'alternativa consistia en una «comercialització» diferent dels recursos naturals i patrimonials. Era l'hora dels guies, monitors, tècnics en cultura, en turisme, etc. En aquest context la imatge de les trementinaires era atractiva.

La concentració de municipis a l'inici de la dècada dels setanta i la creació del Parc Natural del Cadí-Moixeró al començament de la dècada dels vuitanta han estat dues de les iniciatives de l'Administració per resoldre la crisi

32. Mireya Folch-Serra (1990, pàgs. 207-210) afirma que al Pirineu hi ha tants tipus de neorurals com estils personals existeixen. En relació a la vall, distingeix tres tipus de neorurals: a) els dedicats a empreses agrícoles, com granges de conills, partidaris de la modernització i mecanització de l'agricultura; b) els que sobreviuen al marge de l'economia de mercat, però que al mateix temps s'aprofiten de les esclertes del sistema per intentar activitats econòmiques noves i practiquen la pluriactivitat; c) els "hippies", al marge del sistema, però amb formes de vida urbanes. Les relacions dels neorurals amb la població local variaria segons el grup.

Escultura de Nico de Winter "Homenatge al silenci", a Ossera, on resideix des de fa molts anys. 2002. Foto: Joan Frigolé. Arxiu de l'autor.

de la societat local. La franja nord de la vall de la Vansa i Tuixent entrà a formar part d'aquest parc i també foren protegits espais naturals de les serres del Verd i d'Odèn-Port del Compte, al sud de la vall. Les actuacions administratives de protecció han confirmat i consolidat l'excel·lent riquesa paisatgística i ecològica de la vall. La gent considera aquestes mesures més aviat des d'un altre punt de vista: la repercussió sobre l'autonomia administrativa i política dels pobles.

La crítica i el rebuig dels nous municipis adquireixen moltes expressions, però em sembla que el principi cultural generador d'aquestes crítiques i d'aquest rebuig és el de l'autonomia de la casa, que no admet ingerències a l'hora de prendre decisions. Una dona ho formulava així: *No ens hi podem posar, amb les cases*. Aquest principi, traslladat a l'àmbit municipal, genera formulacions com aquesta: *Cada poble té els seus costums i les seves coses i un no ha de viure les dels altres*. Les noves entitats municipals i les seves noves denominacions han afectat l'adscripció simbòlica dels individus. Un home em deia que era d'un poble que no existia, perquè en el seu DNI hi diu que és de Josa i Tuixén, el nou municipi, i ell va néixer a Tuixent. Deia que li havien canviat el poble. La concentració municipal ha exacerbat el patriotisme local dels pobles fusionats.

La crítica al parc prové de la sensació que es protegeix el medi, la natura, els recursos naturals, però que no es fa res per fomentar el desenvolupament econòmic i frenar el despoblament. Una crítica de Tino Parramon, exalcalde de Josa de Cadí –«En ocasions fa la sensació que es preocupen més per les bestioles que per les persones» (PARDINILLA, 2003: 23)–, compartida per molta gent, ho expressa amb claredat. Alguns expressen el contrast entre la protecció dels animals i l'abandonament de la gent per l'Administració d'una manera més radical: els animals estan superprotegits, són els amos. El canvi de posició i de relació entre els animals i la gent del país ofereix un model per pensar la rela-

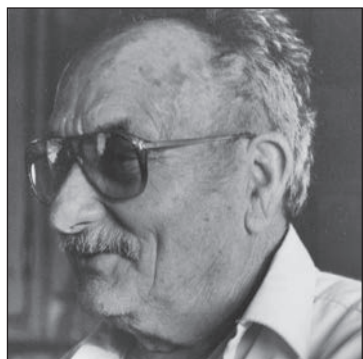
ció entre els autòctons i els forasters. Alguns afirmen: *No deixen que la gent visquin al país, que es puguin guanyar la vida al país, ho donen a un foraster*. Estableixen una certa equivalència entre els animals i els forasters des del punt de vista de l'atenció i la protecció que reben.

El rebuig al parc també es dirigeix contra la burocratització de l'accés de les comunitats locals i dels seus membres a recursos naturals a què abans accedien de forma autònoma i lliure. El control burocràtic sovint és percebut per la gent de la vall com un atac als seus drets i un menysteniment del seu sentit de responsabilitat. Tino Parramon ho ha formulat d'una manera lapidària: «El país el cuida la gent que hi viu» (ibíd.). Per a l'Antoni, l'actuació del parc té com a premissa la idea que la gent és inconscient. Afegia:

S'ha de demanar permís per tot. Per fer un foc, com si la gent fos inconscient. Perquè tota la vida s'ha fet foc a les muntanyes, a les cases, i s'ha tingut prudència. He vist piles aquí, perquè se'n deien piles, perquè la gent que tenia poc fem, cremava la terra per abonar-la i cremava argelagues i tot lo que hi havia. A vegades hi havia camp en què hi havia deu, dotze, quinze o vint piles i llavors les tapaven una mica amb terra i herbota i allò cremava, a vegades quinze dies, i mai es va cremar res.

DOL PER UN MÓN DESAPAREGUT

L'efecte d'aquest procés de crisi econòmica, social i política ha generat en molts sectors de la població local un sentiment profund de pèrdua i d'abandó de les autoritats. Una de les persones que han plasmat de la manera més punyent aquest efecte ha estat Antoni Céspedes en un conjunt de poesies publicades en revistes o publicacions locals, algunes de les quals han guanyat premis en

Antoni Céspedes,
autor de les poe-
sies. Cornellana,
2003.
Foto: Joan Frigolé.
Arxiu de l'autor.

certàmens per a la gent gran. L'Antoni, nascut a Múrcia, criat a Tarragona i arrelat a la vall per casament, ha fet de pagès i de paleta amb una dedicació diferent segons les èpoques. Transcriuré i comentaré parts de les seves poesies *Més enllà de la ciutat* (1996), *La llarga agonia d'una vall que a morir es resistia* (1999) i *La nostra vall s'enfosqueix* (2000).³³ L'anàlisi serà referencial, és a dir, intentaré mostrar com expressa diferents sentiments

en relació amb les transformacions irreversibles que ha experimentat la vall.

La primera poesia recrea un viatge des de la ciutat fins a les muntanyes i la impressió que li causen: «Es troben tan bells paratges / que et dona / sensació d'un Paradís encantat». Evoca més avall la família pagesa i el cicle dels treballs agrícoles i reapareix la referència inicial al paisatge, però ara no com a visió des de fora, sinó des de dins: «Era un paisatge maco / i además d'acollidor / et senties abrigat / d'una suau calor». Aquesta visió íntima permet remarcar millor el sentiment de pèrdua, de desolació: «Quan pel poble hi havia canalla / i al camp algun pastor, / quan pasturaven les vaques, / quan es munyia la llet / cap a la Seu, ens baixava el camió. (...) Però resulta molt trist / veure l'escola barrada / (...) i els pobles sense canalla / i allò que fa poc eren conreus / sols es crien argelagues». Si els pobles estan sense infants, no solament és a causa del despoblament, sinó també perquè han desaparegut dels seus pobles amb el tancament i la concentració de les escoles, és a dir, pels canvis en l'Administració pública. Clou amb la idea que les bestioles de la vall no han patit tant com la gent: «El que va ser un paradís / per l'home ara és pels animals; / vola plausida l'àliga, / corre tranquil l'isard, fur-

33. La transcripció completa de les poesies és en l'Annex C.

guen a plaer els porcs, / no per tots hi hagi desgràcies, / uns o altres tinguin sort». El contrast entre la protecció dels animals per l'Administració i el desemparament de la població, que sobretot afecta els joves, els fills, és un tema central en diverses poesies seves.

La poesia *La llarga agonia d'una vall que a morir es resistia* es construeix sobre un diàleg de sords entre dues figures metafòriques, una dona malalta (la vall) i un metge (l'Administració). La vall es lamenta: «Estic patint com un abort. / Perdo els fills que porto dins / i els que vaig parir ja fa molt. / Contesta el savi Dr. en nom de llur Administració: (...) allà on vostè perdi un fill/ li posarem un esparver, / un porc fer o bé un teixó».

Jo, senyor, sóc la vall,
 esclava i mare d'aquesta
 Bella Naturalesa,
 que en enganyoses paraules
 tan digueu que estimeu
 els que de les terres planes
 les muntanyes governeu
 i més mal administreu.
 Dicteu estranyes lleis
 per fer impossible la vida
 en aquell que aquí neix,
 voldria viure i, si
 se li permet, creix.

El recel i la malfiança amb relació a les iniciatives que pugui proposar l'Administració són els sentiments que predominen en els versos finals:

Jo que ja em sentia revifar
 de tots els meus

«dolor i mals»
 quan sentia nit i dia
 que a les Valls i Muntanyes
 se'ns donaria
 un tractament especial.
 Però escoltant el «savi» Dr.
 portaveu de la
 intocable Administració
 el meu mal no té solució,
 i com sol dir l'adagi popular:
 «malaltia llarga
 parenta de la mort».
 Pel que em fa sospitar
 que aquest tractament «especial»
 podés ser medicament letal
 i així arribar aviat al final.

En la tercera i última poesia que analitzo, *La nostra vall s'enfosqueix*, la crítica als governants és més explícita i directa, i el pessimisme i la desesperança, més forts.

La vida de la vall s'apaga «com una posta de sol / quan l'hivern apareix». Parla de la destrucció de la pagesia, de l'abandó dels camps, de la prohibició d'usar recursos naturals «dels que la gent se'n servia, / els seus pobles construïa / i així es feia el país».

Avui tot això s'ha acabat
 estem acorralats
 dins d'un espai natural
 on sols hi ha llibertat
 per uns quants animals.
 (...)
 amargar l'existència
 als pocs veïns que encara hi ha,

fins a fer-los desertar i així
 dels nostres pobles i camps
 construir-ne un gran parc natural
 exclusiu per animals.

(...)

Tan sols sentim la fredor
 d'aquesta sepultura,
 que ens han anat construint
 governants dels que depenem
 més pròximament com
 Agricultura i Ensenyament.

L'Antoni elabora un dol poètic per la desaparició d'un passat proper, però no s'hi queda ancorat, sinó que inclou una denúncia de la continuïtat de les polítiques de l'Administració que han empitjorat les condicions de vida dels habitants de la vall. El paradís es pot transformar en un cementiri, evocat clarament pel terme *sepultura*.

Per als que van experimentar aquests sentiments de pèrdua, no ha estat fàcil comprendre i acceptar l'actual projecció pública de les trementinaires, una realitat parcial i més llunyana la desaparició de la qual no havia estat vista com a traumàtica.

LA REVALORACIÓ SIMBÒLICA DEL QUE ÉS VELL

La recuperació simbòlica de les trementinaires ha estat possible no solament perquè es van generar unes condicions objectives, com he exposat anteriorment, sinó també per la iniciativa d'institucions i de persones, relacionades o vinculades amb la vall, però no de la vall i, per tant, menys condicionades o més lliures per imaginar alternatives. El Museu va ser una d'aquestes alternatives.

Arquitectura tradicional: eixida.
Ossera, 2003.
Foto: Jordi Pasques. Arxiu: Museu de les Trementinares.

Abans de parlar del Museu, la realització del qual es portà a terme al llarg de la segona meitat de la dècada de 1990, exposaré algunes situacions que plantegen visions diverses i oposades sobre el valor dels objectes que posteriorment es convertiran en peces d'un museu.

El tancament massiu de cases i, sobretot, l'abandó temporal o no de pobles van atreure gent que buidava les cases. Tino Parramon exposa una mesura de defensa: «Vaig haver de posar unes cadenes que barressin el camí perquè els cotxes no arribessin al poble. Va haver-hi uns anys que arribaven els cotxes de gent forastera, entraven a les cases i s'emportaven quadres, mobles i altres coses» (PARDINILLA, 2003: 23).

Els lladres s'emportaven objectes vells, tradicionals, amb una demanda creixent entre la clientela urbana amb una ideologia i una estètica sobre el que és autèntic, rústic i tradicional, el passat com a patrimoni, la memòria familiar, etc. Als espoliadors no els interessaven els objectes nous, sinó els vells, tal com posa de manifest el que li va passar a la Maria, veïna de Josa: li entraren a casa per la teulada, regiraren un *mundo* on tenia guardada roba,

però només se li emportaren les formatgeres, un objecte tradicional, però en desús perquè feia temps que no tenia ramat.

L'Antònia, nascuda i resident a Barcelona però amb la casa familiar a la vall, expressava la diferència entre les actituds i els valors de la seva família i els dels habitants permanents de la vall amb aquests termes:

La gent del poble diuen de nosaltres que som uns que s'enamoren de totes les caralleries. I afegia: La gent del poble no aprecien les coses antigues. Ara sí, perquè els van darrere per comprar-se-les.

L'actitud de l'Antònia no prové del preu que el mercat atribueix o atribuiria als objectes que omplen les parets de casa seva, sinó d'una convicció íntima. L'Antònia també va explicar una anècdota que mostra la disparitat de visions i d'actituds:

Quan vàrem fer obres, vàrem pujar a veure-les i vaig trobar un treballador que tallava una peça de pedra sobre la taula de la sala. Li vaig dir que posés un sac sota la peça i em va respondre que no calia, «perquè això és una taulota».

La «taulota» era una sòlida taula de fusta fosca a l'entorn de la qual estàvem asseguts. La Pepa, germana de l'Antònia, nascuda i resident també a Barcelona, ha conservat a la seva casa del poble unes peces de terrissa de l'últim terrissaire que hi va haver a la vall. La filla d'aquest, amiga de la Pepa, li va dir que anés a mirar a l'era de casa seva, on hi havia llençades, entre altres coses, peces de terrissa, a veure si en volia alguna, i ella va recollir unes tupines molt grans i boniques. El context fou el desembaràs de la casa previ a l'inici d'obres de reforma. Després la Pepa va dir a la seva amiga si les volia, però ella les hi va regalar.

Altres contextos similars van ser motiu d'accions semblants. En Josep (1929) explicava que quan es va refer la casa va llençar a

Tradicció càtara a Josa de Cadí. Tríptic de Carles Gascón. Sense data. Recreació i celebració de la memòria de les trementinaires. Tríptic de la Festa, 2004.

les escombraries llaunes i ampolletes de la seva mare, de quan anava pel món. Quan poc temps després es va fer el Museu li varen preguntar si tenia cap llauna de la seva mare i ell els en va donar una de grossa que encara tenia. L'itinerari seguit per les llaunes de la mare d'en Lluís (1930) fou similar: del recorregut pel territori a les golfes de la casa, oblidades; d'aquí al corral per causa de les obres. Per la creació oportuna del Museu, passaren del corral al Museu.

Objectes útils, pràctics, amb un valor limitat, molts perquè

eren objectes industrials com les llaunes i ampolles, esdevingueren objectes inútils, sense valor, que feien nosa i, per tant, podien ser llençats o arraconats en llocs perifèrics, exteriors. Aquests mateixos objectes, recuperats per *amateurs* institucionals es convertiren en patrimoni col·lectiu o, recuperats per *amateurs* privats, com en el cas de la Pepa, s'incorporaren al patrimoni familiar.

Les actuacions de la Pepa posen de manifest altres dimensions de la dicotomia tradicional-modern. La Pepa ha mantingut l'estil, els mobles i objectes de la casa que va heretar i, a més, n'ha comprat i recollit d'altres perquè fessin joc amb els que hi havia; per exemple, va comprar a un antiquari una pica de marbre blanc rectangular amb dues piques rodones per rentar i un espai al mig per al fregall, perquè volia fer una cuina que es digués amb la casa. El paleta que li va fer la reforma, en veure la pica, li va dir que ja la podia llençar. Ella no va desistir i el paleta la hi va instal·lar, però, no obstant això, no va aconseguir que li fes la cuina del tot a l'estil «antic» i n'estava molt disgustada.

Aquesta conservació i reconstitució de la casa és un projecte modern, resultat de la revaloració d'un vell món rural avui desaparegut. La seva casa s'ha mantingut tradicional, antiga, mitjançant el seu treball de conservació, afirmació i ampliació. La Pepa ha recreat un objecte «tradicional», incorporant-hi altres objectes «tradicionals». El procés de manteniment i de recreació ha implicat relacions de domini, de resistència, de negociació, i no sempre, com hem vist, ha culminat amb èxit. La perspectiva i les relacions dominants són les que han mantingut o han fet que aquesta casa sigui tradicional, antiga.

L'Antònia i la Pepa, malgrat haver nascut i viure a Barcelona, i potser en part precisament per això, han conservat la casa, element clau per a la identitat, amb un caire més tradicional que no pas altra gent de la vall. No em refereixo a la casa com a construcció o habitatge, sinó a la casa com a representació de la memòria familiar i de la identitat. Quan algun fotògraf ha dema-

nat per una casa tradicional, la gent del poble l'ha adreçat a les cases d'aquestes dones i, com a mínim, una de les dues ha sortit fotografiada en un llibre.

Aquest procés de devaluació-revaloració dels objectes també és part del context de la creació del Museu de les Trementinaires. El Museu es va fer en un moment en què encara hi havia objectes disponibles.

EL NAIXEMENT DEL MUSEU DE LES TREMENTINAIRES

La creació del Museu fou el resultat de la interacció d'iniciatives supralocals i locals. Sense pretendre reconstruir-ne la història, mencionaré alguns fets anteriors. En una nota informativa del Parc Natural Cadí-Moixeró publicada a la revista local *Flor del Vent* (juliol del 1996) es parla del futur museu: «Aquests dies ha sortit a la premsa la iniciativa del Consell Comarcal de l'Alt Urgell per crear un museu de les trementinaires al poble de Tuixent. Es comenta també la col·laboració del Centre d'Educació Ambiental en la recopilació de dades sobre les plantes medicinals i les trementinaires. Aquest treball d'investigació es va iniciar, però, des del Camp d'Aprenentatge Cadí-Moixeró de Tuixent, ja fa uns quants anys, amb recopilació de dades i articles. També l'escola de Tuixent va participar amb la realització d'entrevistes a antigues trementinaires. En part d'aquest treball hi va col·laborar el Parc Natural del Cadí-Moixeró, en aspectes d'identificació d'algunes espècies». Jordi García, director del Parc i autor de la nota, remarca la necessitat del museu dient: «Tot un patrimoni històric, antropològic i cultural que cal conservar pel futur, com els boscos i la fauna que encara poblen aquestes muntanyes» (1996:24). Un resultat d'aquestes iniciatives va ser una exposició local sobre les trementinaires, feta pel Centre d'Educació Ambiental de Tuixent i de la qual es féu ressò la revista *Flor del Vent* (juny del 1994): «Hem d'elogiar la

iniciativa que ens ha mostrat, amb la magnífica exposició de les trementinaires de la Vall de la Vansa i Tuixent, alguns dels aspectes de la vida i miracles d'aquelles dones, que per l'ofici, el caràcter i la seva particular filosofia i tarannà van ésser tan conegudes i apreciades en el seu temps» (1994:1).

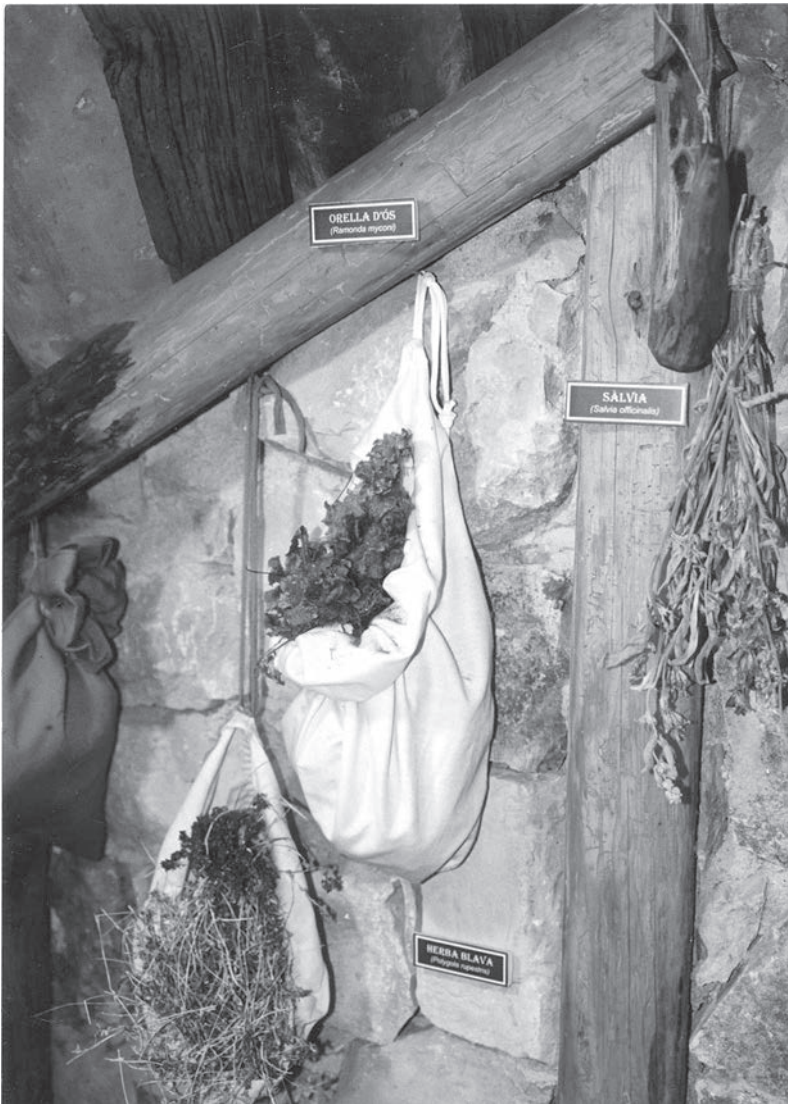
A l'octubre de 1998 la revista esmentada va publicar la següent nota del Consell Comarcal de l'Alt Urgell: «El muntatge del Museu de les Trementinaires, a Tuixén, es troba ja en una fase molt avançada i, si no surten imprevistos d'última hora, es podrà obrir al públic abans no acabi aquest any». Després de parlar de la ubicació d'aquest museu se'n descriu la distribució: «En la primera de les sales s'introdueix el visitant en el món de les trementinaires situant-les en el seu entorn geogràfic i històric. A la sala següent podrem veure la recreació de la cuina d'una trementinaire de fa un segle, amb diversos estris de l'època. La tercera sala està dedicada a les herbes i els remeis, amb una part en què es reproduïx l'asseccador de les plantes». També es mencionen els responsables del projecte i es parla de la col·laboració de la gent: «Els treballs de recerca i documentació els han portat a terme Artur Beiroa i Mercè Valls, mentre que el mateix Beiroa s'ha encarregat de projectar i realitzar el muntatge del museu. Els informadors a qui s'ha consultat sobre l'ofici de les trementinaires han estat al voltant de vint-i-cinc, mentre que un total de vint-i-dos persones han cedit els objectes que s'hi exposen» (1998:24). El finançament bàsic del Museu va anar a càrrec del Parc Natural del Cadí-Moixeró i del Fons Europeu de Desenvolupament Regional.

El Museu de les Trementinaires va obrir al desembre de 1998 i s'incorporà a la xarxa de museus de l'Alt Urgell anomenada Ruta dels Oficis d'Ahir, integrada pels museus de la vinya i el vi de muntanya de Pont de Bar, el dels raiers de Coll de Nargó, el de l'acordi d'Arsèguel, la fàbrica de llanes del Pont d'Arsèguel i el pou de gel d'Oliana. Un conjunt d'especificitats locals varen ser museografiades.

Aproximadament mig any abans de l'obertura del Museu, Carme Bosch inaugurava una instal·lació titulada «Les trementinaires: caminant entre flors, plantes i remeis», en el marc de l'Exposició de Flors de Girona. La instal·lació reproduïa al primer espai l'obrador de les trementinaires amb una taula, plantes i eines; al segon espai el dormitori amb una vànova de flors; al tercer el camí dins d'un bosc al captard. Dues actrius havien gravat un diàleg inventat entre dues trementinaires, una àvia i la seva néta, que el públic anava sentint en passar pel bosc.³⁴ La imatge gràfica de les trementinaires en què es veien anant pel món consistia en una fotografia d'esquena de dues actrius disfressades de trementinaires. L'exposició es va completar amb una taula rodona en què van intervenir trementinaires.

La curiositat de Carme Bosch s'havia despertat uns quants anys abans, quan una dona empordanesa li havia parlat de *les dones que baixaven del Pirineu*. Va iniciar una recerca que la va portar a la vall de la Vansa i Tuixent, on va contactar amb les persones que feien recerca sobre les trementinaires per crear el Museu.

34. El diàleg començava així: «Néta: La valeriana és bona per als nervis de la dona. "Si vols tenir la dona sana, dóna-li arrel de valeriana". Àvia: Va, calla i no malgastis la veu. Fem-ne via, aviat es farà de nit, hem d'arribar a Llavità abans que es faci fosc. No vull caminar de nit. (...) de seguida serem a Cal Pau». El diàleg contenia referències al procés de transmissió de coneixements d'herbes i de remeis i, per tant, d'aprenentatge de la néta, però també una defensa aferrissada de la mobilitat de les dones i la importància econòmica d'aquesta. El personatge de l'àvia deia: «No li prova la vida al poble, a la tia Rosa. Si no torna a sortir pel món, allà dalt, no farà res de bo; la teva tia és ocell de bosc, s'ha criat pels camins, com jo mateixa... Les dones com nosaltres no poden estar engabiades, un home mai ha de privar una dona de fer de trementinaire». La néta deia que li agradava acompanyar l'àvia, però afirmava que en casar-se es quedaria a casa. L'àvia li responia: «Això és el que ara dius! Però quan vegis que si tu no vas pel món, a casa teva no hi ha altra cosa que pa i trumfes, ni diners per a vestits, ni per a llençols, ni per a res de res, ja veuràs com sortiràs! Contenta n'estaràs de tenir aquest ofici i no ser una pobra dona que no sap fer res». Carme Bosch: descripció de la instal·lació «Les trementinaires, caminant entre flors, plantes i remeis», 1998.

Detall del Museu de les Trementinaires: el sequer de les herbes. 2002.
Foto: Jordi Pasques. Arxiu: Museu de les Trementinaires.

En resum, la primera exposició temporal sobre les trementinaires es va fer a la vall a mitjan 1994; la segona, a Girona a mitjan 1998, i l'exposició permanent, el museu, es va inaugurar cap a la fi de 1998.

Detall del Museu de les Trementinaires: la cuina. 2002. Foto: Jordi Pasques. Arxiu: Museu de les Trementinaires.

La construcció de la imatge de les trementinaires per al Museu ha comportat una selecció i codificació de certs trets, és a dir, l'èmfasi en alguns i la minimització o l'oblit d'altres.

En el fullet del Museu hi apareixen els termes *obrador* i *taller*

per referir-se a «la recreació de la cuina d'una trementinaire de fa un segle» amb els elements més importants d'una cuina antiga. La idea de taller també inspirava el primer espai de l'exposició de Girona, encara que no anava associada a la de cuina. La idea bàsica de la segona sala del museu és que «la cuina de les cases esdevenia durant un temps el taller de les trementinaires» (BEIROA, 10). La cuina a les cases de pagès, efectivament, assumia moltes funcions sense limitar-se a cap. La imatge de «taller» ignora o, com a mínim, difumina el protagonisme del grup domèstic complet en els treballs de recollecció i preparació dels bolets i de les herbes, però en canvi, emfasitza la semblança d'aquesta activitat amb altres oficis artesanals, com correspon a un museu que forma part de la xarxa de museus de la Ruta dels Oficis d'Ahir. El terme *ofici* amb els qualificatius *tradicional*, *antic* o *ancestral* i, no tan freqüentment, el terme *professió* són usats pels visitants per referir-se a l'activitat de les trementinaires.

El Museu ofereix un retrat físic i moral de les trementinaires amb dos poemes, un de Pere Serra, poeta local, titulat *La trementinaire*, a l'inici del recorregut, i l'altre de Josep M. Font, de La Granada del Penedès, titulat *Trementinaire muntanyenca*, que tanca el recorregut. El poema de Pere Serra³⁵ fa un retrat força exhaustiu de la trementinaire: «dona valerosa i ferma», «amb gran coneixença d'herbes i remeis tradicionals», «sa parla expressiva i clara», «per doctors qualificada com a joia de la natura», «anava molt ben vestida», «mai, sola, amb companya», «molt ben acollida», «la seva conducta era sincera i formal», «a les famílies més pobres no els cobrava ni un ral». El poema de Josep M. Font la compara amb «una fada muntanyana / que té un remei per a cada mal».

El Museu ha creat un símbol amb repercussions per a la identitat local, la memòria i la revaluació del passat i la imatge exterior de la vall.

35. La transcripció completa de la poesia és en l'Annex D (pàg. 234).

LA IMATGE DE LES TREMENTINAIRES AL MUSEU

Les reaccions i actituds de la gent de la vall amb relació a la figura de les trementinaires o el Museu de les Trementinaires són diverses. En comentaré algunes.

La perspectiva de classe social és en la base d'algunes actituds i visions. Una dona d'una casa alta a la qual vaig fer una pregunta sobre les trementinaires em donà la següent resposta sobre el passat i el present: *Gent que no podien viure. Segons a qui els sap greu que els hi diguin* [que han estat trementinaires]. Núria Alamon ha escrit: «Malgrat que les famílies de les trementinaires posseïsin diners, no gaudien, però, de «prestigi social»; en paraules d'una dona que no va anar pel món, els que es quedaven a la vall i els que havien de sortir “semblaven clans de diferent gent”. Aquest desprestigi de l'ofici de trementinaires s'ha mantingut, per alguns habitants de la vall, fins avui en dia. Tanmateix, aquest sentiment sembla més arrelat en els néts de trementinaires que no han emigrat, que no pas en aquells que han nascut fora de la vall. Per aquests segons, forma part d'un passat llunyà i més aviat idealitzat dels seus avantpassats; en canvi, pels residents, significa més una etapa de misèria i de moltes necessitats que va haver de passar la seva família».³⁶

Encara que la caracterització anterior no es pot generalitzar, el silenci d'alguns contrasta amb la reivindicació pública que d'altres fan de la filiació amb trementinaires. Això és evident en les frases del llibre de signatures del Museu escrites per persones que no resideixen a la vall, encara que en alguns casos hi tenen una casa: «Sóc filla i néta de trementinaires i tinc una admiració total», «Unes descendentes de les trementinaires. Amb molt orgull», «Sóc néta de trementinaires», «Vull fer amb aquesta visita un sentit homenatge a la meva àvia. Va ser una trementinai-

36. *Informe de recerca*, 2002, setze pàgines, no publicat.

re», «La meva rebesàvia ho era; li hagués agradat veure aquest museu!», «Som descendents de... i sempre pugem a recordar el passat, som de Maçanet de la Selva (Girona)», «Descendents d'una trementinaire de Josa», «Descendents de la trementinaire de cal Pericot», «M'ha fet molt il·lusió de veure la meva besàvia i la meva àvia dintre de les trementinaires». Totes van signades.

Els habitants de la vall reconeixen, en general, el protagonisme del Museu en la projecció externa de la vall i en l'atracció de visitants, que contribueixen de moltes maneres a revifar l'economia local, encara que formulen crítiques sobre la política local o la rivalitat entre pobles que tenen a veure amb el museu. Algunes acusen les autoritats de preocupar-se només pel Museu, mentre que d'altres mostren el desacord amb el monopoli de les trementinaires per un sol poble.

Les actituds i visions dels visitants forasters del Museu posen èmfasi en altres qüestions o aspectes. La informació analitzada prové de disset enquestes que es varen fer a visitants a l'estiu del 2002 i dels escrits dels llibres de signatures del Museu des de l'estiu del 2001, quan es va obrir el primer llibre, fins al començament del 2004.

La imatge que dóna de les trementinaires una de les frases dels llibres de signatures del Museu és força paradigmàtica: «Elles eren fortes i valentes i plenes de "sabiduría". Gràcies per la bona idea de dur a terme el museu, que informa i rendeix homenatge a aquestes "metgesses" nòmades. Albert i Anna d'Aiguafreda, 15 de setembre de 2003». Altres frases en destaquen aspectes similars: «Sàvies avantpassades», «Dones poderoses», «*Eran mujeres libres*», «Dones sàvies». «*Trementinaire* seria, doncs, sinònim de dona valenta, aventurera, independent, sàvia...», «Homes i dones intrèpids», «Dones valentes i amb força i que volien ajudar a la gent que patien d'algun mal», «És admirable l'esforç i l'esperit de superació de les trementinaires. Tenien coratge!», «Persones senzilles que amb la seva saviesa i bon fer varen aju-

dar a molta gent», «Reconeixem la importància de les dones guairidores en el naixement de la medicina» (*escrit en francès*), «Museu a la memòria i a la glòria d'aquestes "santes laiques" i del poble català» (*escrit en francès*), «Dones fortes i valentes que van travessar muntanyes, valls i planes». Un jove habitant de la vall en destacava un aspecte diferent, l'esperit de sacrifici: «Eren dones molt sacrificades per mantenir la seva família». Aquesta visió introdueix una referència al vessant econòmic d'anar pel món, que en general no és destacat pels visitants forasters. Alguns fins i tot les qualifiquen d'altruistes i solidàries potser evocant la primera poesia del Museu. Rarament es fa una referència explícita a la duresa d'anar pel món.

L'expressió *metgesses nòmades* que apareix en la primera frase d'aquesta sèrie evoca la fórmula *curanderisme nòmada* que Pau Vila va emprar en un text sobre les trementinaires de Tuixent publicat el 1930 (TORT, 2004: 45) i que altres autors posteriors han repetit. La figura de les trementinaires, els seus remeis i la naturalesa d'on provenen apareixen, als ulls de visitants del Museu, en oposició més o menys explícita amb la medicina dels metges i de les empreses farmacèutiques: «Tant de bo hi haguessin més trementinaires i menys medicines químiques, potser canviaria la filosofia i el món que vivim», «Molt bona iniciativa per donar a conèixer tot el que es pot treure de la natura. Cuidem-la!», «Les herbes donen vida», «Els remeis no tenen preu, es paguen segons el malalt i la malaltia. Tant de bo poguéssim tornar a viure amb aquesta humanitat!», «Recordant la medicina del passat, que mai es perdrà», «Qui ho diria que les herbes curen més que qualsevol metge», «Sóc massatgista i conec molt bé el resultat de les herbes», «Genial homenatge a la humilitat de la natura i a la saviesa popular», «La medicina menys cara, la medicina més natural; la millor medicina, la natura», «Si no fos per les farmacèutiques, encara perduraria».

La visita del Museu proporciona als visitants en general, i no

solament als descendents de trementinaires, un marc per evocar familiars seus i fins i tot etapes de la seva vida: «La mare, EPD, em parlava molt de les trementinaires. M'ha emocionat rememorar els comentaris de la mare, bergadana», «M'ha agradat molt, ja que m'ha recordat coses del meu pare», «He recordat molt la meva àvia materna, doncs també en sabia molt, dels remeis naturals fets amb herbes», «El nostre avi va conèixer les trementinaires», «Recordo aquests remeis de la meva àvia», «Molts records de la història familiar. La meva mare era de Perles i tenia una afició especial per aquests remeis casolans», «He recordat vells temps, quan el meu avi feia servir quelcom d'aquests remeis», «Avui hem recordat que l'avi ens parlava de les trementinaires de Tuixent que passaven per casa Ardèvol», «De petita, quan em feia mal, mon pare em deia amb veu sorneguera: "Vine, que t'hi posarem oli de perdigons!" Mai havia entès aquella excentricitat. Avui, finalment, ja sé de què va», «Potser alguna d'aquestes trementinaires va estar a casa meva». A vegades el record familiar té un to més general: «Aquesta visita és molt interessant per apreciar més els nostres avantpassats».

La visita del Museu, més freqüentment, fa present als visitants la necessitat de recuperar, conèixer i conservar la història, que se'ls apareix com a singular, propera, pròpia i que sovint identifiquen amb tradició, costum, cultura o identitat: «*No perdamos jamás la tradición y no perderemos la memoria histórica. Vengo desde Madrid para admirar vuestro tesoro*», «No perdre les arrels és essencial per un país "castigat" com el nostre», «*Está bien que se conserven las tradiciones*», «Recordar el passat i estimar-lo és construir un futur humanitzat», «Val la pena conservar la història», «El record és vida», «*Ojalá* la societat del futur miri enrere més sovint que la nostra, aprendria una bona lliçó», «Cal no perdre els orígens per no perdre la identitat», «Caldria no caure en la societat de consum i tornar al passat per fer-nos més humans i solidaris en tots els sentits recuperant oficis antics», «Gràcies per conservar les

Preparant la instal·lació "Dones de maig", de Ramón Berga i Josepa Travé, en el marc de la Festa de les Trementinaires. Tuixent, 2003. Foto: Joan Frigolé: Arxiu de l'autor

tradicions», «Heu tingut molt bona idea en fer aquesta exposició i conservar la memòria històrica de les tradicions dels nostres pobles», «Seria magnífic tornar a recuperar a aquestes senyores tan interessants que són les trementinaires», «És gratificant trobar un museu que conserva unes costums remeieres per a la memòria i coneixença de les noves generacions», «Les trementi-

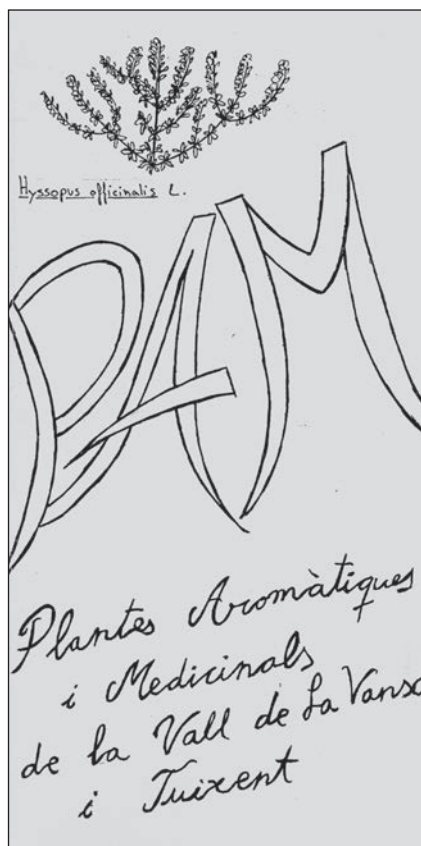
naires són un exemple a seguir en quant el seu esperit de solidaritat i respecte», «Val la pena fer memòria i recordar la nostra història, construïda de la vida de persones senzilles i amb empena com aquestes trementinaires», «Val la pena no perdre els orígens dels nostres avantpassats», «Les trementinaires han estat el testimoni d'un poble molt savi, no oblidem aquest patrimoni cultural», «Felicitats per haver sapigut recuperar part de la memòria d'aquestes valls», «És de valorar aquest esforç per mantenir la memòria històrica d'aquest país!».

També hi apareix reflectit un punt de vista feminista sobre les trementinaires: «Jo com a dona també les admiro. Visca les dones!», «Des de sempre les dones hem fet quelcom més que les feines de casa i aquest museu ho demostra. Endavant, dones!», «Som les descendents d'aquestes trementinaires les que farem la revolució».

Per copsar i entendre la mutiplicitat d'imatges i valors que els visitants atribueixen a les trementinaires, cal tenir en compte que reflecteixen les ideologies i situacions específiques que els en condicionen la visió.

El viatge dels visitants a la vall es converteix per mitjà de la visita del Museu en un acostament al passat i a l'origen familiar o del país, però també a un ideal d'autenticitat, puresa i humanitat diferent. La visita del Museu els referma en la idea que el que han vist i escoltat és la història, és la tradició del país, que cal conservar per a les generacions futures. En aquest sentit, el Museu també és un punt de trobada entre el passat i el futur. La recuperació de les trementinaires es converteix en metàfora de la voluntat de recuperació del país.

Uns visitants del Museu escrivien a l'inici del 2003: «Tota la vall és una singular zona per descobrir. Les trementinaires encara hi donen més particularitat». Aquesta conjuminació de la natura i la història és un atractiu poderós per als visitants. Els visitants del Museu solen destacar, com hem vist, la importància i la repercus-

Les dones del Taller d'Ocupació de la Vall de la Vansa i Tuixent volen continuar l'activitat remeiera de les tremeninaires. Triptic, 2004.

sió de la història, i la referència a la natura està condicionada per la història. Les referències a la naturalesa com a paisatge i com a hàbitat no són inexistents, però no són freqüents. No vol dir que els visitants no estiguin interessats per la bellesa del paisatge, pels usos que se'n fan en el lleure, per la gastronomia, etc., sinó que aquell no és el lloc per mencionar-los de forma prioritària.

Els visitants de la vall sí que destaquen, però, els valors i usos actuals de la natura quan és pertinent, com en el llibre de signatures d'una casa de turisme rural: «Un bonic racó del món, Tuixent. Una casa acollidora, cal Gabriel. Un lloc per gaudir de la natura, fer salut i agrair l'estómac amb els àpats del Llorenç i la Montse. Toni i Magda, 30-7-97», «Hem estat tranquils i acollits amb un toc d'aventura. Núria i Pep, 21-8-97», «Hem descobert una hospitalitat i amabilitat

excepcionals, uns cuina sorprenent, un paisatge magnífic, flors i herbes bellíssimes. 22/7/98, Inge i Wolfgang, Austria» (escrit en francès), «Aquests dies han estat una injecció d'energia per a tornar a la feina amb forces. Això ha estat "genial" i hem gaudit molt amb tots vosaltres, amb aquest preciós paisatge i aquesta casa, que et fa estar "com a casa". Andrea, Xavier i Begoña (Barcelona). 19-7-98», «Desde un dels paisatges més bonics del Alt Urgell, miram la natura, ens adunem que ens falta alguna cosa més a la vida. Loli i Toni. 30/8/98»

S'atribueixen a la naturalesa i a la ruralia el valor i la funció de refugi, descans, relax, aventura, espectacle, etc., per un temps

limitat. «La gent va a la natura com qui va al cine, amb la seguretats que en sortirà i tornarà a casa», afirmava un geògraf a la ràdio referint-se a la visió que la gent urbana té de la naturalesa i als usos que en fa.

DE LA SINGULARITAT A LA COMPARACIÓ

Pau Vila, en el seu treball de 1930, formula una hipòtesi difusionista per explicar el fenomen de les trementinaires. Considera que l'activitat de trementinaire es va difondre per la vall i les zones properes des d'un centre que, segons ell, va ser Tuixent: «I com que resulta remunerador, acabaren per seguir llur exemple les dones de Josa, Cornellana, Fórns, Ossera, l'Alzina i Alinyà, pobles de la vall de Lavansa o del seu veïnatge» (TORT, 2004: 45). En la seva síntesi etnogràfica sobre els Pirineus, Ramón Violant il·lustra les migracions temporals femenines amb les migracions de les dones de la vall d'Ansó (Aragó), diferenciades segons l'edat. Les joves anaven a treballar a França, mentre que les grans anaven per «*España entera vendiendo hierbas aromáticas, sobre todo el rico té de sus montañas*» (1985: 146).

Violant assenyalava la similitud entre l'activitat comercial de les dones d'Ansó i la de les dones de la vall de la Vansa. No eren casos únics de dones pageses que anaven pel món.

Les trementinaires són un fenomen força singular, però el seu paper econòmic sembla comparable al d'altres dones de societats pageses. Georges Condominas escriu de les pageses vietnamites: «En les famílies del poble, la dona, anant tot el dia d'un mercat a un altre, és qui sosté, amb els modestos beneficis del seu comerç, la vida de tota la casa. És la que fa la fortuna de les seves famílies amb el seu esperit d'ordre i d'economia» (1989: 163).

Passant a una àrea més propera, mostraré un paral·lelisme més precís: les *olleiras* gallegues, venedores ambulants d'olles i terris-

sa. Les condicions de partida són força similars: la inexistència d'una propietat que permeti viure de l'agricultura i de la ramaderia. Fer terrissa i portar-la a vendre per fires i mercats, una activitat sense prestigi social encara que proporcionava diners, identificava el sector més humil de la pagesia gallega.

Elena Freire ha escrit sobre aquesta qüestió: «La terrissa tradicional identificava les classes més baixes de la pagesia, i vendre fang implicava fer pública una dedicació sense cap consideració social. Al capdavant, les dones, que amb la venda obtenien gairebé tots els ingressos per a la unitat familiar, solament venien fang, és a dir, mostraven públicament la precarietat en què vivien» (2003: 514). Freire caracteritza de la següent manera la divisió del treball d'aquest grup social: «Les dones feien totes les feines prèvies a l'elaboració de les peces de terrissa: transportaven la llenya i el fang, preparaven la matèria primera i, fins i tot, elaboraven estructures bàsiques de les peces, a les quals les mans expertes dels homes donaven les formes definitives. Un cop acabades les peces, les dones, en la majoria de casos, anaven a vendre-les a fires, a força quilòmetres de distància, normalment a peu i fent nit fora de casa. Així feien possible que l'home mantingués el ritme de la producció» (2003: 789).

De forma resumida, aquestes són les principals característiques de les *olleiras* i les trementinaires (taula pàg. 213).

Una diferència important és que les trementinaires han estat convertides en figures de museu i en un símbol de la identitat local, cosa que encara no els ha succeït a les antigues *olleiras* de Lugo.

En canvi, sí que hi ha coincidència entre el procés de revaloració de les trementinaires i el de les revenedores d'ous de l'Ístria eslovena els anys cinquanta (BRUMEN, 2000), que exposaré breument. He titulat aquest capítol «De la història al Museu», és a dir, de la societat històrica en què vivien les trementinaires a la seva existència simbòlica com si fossin fora del temps, en un temps

mític, que fa possible que siguin contemplades com a part de la tradició, quelcom que es considera permanent i inalterable, igual que la identitat col·lectiva. Però es pot entrar a formar part de la tradició sense la intermediació de cap museu: aquest és el cas de les revenedores d'ous de l'Ístria eslovena, les quals procedien de pobles de pagès i anaven a la part del Friül (Itàlia) a comprar ous que revenien per la zona urbana costanera de Trieste, que després de la Segona Guerra Mundial estava, en part, sota el control de Iugoslàvia i, en part, sota control angloamericà. La seva valoració social era més aviat negativa a causa del seu origen social i de la vida itinerant que seguien.

Olleiras	Trementinaires
Matèria primera (fang): accés lliure.	Matèria primera: en part, accés lliure.
Producció local.	Elaboració local + compra.
Artesanat.	Procediments especialitzats.
Participació de la dona i del grup en tasques prèvies.	Participació del grup domèstic en tasques prèvies.
Homes finalitzen el procés tècnic.	Dones finalitzen el procés de preparació.
Dones venen la producció familiar en fires i mercats seguint rutes.	Dones venen els productes naturals elaborats seguint rutes.

Els anys vuitanta, quan ja feia temps que havien desaparegut, el procés de reafirmació de la identitat eslovena les va revalorar. Les revenedores varen ser objecte de revaloració perquè, en part, els veïns croats d'Ístria les anomenaven amb un terme que significava «del país», en sentit geogràfic o físic, terme que a la dècada de 1980 va adquirir connotacions ètniques i polítiques eslove-

nes. També va contribuir al seu reconeixement l'elaboració literària de la seva imatge, imatge una mica idealitzada que va ser la que es va difondre. Aquelles dones del país, que travessaven fronteres, es convertiren en el marc del procés de creació d'unes noves fronteres, les de l'Estat eslovè, en un símbol d'identitat, perquè se les va veure com a exemple i mostra de l'element autèntic, específic del país, com ja havien mostrat en el passat els seus veïns croats d'Ístria en denominar-les. La visió i la valoració de les revenedores varen canviar radicalment en el marc d'un procés d'afirmació i construcció de la identitat eslovena que culminà el 1991 amb la independència d'Eslovènia.

Els usos del passat es fan des del present i amb vista al futur.

Epíleg a la tercera edició

L'objectiu d'aquest breu epíleg és recollir i comentar alguns detalls, fets, observacions i reaccions coneguts després de la publicació del llibre al 2005 i que hi tenen relació.

QUI SÓN LES TREMENTINAIRES DE LA PORTADA?

QUÈ LES FEIA ANAR PEL MÓN?

Josep Maria Batista i Roca, membre de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya, tenia vint-i-pocs anys el setembre de 1918 quan les va fotografiar a Samalús, entre Cànoves i la Garriga, al Vallès Oriental. Va anotar el motiu de la seva sortida: «Acostant-se la Festa Major de Tuixén, havien volgut sortir per veure si feien alguns quartos.»

La pressa amb què es va haver de fer la recerca de fotografies per il·lustrar el llibre, poc abans de la publicació, no va permetre esbrinar més detalls sobre aquesta o altres fotografies. Un cop publicat, vaig preguntar a alguns homes i dones de Tuixent per la identitat de les dues dones que s'havien presentat a Batista i Roca com a originàries del poble, però com que no se sabia de quina casa eren, no van poder identificar-les. Una dona va deduir de la seva observació que la trementinaire amb la faldilla negra era la gran i que era casada i que la de la faldilla de color era la jove i encara soltera.

L'Antònia, nascuda a Barcelona de pares originaris de Tuixent i amb casa al poble, va ser qui les va reconèixer en rebre el llibre. Quan va pujar al poble ho va explicar a en Josep, fill de la trementinaire més jove, i al Museu de les Trementinaires. Ambdues es deien Pepa. La gran, originària de Gósol, era la dona del moliner de Tuixent, i per això anomenada la Molinera. La jove era la filla

gran de ca la Roseta de Tuixent. En Josep, el seu fill, em va dir que la seva mare li havia explicat que la Molinera se l'havia emportada unes poques vegades i que havien anat cap a marina. En explicar-li a en Lluís, la mare del qual havia estat trementinaire, va comentar: «*És la mare del Roseta? Si tenien molts diners! El pare d'ella tenia un ramat gran que baixava cap al Vendrell, Sant Salvador, i ella era pubilla*». Segons en Lluís, les trementinaires eren de cases que tenien només un burro i una vaca. En Josep em va confirmar que, efectivament, a casa seva havien tingut un ramat de cinc-centes ovelles i també trossos de terra i que la seva mare, la gran de dues germanes, va ser la pubilla.

La fotografia de la portada dóna testimoni de la necessitat d'afrontar una despesa derivada del cicle festiu, de la qual depenia el prestigi de la casa i dels seus membres. Així, un home d'una casa forta en criticava un d'una casa baixa que havia emigrat i millorat tot dient: «*Aquí era un mort de gana, no podia estrenar una americana per la festa major*». Algunes persones m'havien explicat que les seves àvies trementinaires volien que les filles lluïssin vestit nous, donant a entendre que aquesta era una de les raons d'anar pel món. Estrenar i lluir eren dos verbs significatius en la competició pel prestigi. Encara que la necessitat derivada de la despesa sump-tuària fos una motivació minoritària d'anar pel món, aquesta variant enriqueix la visió de les trementinaires.

SI HO POGUESSIN VEURE!

«*Si la meua mare aixequés el cap, no s'ho creuria*». Una dona gran, descendent d'una casa alta, va reaccionar així en contemplar la gentada que omplia la sala d'actes del Consell Comarcal de l'Alt Urgell el dia de la presentació del llibre el febrer de 2006.

L'Emília, néta de la trementinaire Maria Majoral (capítol segon), declarà en una entrevista: «*Estic contenta pel reconeixement que comen-*

ça a tenir aquest ofici, sobretot per elles, pel nom d'aquelles dones, que ho feien amb tota la bona fe, i eren molt sacrificades. M'hauria agradat que molts dels que ja no hi són ho haguessin vist.»³⁷

Les paraules d'ambdues posen de manifest els canvis de significat i de valor que afecten la imatge de les trementinaires.

Aparentment res feia presagiar que a partir de l'última dècada del segle vint les trementinaires esdevindrien figures de museu, motiu de festa, objecte de recerca i de publicacions, de creacions artístiques³⁸ i, fins i tot, donarien nom a un premi, ja que la seva activitat, encara que vital per a l'economia domèstica de les cases baixes, no es traduïa en reconeixement social. El procés de recuperació és alhora un procés d'atribució de valor. La recuperació adopta la forma d'un procés d'inversió mitjançant el qual quelcom experimenta una transformació qualitativa en ser desplaçat metafòricament des d'una esfera negativa o neutra a una de positiva. No és el passat, sinó el present el que determina la recuperació.

El procés de globalització ha comportat una valoració d'allò autòcton i distintiu, revalorat també alhora per la reconversió de l'economia de la vall cap a noves activitats, basades en el turisme i, per tant, en connexió amb el món exterior. A l'època de les trementinaires, aquestes connectaven la vall—el país—amb el món, la resta del territori català. Ara la vall necessita imperiosament la connexió amb un món més gran i les trementinaires han estat seleccionades per fer simbòlicament aquesta funció des del seu museu.

37. Entrevista de Jaume Aràjol. Quadern El País, dijous 7 de juny de 2007, p.3

38. *Trementina. Una metàfora de la pintura*, 2007. Instal·lació de Joan Descarga i Àlex Nogué a la Nau Còclea. També títol d'un llibre dels mateixos autors. Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2007.

LES TREMENTINAIRES COM A MIRALL

Una neorural en fer referència a les condicions de vida de la vall va dir: «*a la muntanya s'ha de fer de tot*», expressió que concorda amb la d'un altre: «*Aquí tot són miquetes, no hi ha una sola cosa amb la qual puguis fer un sou digne; una mica d'aquí i una mica d'allà*». Montserrat Senserrich, establerta amb el seu marit a Tuixent, on tenen una casa de turisme rural (Cal Gabriel), va formular la mateixa idea mitjançant una comparació amb les trementinaires en un text llegit en la presentació del llibre a la vall:

«Per la meva trajectòria m'ha interessat molt aquest estudi de les trementinaires on l'activitat laboral s'entrelliga amb la vida personal. De fet, tot i la particularitat i especificitat del fenomen trementinaire, les seves experiències em resulten properes i em constaten que els humans adoptem diferents estratègies adaptatives siguem on siguem, però amb les mateixes pautes. En definitiva que aquest fenomen de les trementinaires es donava abans de l'existència de les trementinaires, es repeteix sovint actualment i suposo se seguirà repetint. He anotat algunes cites que així m'ho fan pensar:

-«Viure de la terra era un ideal, però en molts casos només arribava a ser una realitat parcial.» (45)

Quants urbanites no han tingut el somni del retorn a la terra i han volgut ser pagesos! I encara alguns romàntics creiem que pot ser possible viure en la natura i de la natura i ens obsessionem en com fer-ho i si en aquella època ja era un ideal, ara potser que ja és una utopia.

-« És un exemple clar de la pluriactivitat de la gent de les cases baixes.» (165)

Tots els que vivim al món rural estarem d'acord que en l'actualitat només es pot subsistir en un entorn rural amb la pluriactivitat (amb excepció d'algunes ocupacions molt concretes: rendista, funcionari...) i això ja passava molt abans que ens n'adonéssim.» (Maig de 2006)

La comparació entre una societat del passat i una del present ajuda a copsar millor les característiques de l'actual i la pròpia posició dins d'ella.

DISCREPÀNCIES SOBRE PROTAGONISME

Algunes reaccions particulars a escala local sobre el llibre s'entenen millor si se les relaciona amb les variables casa, poble i classe social.

La queixa per l'absència d'una dona d'una casa, pot anar acompanyada de la negació de la legitimitat de la presència d'una altra: «*Ens sap molt greu que no surti en el llibre la mare de X. Per què hi surt la Tal...?*». Aquest sentiment de greuge és el revers de la satisfacció, i fins i tot l'orgull, que algunes famílies experimenten quan alguna avantpassada seva figura en el museu o en una publicació. A la presentació del llibre a la vall vaig explicar: «*He intentat fer un retrat col·lectiu, tant amb les paraules com amb les fotos que m'han deixat. És evident que aquest retrat col·lectiu s'ha fet amb l'ajuda de casos i exemples concrets, però mai he pretès fer un inventari de totes les dones que han anat pel món*».

La rivalitat entre pobles de la vall genera alguna discrepància entre el protagonisme que tenien en la realitat i en el llibre les trentinaires d'un determinat poble.

La variable classe social es manifesta de forma diferent. Un home originari d'una casa baixa em va dir a propòsit del relat fet per un de casa alta: «*En X et va dir algunes mentides també*». Feia referència al fet que no vivien tan bé com es desprenia del seu relat. Per contra, un altre home també originari d'una casa baixa em va dir que tot el que m'havia dit era veritat, perquè ell «*ja ho havia sentit o vist*».

SOBRE EL DO

El meu amic Ton va descriure la meva manera de fer recerca amb l'expressió «*com el porquet de Sant Anton, de casa en casa i de poble en poble*», que fa referència al costum de deixar anar un porquet

que era engreixat per tots els veïns d'un poble en honor del sant. És una metàfora que destaca la proximitat, la familiaritat, l'acció o participació col·lectiva, l'acumulació d'informació, el procés de creixement, etc. El porquet era una ofrena a Sant Anton, el llibre és un do retornat al país. Com vaig dir en la presentació del llibre a Tuixent: «*Us retorno, transformat, el que m'heu regalat. Espero que el vostre do hagi estat recompensat.*»

Bibliografia

- BADIA, Josep (s/d). *Guia de les plantes medicinals del clot del Regatell (Vall de Mola, Tuixent)*. Tuixent: Vall de les Trementinaires.
- BEIROA, Artur (s/d). *Museu de les Trementinaires. Recopil·lació de textos*. Tuixent.
- BONET, M. Àngels (2000). «Remeis antics. Les trementinaires», *Amindola*, 40, 11-13, agost.
- BRUMEN, Borut (2000). «Tradición imaginada en la frontera de un nuevo estado: el caso de la frontera esloveno-croata en Istria», dins Maria Àngels Roque (ed.), *Nueva antropología de las sociedades mediterráneas*. Barcelona: Icaria, p. 55-74.
- CALVO, Lluís (1994). *Catàleg de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya*. Barcelona: CSIC-Generalitat de Catalunya.
- CÉSPEDES, Neus (1998). *Cornellana*. La Seu d'Urgell: Ajuntament de la Vansa i Fórnols.
- COLLELL, Jordi; ESCUDÉ, Carme (2000). *El dir de la gent. Històries, contes i rondalles de la vall de Riells de Montseny*. Edicions de l'Ajuntament de Riells i Viabrea.
- CONDOMINAS, Georges (1989). «Dos grandes etnólogos prácticamente desconocidos en la profesión: los padres François Callet y Lepold Cadière», dins Britta Rupp-Eisenreich (ed.), *Historias de la antropología (siglos XVI-XIX)*, Gijón: Júcar.
- COSTA, Ernest. (1987). *Viatges amb els pastors transhumants*. Barcelona: Editorial Montblanc Martin-CEC.
- FOLCH-SERRA, Mireya (1990). *Voices of the Place: Dialogical Landscapes in the Catalan Pyrenees*. Thesis. Department of Geography. Queen's University at Kingston, Ontario.
- FREIRE, Elena (2003). *La recuperación de la alfarería tradicional en la provincia de Lugo: procesos socioeconómicos y culturales*. Tesi doctoral. Universitat de Santiago de Compostel·la.
- GARCÍA, Antoni; BASSI, Jordi (2002). *La vall de les pomeres. Temps era temps a Riells i Viabrea*. Edicions de l'Ajuntament de Riells i Viabrea.
- Gran geografia comarcal de Catalunya* (1984). Volum 16, «Alt Urgell, Vall d'Aran, Andorra», Barcelona. Fundació Enciclopèdia Catalana.
- PARDINILLA, Jordi (2003). «Personatge: Tino Parramon», *El Picot Negre. Revista Informativa del Parc Natural de Cadí-Moixeró*, 1, 22-23, maig.

- PASQUES, Jordi (1989). *Lo Miquel i la Sofia, trementinaires d'Ossera*. Vídeo enregistrat a Ossera l'11 de juliol de 1989.
- (1990). «Lo Miquel i la Sofia, trementinaires d'Ossera», *Pirineu actual*, 6, octubre.
- TORT, Joan (2004). *Pau Vila. L'esperit de la terra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- VIOLANT, Ramon (1985-1986). *El Pirineo español*, volums 1 i 2, Barcelona: Editorial Alta Fulla.

Annexos

A. Relació de plantes esmentades en el text, elaborada pel taller d'ocupació de la vall de la Vansa i Tuixent.

Arç blanc	<i>Crataegus monogyna</i> Jacq.
Àrnica	<i>Arnica</i> sp.
Avet	<i>Abies alba</i> Mill.
Barballó	<i>Lavandula latifolia</i> Med.
Bardana	<i>Arctium minus</i> Bernh.
Botja	<i>Santolina chamaecyparissus</i> L.
Botja blanca	<i>Santolina chamaecyparissus</i> L.
Brotònica	<i>Stachys officinalis</i>
Camamilla	<i>Matricaria recutita</i> L.
Celidònia	<i>Chelidonium majus</i> L.
Comí marrà	<i>Meum athamanticum</i> Jacq.
Comí petit	<i>Carum carvi</i> L.
Comí gros	<i>Cuminum cyminum</i> L.
Corner	<i>Amelanchier ovalis</i> Medik
Corona de rei	<i>Saxifraga longifolia</i> Lapeyrouse
Donzell	<i>Artemisia absinthium</i> L.
Escabiosa	<i>Scabiosa atropurpurea</i> L.
Escarsí (vesc)	<i>Viscum album</i> L.
Espígol	<i>Lavandula angustifolia</i> Mill.
Genciana (gençana, argençana)	<i>Gentiana lutea</i> L.
Ginebre	<i>Juniperus communis</i> L.
Herba blava	<i>Polygala calcarea</i> F.W. Shultz
Herba de centaura	<i>Centaurium erythraea</i> Rafn.

Herba de les berrugues (celidònia)	<i>Chelidonium majus</i> L.
Herba de l'estramoni	<i>Datura stramonium</i> L.
Herba fetgera	<i>Anemone hepatica</i> L.
Herba negra	<i>Globularia cordifolia</i> L.
Herba Noè (herniària)	<i>Herniaria glabra</i> L.
Herba prima (salsufragi)	<i>Silene saxifraga</i> L.
Herba de Sant Antoni	<i>Epilobium hirsutum</i> L.
Herba de Sant Joan (pericó)	<i>Hypericum perforatum</i> L.
Hisop	<i>Hyssopus officinalis</i> L.
Llúpol	<i>Humulus lupulus</i> L.
Marreus blancs	<i>Marrubium vulgare</i> L.
Menta de gat	<i>Mentha longifolia</i> L.
Mill del sol	<i>Lithospermum officinale</i> L.
Milfulles	<i>Achillea millefolium</i> L.
Ortiga (ordiga)	<i>Urtica dioica</i> L.
Orella d'ós	<i>Ramonda myconi</i> Reichenbach
Orenga	<i>Origanum vulgare</i> L.
Peu de crist	<i>Potentilla reptans</i> L.
Pi roig	<i>Pinus sylvestris</i> L.
Plantatge	<i>Plantago major</i> L.
Poliol	<i>Mentha pulegium</i> L.
Pota de cavall	<i>Tussilago farfara</i> L.
Sajolida	<i>Satureja montana</i> L.
Salsufragi	<i>Silene saxifraga</i> L.
Sàlvia	<i>Salvia officinalis</i> L.
Saüc	<i>Sambucus nigra</i> L.
Serpildo (Serpoll)	<i>Thymus serpyllum</i> L.
Serverola	<i>Agrimonia eupatoria</i> L.
Tabac negre	<i>Nicotiana tabacum</i> L.
Te de roca	<i>Jasonia saxatilis</i> L.
Til·la	<i>Tilia platyphyllos</i> Scop.

Timó	<i>Thymus vulgaris</i> L.
Valeriana	<i>Valeriana officinalis</i> L.
Vesc	<i>Viscum album</i> L.
Xicoia	<i>Taraxacum officinale</i> Weber

B. Relació de cases on les trementinaires s'allotjaven o passaven a vendre. Informació proporcionada al Museu de les Trementinaires principalment per visitants.

Can Coromines de Gombrèn (Ripollès); Masia Gibert de Sant Genís de Palafolls (Maresme); Mas les Fonts de Vallirana; Casa Pau Prat de Lliçà de Munt; Can Mas de Palaudaries de Lliçà de Munt (Vallès Occidental), anys 1930-1932; Casa Petge de Pinós (Solsonès); Cal Pascal de Terrassa; Mas el Coll de Rupi-Pruït (Osona); Casa Fideuer de Sallent (Bages); Cal Nagol de Sant Julià de Lòria (Andorra); Cal Badia de Riudevalls de Guixers; Cal Gavarrós de Sagàs (Berguedà); la Roqueta de Sagàs (Berguedà); Cal Pairó de Santa Maria de Merlès (Berguedà); el Puig de Torrelló (Osona); Santa Margarida de Sant Martí Sescorts (Osona); Cal Escrigues de Santa Maria de Merlès (Berguedà); Cal Drueda d'Ordino (Andorra); Cal Gustems d'Avinyonet del Penedès; Cal Comelats de Rubió d'Anoia; Cal Capella de Sentmenat (Vallès Occidental), trementinaire: Maria de Cal Fulla de Tuixent; Can Viladàs de Navès (Solsonès), dècada de 1950; el Serrat de Sant Pere de Torelló (Osona); Can Canaleta entre la Batllòria i Breda; Cal Cota d'Avià (Berguedà); la Sala de Santa Creu de Joglars d'Olost de Lluçanès, dècada de 1950, trementinaires: la Sofia i en Miquel d'Ossera; Cal Plangiber de Prats de Lluçanès, dècada de 1950, trementinaires: la Sofia i en Miquel d'Ossera; Cal Forner d'All (Cerdanya); Cal Codina dels Porçals d'Olvan (Berguedà), trementinaire: Maria de Cal Gravat de Josa; Can Barraquer de Sant Iscle de Vallalta (Vallès Oriental); Mas Solà de Santa Coloma de Farners (Selva); Cal Badia d'Osor (Selva); Cal Pau de Llavià (Baix Empordà), cap a 1921; Cal Cases de Montmajor (Berguedà); Can Carreres de Badalona, cap a 1953, trementinaires: dues germanes de Fórnols que hi deixaven herbes; el Castell de Santa Maria de l'Estany (Moianès), dècada de 1950; Cal Rambanes de Vallcebre (Berguedà); Cal Fuster de

Santpedor (Bages); Cal Vilades de Navès (Solsonès), dècada de 1950; el Serrat de Sant Pere de Torelló (Osona); Can Cartró de Sant Coloma de Cervelló (Baix Llobregat); la Badia, veïnat de Vilallonga, de Sant Esteve d'en Bas, Vall d'en Bas, entre 1958 i 1970, trementinaires: la Sofia i en Miquel d'Ossera; Can Forull de Gironella (Berguedà), dècada de 1930, trementinaire: la Maria de Cal Gravat de Josa; Cal Otzet de Sant Fruitós de Bages; Can Reines de Calella (Maresme), principi del segle xx; la Font de Santa Eulàlia de Puigoriol, Lluçà (Lluçanès), dècada de 1940; Cal Xeli, raval de cases, i la Blava, Sant Martí d'Albars (Lluçanès); Cal Suriol i Ca l'Arturo de Sant Martí Sarroca (Alt Penedès), 1932; Can Canal, barri del Perelló, de Vilablareix (Gironès), entre 1910 i 1914, trementinaires de la Vansa; el Boscàs, el Brull (Osona); Cal Vilagut de Molins de Rei, 1935; Santa Creu d'Olorde, Molins de Rei; masia Sant Ponç de Santa Coloma de Cervelló (Baix Llobregat); Ca la Delfina, el Poal (Pla d'Urgell), dècada de 1950, trementinaire: Maria de la Vansa; masia les Torres de Sant Quirze Safaja (Vallès Oriental), abans de la guerra, trementinaire: una dona jove; Cal Companyó, Brucà, Guardiola de Berguedà, dècada de 1940; Cal Solei, Olost de Lluçanès; Cal Boter de Sant Salvador de Guardiola (Bages), cap a 1922; masia Vilatorrada, Sant Joan de Vilatorrada (Bages); Can Ventura de Casserres (Berguedà); Mas Fontanals de Guardiola de Font-rubí; Cal Palmar d'Arbúcies; Can Puig d'Arbúcies (Selva); Cal Ferreret de Castellar del Vallès, abans de 1927, trementinaire: la Maria de Fórnols; Cal Coris, Vulpellac (Baix Empordà); Can Felip, Montseny (Vallès Oriental)

Cal Barretines de l'Estany (Bages); Cal Carbonellet, entre Vic i Manresa, després de la guerra; Mas Vell Vehínou, parròquia de Sant Pere Cercada, Sant Miquel de Cladells (Selva) cap al 1956 i 1957; Cal Jet, Ger (Cerdanya); Casa Cremada, Ardèvol de Pinós (Solsonès); Cal Tiquet, Sant Julià de Cerdanyola (Berguedà) als anys cinquanta; Vilar de Sant Llorenç de Guardiola de Berguedà,

anys cinquanta; Cal Tasconet, Cal Vitrella de Coll de la Bena i Casa Nova de Gisclareny (Berguedà); Can Batlló, casa del Santuari de la Mare de Déu de Lourdes de la Nou de Berguedà (Berguedà); Mas Xaxars, Olot (Garrotxa); Prat de Castellcir (Moianès); Cases, Olius (Solsonès), abans i després de la guerra; castell de Santa Maria de l'Estany (Moianès), cap al 1950; Guix de Planes (Bages); Cal Sabater, Ca l'Os, Penell, prop de Balaguer, als anys quaranta; Cal Serra d'Alpens (Osona), la tardor dels anys 1962 i 1963; Cal Sastret, Parets del Vallès (Vallès Oriental); Cal Castelló, Salselles, Borredà (Bages), cap al 1945; Ca la Teresa de Castellgalí (Bages); Cal Milet, Papiol (Baix Llobregat); la Colomina, Sentmenat, (Vallés occidental); Can Llebre, Santa Llogaia del Terri (Pla de l'Estany); Cal Montagut, Queixans (Cerdanya); Cal Correu, l'Ametlla de Merola (Berguedà); Cal Forull, Gironella (Berguedà), Maria de Cal Gravat de Josa als anys trenta; la Maria de Cal Gravat de Josa va llogar un pis a Manresa als anys cinquanta i passava per Sant Salvador de Guardiola (Bages); la Dolores Pallarés de Cal Perlindo de Tuixén i l'acompanyanta a la tardor dormien una nit en una casa de Sabadell i de retorn de la marina tornaven a fer-hi nit.

Relació de poblacions i pobles pels quals passaven trementinaires. Informació proporcionada al Museu de les Trementinaires principalment per visitants.

Santa Coloma de Queralt (Conca de Barberà); Castellgalí (Bages); Vilafranca del Penedès; Sant Guim de Freixenet (Segarra); Maçanet de la Selva; Oix (Garrotxa); Sant Pere de Riudebitlles (Alt Penedès); Sant Salvador de Guardiola, dècada de 1950; les Franqueses del Vallès i pobles dels voltants (Vallès Oriental), abans i després de la guerra; Berga; el Bruc i Collbató, cap a 1925; Sant Andreu del Palomar (Barcelona); Fígols (Berguedà), dècada de 1940; vall de Boí, cap a 1943; Ripoll, dècada de 1940; Sant Miquel del Fai, Centelles (Osona); la Torre d'Oristà (Lluçanès); Mediona; Santa Maria de Serrateix (Berguedà), a partir de 1934; la Guàrdia de Sagàs (Berguedà), 1920; Vilobí d'Onyar, Sils, Santa Coloma de Farners (Selva); Espinelves, Viladrau (Osona), Joanet, Arbúcies, Sant Feliu de Buixalleu (Selva); Sabadell; Sant Cugat del Vallès. Riells de Montseny, Riera de Merlès, Malgrat de Mar, Bellcaire d'Urgell.

C. Poesies d'Antoni Céspedes

Més enllà de la ciutat

Pujant cap a les muntanyes,
 bastant lluny de la ciutat,
 es troben tan bells paratges
 que et dóna
 sensació d'un Paradís encantat.
 És curiós per veure,
 ara i molt més recordar
 contemplar tanta grandesa
 que vas quedant fascinat;
 quan despertes de l'encís
 i veus que tot és realitat
 creus que cap humà pot pensar,
 que la mare Naturalesa
 algun detall ha escatimat,
 per crear tanta bellesa.
 Recordo jo, uns poblets petits
 per allà al Pre-Pirineu
 molt apropet de fins
 on arriba la neu.
 Quedava jo bocabadat
 doncs era de ciutat,
 tot allò que contemplava
 em semblava que ho somniava.
 El que molta gràcia em feia
 era veure la canalla
 quan sortia de l'escola
 i corria cap a casa
 a buscar el berenar
 que la mare preparava,

tot seguit cap al carrer
 que la colla ja esperava.
 Això sí que era sagrat
 doncs aquella trobada
 cap nen s'hauria pres
 la llibertat de faltar-hi
 i molt més si dins l'escola
 la paraula d'acudir-hi has donat.
 Això és el que meravella
 de la infantesa,
 la tendresa que salvant excepcions
 el que prometen, compleixen,
 és diferent de molts grans,
 que fan ostentació de saviesa
 avui tot es promet i
 demà ja és oblidat.
 A la part d'hivern,
 el joc es pot allargar,
 però quan la feina
 del camp mana
 la juguesca s'ha acabat.
 Amb el berenar als dits,
 en Pere a guardar els cabrits.
 Si n'hi ha un de petit,
 un sartell i a fer herba pels conills.
 La nena que ja és grandeta
 cap al riu amb la mare
 que tenen que fer bugada.
 El pare, ja no cal dir-ho,

És el que sosté la casa,
 a ell li cal fer la feina més pesada o
 fer anar l'aixada o
 al darrera de l'arada,
 de feina n'hi ha per tothom,
 ningú no resta parat,
 i és un temps que no es parla d'atur.
 Fins i tot, a la padrina
 També li'n toca un bon munt,
 ha de cuidar del més xic,
 ha de cuidar-se dels àpats i
 si té temps farà els llits.
 Prepararà la caldera
 per coure menjars dels porcs,
 doncs convé cuidar-los molt,
 perquè no quedin secots
 que després per fer les xulles,
 seran una colleta
 que estiraran d'aquell tros
 Era un paisatge maco
 i ademés d'acollidor
 et senties abrigat
 d'una suau calor.
 Quan pel poble hi havia canalla
 i al camp algun pastor,
 quan pasturaven les vaques,
 quan es munyia la llet
 cap a la Seu, ens baixava el camió.
 Ara tot ha canviat, tot és diferent
 no sé, si millor o pitjor,
 tal vegada més modern,
 tal vegada no ho comprendc,
 el meu saber limitat

no em dóna per a més.
 Però resulta molt trist
 veure l'escola barrada
 tantes mestresses i mestres a l'atur
 i els pobles sense canalla
 i allò que fa poc eren conreus
 sols es crien argelagues.
 Tampoc queda molta gent
 i és cosa que es comprèn.
 Quan un dia propassat
 amb algun intel·ligent
 va tenir la collonada
 dels pobles fer-ne fora la mainada,
 molts pares temerosos
 de que els seus fills estimats
 anessin pels carrers com gossos,
 van vendre allò que tenien
 i s'emportaren allò que pogueren,
 i buscaren nous llocs.
 Allà on pogueren,
 Visqueren
 segons les possibilitats,
 uns anar per amos i altres anaven
 llogats.
 Tot allò ja ha passat,
 qui està viu o arrevençut,
 però per aquella canalla
 que un dia de les seves arrels
 van ser arrencats
 un nou calvari ha començat.
 Ara que els nens dels que
 parlàvem,
 ja són pares i afillats

per acabar-ho de rematar,
es fa una nova llei que ningú la
despotrica
avui, em resulta curiós,
veure que aquells que manen
en qüestió de destruir
sempre es posen d'acord,
m'imagino aquesta llei
continuació de l'altra.
Si va quedar una escola oberta
que aviat sigui tancada,
expulsen els nens dels pobles
i si algun pare protesta,

foteu-li alguna barrada.
Almenys no han patit
tant les bestioles
el que va ser un paradís
per l'home ara és pels animals;
vola plausida l'àliga,
corre tranquil l'isard,
furguen a plaer els porcs,
no per tots hi hagi desgràcies,
uns o altres tinguin SORT.

A. Céspedes
Cornellana, 1996

La llarga agonia d'una vall que a morir es resistia

Es vesteix de gala la Vall
 quan arriba la primavera,
 d'un verd esplendorós
 per cridar l'atenció
 com qualsevol noia soltera.
 Canvia de vestit la Vall
 i es vesteix dorat d'or
 quan es arribat l'estiu
 rossa com un camp de blat
 quan és a punt de segar,
 com aquella fadrina
 que's posa les millors gales
 per festa major va a ballar.
 En arribar la tardor
 el seu «cor», de la Vall
 comença a sentir tristor
 perquè presenteix
 que passa el temps i envelleix.
 Arriba un dia l'hivern
 i en les primeres nevades
 sent blanquejar els seus cabells
 que fins a llavors havien restat
 com el color de les flors.
 Verds, rojos, i rossos
 i d'atractius colors.
 En aquella blancor
 apart que sent a la pell
 una immensa fredor
 intenta resistir tan com pot
 i un cop més pretén cridar l'atenció,
 perquè no la deixin sola

els seus estimats fills del cor.
 Sola, va quedant la Vall,
 per manca de subsistència
 un a un van fugint.
 La Vall com a bona mare
 que tot ho entén, pren paciència,
 però sent al mateix temps
 que li manca resistència
 i va aguantant i resistint
 perquè encara que dolorida
 per l'absència dels seus fills,
 aguanta ferma i «valenta»
 perquè tot agonitzant
 es resisteix a morir.
 Crida agonitzant «mare»
 en el més pròxim Dr.
 que en aquest cas és l'Administració
 perquè posi prompte remei,
 a una propera «mort» que presenteix.
 Pregunta el «savi» Dr. d'aquella
 Administració:
 En aquella bella Vall
 on sent tants forts dolors?
 I diu la pacienta:
 estic patint com un abort
 Perdo els fills que porto dins
 i els que vaig parir ja fa molt.
 Contesta el savi Dr. en nom de llur
 Administració:
 vostè i jo Sra. meva, em sembla
 que anem per camins ben diferents,

i creiem tenir la solució,
 allà a on vosté perdi un fill
 li posarem un esparver,
 un porc fer o bé un teixó.
 Perquè tingueu molts anys,
 sigueu bella i hàgiu patit molts
 afanys
 aquesta Vall
 ni als vostres fills ni a vós pertany.
 Jo, senyor, sóc la Vall
 esclava i mare d'aquesta
 bella Naturalesa
 que en enganyoses paraules
 tan digueu que estimeu
 els que de les terres planes
 les muntanyes governeu
 i més mal governeu
 i més mal administreu.
 Dicteu estranyes lleis
 per fer impossible la vida
 en aquell que aquí neix,
 voldria viure i si
 se li permet creix.
 Jo la Vall
 com qualsevol vulgar bona mare
 he plorat gotes de sang
 al veure amb tristesa
 com els teus fills se'n van,
 he permès amb valentia
 que m'obrin venes i artèries
 i que sobre la meva pell
 facin carreteres i camins,

perquè es sentin a gust
 els que acullo vinguts de fora
 i estiguin a plaer els meus fills.
 Jo que ja em sentia revifar
 de tots els meus
 «dolor i mals»
 quan sentia nit I dia
 que a les Valls i Muntanyes
 se'ns donaria
 un tractament especial.
 Però escoltant del «savi» Dr.
 portaveu de la
 intocable Administració
 el meu mal no té solució,
 i com sol dir l'adagi popular:
 «malaltia llarga
 parenta de la mort».
 Pel que en fa sospitar
 que aquest tractament «especial»
 podés ser medicament letal
 i així arribar aviat al final.
 No és la veu del pesimisme
 és el que vivim dia a dia
 és la trista i pura realitat.

A. Céspedes

Cornellana, juliol de 1999

Primer premi de poesia en el Tercer
 Certamen de Literatura de la Gent
 Gran de la Seu d'Urgell, 26 de juliol
 de 1999.

La nostra vall s'enfosqueix

La nostra vall s'enfosqueix
 poc a poc es va apagant
 com una posta de sol
 quan l'hivern apareix.
 Quin dubte hi ha
 que la nostra vall és formosa
 que els nostres boscos són verds
 com verds eren els nostres prats,
 quan encara hi havia pagesos
 que els anaven conreant,
 quan encara hi havia vaques
 que els anaven pasturant,
 i el producte d'aquests animals
 era un mitjà de vida
 d'aquests pobles de la vall.
 Verds eren els camps
 que ara resten embardissats,
 quan a la tardor,
 el blat sembrat neixia
 que per aquestes famílies
 era el pa de cada dia.
 Ara de verd no se'n veu tant
 s'ha destruït la pagesia,
 ja ningú conrea els prats,
 hi pastura poc bestiar,
 tampoc verdegem els camps
 on es sembraven els blats
 Fermes muntanyes ens envolten,
 per qualsevol racó del país

roquetars, terres argiles,
 pedres de calç i de guix
 del que la gent se'n servia,
 els seus pobles construïa
 i així es feia el país.
 Avui tot això s'ha acabat
 estem encorralats dins d'un espai
 natural
 on sols hi ha llibertat
 per uns quants animals.
 Rapinyaires, isards,
 centenars de porcs senglars
 i per la gent que regenta
 aquest parc.
 Posem un exemple pel cas
 si per reparar casa teva
 un roc se t'acudís tocar
 que Déu t'agafi confessat.
 Tot són lleis, reials decrets,
 Per ordre de...
 de senglars n'hi ha ramats,
 gabanyen els horts,
 estoven els prats
 i tot allò que troven al pas,
 però compte de tocar-los
 i a la nit anar al teu hort
 a vigilar-los
 perquè si en matessis un
 te'n pogueres assabentar

de com les gasten els senyors
que regenten aquest parc.
Tot això i altres qüestions
que foren llargues d'explicar,
ens porten a la conclusió a que
quasi tots els veïns hem arribat
els que mal governen i manen
tenen una idea fixa i premeditada,
entre unes coses i altres,
amargar l'existència
als pocs veïns que encara hi ha,
fins a fer-los desertar i així
dels nostres pobles i camps
construir-ne un gran parc natural
exclusiu per animals.
Resum i explicació del que
als veïns ens ha portat
a aquesta conclusió:
primer tancar les escoles
que amb el pensament
de destruir els pobles,
ja és donar un bon pas.
Segon: per l'article 27
o qualsevol altre decret,
cosa que encara ningú sap
es converteix el lloc on
vivim
en un parc natural,
que acompanyant el primer
i amb les seves prohibicions
un altre pas que Déu n'hi dó.

A continuació, no sabem
com
perquè mai s'ha explicat,
s'enfonsà la fàbrica de
Lleteries
i amb ella el país i la pagesia
No són pocs dels enfonsats
que més d'un cop hem
pensat
que alguns amb pocs
escrúpols
o millor dit sense cap,
aprofitant l'avinentesa
quan el Mercat Comú
la quota lletera va retallar
com Judes la mà van parar,
venent-se dels companys el
pa.
Si així va ser
els que varen para la mà,
per un grapat de virolles
que els facin tan bon profit
com els perdigons a les
guatlles.
Perquè fora de bon just,
recordant el vell adagi
«d'allò que sembres reculls»
és aquí on hem arribat,
i la tristor i la impotència
ens envaeix
quan veiem que la nostra vall

un dia amb tanta vida,
poc a poc s'enfosqueix
i amb aquesta foscor
ja no veiem dels nostres
boscos i prats la seva verdor.
Tant sols sentim la fredor
d'aquesta sepultura,

que ens han anat construït
governants dels que depenem
més pròximament com
Agricultura i Ensenyament.

L'avi Ton.

Cornellana, novembre del 200

C. Poesia de Pere Serra

La trementinaire

Dona valerosa i ferma,
 remeiera ambulat
 amb gran coneixença d'herbes
 i remeis tradicionals.
 Sa parla expresiva i clara
 amb una memòria gran
 la feien tan agradable
 com un bell trinat encant.
 Per doctors qualificada
 com joia de la natura
 pel seu complement i ajuda
 en cures realitzades.

Anava molt ben vestida
 i, mai sola, amb companya,
 generalment aprenenta
 a la qual un sou donava.
 Era molt ben acollida
 per tot arreu on passava,
 fins i tot com de família
 havia qui l'esperava.
 La seva conducta
 era sempre sincera i formal
 i a les famílies més pobres
 no els cobrava ni un ral.

Pere Serra Prat (1917-1998)
Cal Catarí (Tuixent).

Les trementinaires eren part integrant d'una cultura tradicional d'herbes i remeis naturals per la gent i el bestiar. El text descriu la posició de les trementinaires a la societat local, els seus coneixements i pràctiques, la seva contribució a l'economia domèstica i el seu paper en la interrelació de la muntanya amb el pla. L'estudi abasta un procés amb tres fases caracteritzades com d'existència, desaparició i reparició de les trementinaires. L'activitat d'aquestes dones va minvar, fins a desaparèixer del tot, a partir de mitjan segle XX. Cap a la fi del segle la figura de les trementinaires fou recuperada i convertida en un bé patrimonial i en símbol d'identitat local amb la creació del Museu de les Tremtinaires a Tuixent (Alt Urgell). La recerca, base d'aquesta monografia, va ser una iniciativa de Clara Arbués, i forma part de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC) que duu a terme el Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana.

JOAN FRIGOLÉ REIXACH (Banyoles, 1943) és catedràtic d'Antropologia Social a la Universitat de Barcelona. La seva recerca etnogràfica l'ha fet a Múrcia i Andalusia oriental. Ha publicat en relació a aquesta àrea: *Un hombre* (1998) i *Llevarse la novia* (1999). El seu últim llibre publicat fou *Cultura y genocidio* (2003).

